

Етнолошка библиотека

Књига 32

Уредник

Мирослав Нишкановић

Рецензенти

Др Иван Ковачевић

Др Милош Миленковић

Уређивачки одбор

Проф. др Мирјана Прошић-Дворнић (Northwood University Midland, /SAD), проф. др Иван Ковачевић (Филозофски факултет Универзитета у Београду), проф. др Душан Дрљача, Београд, проф. др Младен Шукало (Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци, РС, БиХ), проф. др Бојан Жикић (Филозофски факултет Универзитета у Београду), др Петко Христов (Етнографски институт и музеј БАН, Софија), др Младена Прелић (Етнографски институт САНУ, Београд).

Драгана Антонијевић

КАРАЂОРЂЕ И МИЛОШ

ИЗМЕЂУ ИСТОРИЈЕ И
ПРЕДАЊА

Београд
2007

Мојим родитељима

Увод*

Када су у току последње деценије 20. века учестала подсећања на двојицу вођа Српске револуције; када су, после више деценија, почела редовна обележавања годишњица Првог и Другог устанка, а у медијима се све чешће појављивала различита тумачења историјског значаја Карађорђа и кнеза Милоша, запитала сам се шта је изазвало ово подсећање на великане наше историје који су за време комунистичког режима били скоро заборављени и занемарени. Врло брзо је постало јасно да је општи талас "повратка традицији", који се у Србији дешавао крајем 80-их и у току 90-их година, утицао и на све интензивније помињање вођа српских устанака. Али, то је био само део једне шире реинтерпретације српске нововековне историје, унутар које су Карађорђе и кнез Милош послужили као *модел* за *узор* у историјском промишљању узрока који су довели до настанка и до распада државне заједнице која се звала Југославија, а у коју је српски народ уложио своја национална надања и државотворна на-

* Књига је настала као резултат рада на научноистраживачком пројекту "Антропологија у двадесетом веку: теоријски и методолошки домети" који финансира Министарство за науку Републике Србије (бр. 147037).

стојања. Такође, они су послужили као узор за преиспитивање националног идентитета и могућих праваца будућег политичког делања у радикално измењеним околностима.

Учила сам нешто још важније: да свако позивање на Карађорђа и кнеза Милоша, у смислу онога што су они симболисали као предводници борби за ослобођење од Турака и обнову српске државности, подразумева цео скуп структурисаних појмова и да су ти структурни обрасци препознатљиви свима. Пала ми је у очи јасна профилисаност политичких симбола и вредносних оријентација повезаних са овом двојницом вођа Српске револуције. Другим речима, било је јасно да српска историјска и народна традиција схватају Карађорђа и Милоша као *две различите политичке парадигме, моделе* који фигурирају као путокази и смернице за политичко понашање, постајући нарочито значајни у кризним временима.

Погодан пример да се илуструје та сасвим разазната парадигматична двојност, може се наћи у следећем цитату преузетом из интервјуа историчара Радоша Љушића који је објављен у дневном листу "Политика" средином 90-их година:

Он (Карађорђе) је у очима обичног света постао тип српског вође за сва времена. Онима који су мислили или мисле да се у државној политици све постиже снагом и силом оружја, он је био и остао највећи идол. На срећу Срба, скоро у исто време, појавила се нова личност, Милош Обреновић, са сасвим другачијим погледима о начину вођења државне политике. Први је постао симбол револуционарних промена и херојске борбе, други дипломатске вештине и политике умећа. Срби су ментално саткани тако да им је ближа прва личност, па су његовим начелима давали предност, иако су друга личност и његов смер често нудили више могућности и користи.¹

¹ Радош Љушић, *"Животопис о владарима и поуке"*, интервју дат *Политици*, 10. 03. 1994.године.

Овим цитатом су постулиране три ствари. Прву чини констатација о јасном постојању два политичка симбола у српској традицији: *Карађорђе као херој, револуционар и ратник, кнез Милош као дипломата и вешт државник*. Друго, констатован је претежни утицај Карађорђевог револуционарног обрасца у решавању националних питања. Треће, извршена је процена вредности и корисности ових парадигми при чему је предност дата, рекла бих, Милошевом обрасцу понашања који је углавном остао занемарен у српској политичкој традицији. У овом делу изјаве, који се тиче ревалоризације Милошеве историјске улоге, видим нови тон који је почео да се јавља 90-их година 20. века, нудећи јавности нешто другачију слику и процену заслуга двојице српских великана. Међутим, око тога се најчешће и водила полемика у јавности. Стара династичка подела, премда једно време потиснута, још је увек била присутна у размишљањима људи и склоностима ка једном од ова два политичка обрасца.

Таква *подвојена парадигма*, која размишља по искључивој, бинарној логици типа "или/или", испољила се као *базични структурални образац политичког понашања* српског народа, онемогућавајући доношење општег националног консензуса о томе шта нам ваља чинити у критичним историјским тренуцима, као што је то био случај у последњој деценији 20. века. Питање вредновања и реинтерпретације помнутих образаца у српској традицији показује се, стога, као значајно питање *политичко-историјске антропологије*.

Традиционална интерпретација српске устаничке историје, која је проткана митологизованим садржајима и чија се трајност и актуелност може пратити до наших дана, навела ме је да претпоставим да се може говорити о постојању *српског политичког мита о устанцима и њиховим вођама који се доживљавају као антиподни јунаци*. Мада повест о устан-

цима садржи цео низ епизода које се тичу различитих устанничких активности и других актера који су у томе учествовали, сматрала сам да је важно усмерити истраживање ка главним јунацима који, будући *национални хероји*, сублимирају највише вредности, идеале, аспирације и осећања заједнице. Прецизније, предмет истраживања били су *Карађорђе и Милош као симболи – Очеви и Спаситељи Србије*.

Упитала сам се, потом, када је дошло до стварања симболичких образаца о вођама Српске револуције. Извесно је било да се то догодило још за њиховог живота. Модели су у потоним временима добијали нова значења у зависности од историјског и друштвеног контекста и националних потреба, премда се ниједног момента нису изгубиле основне структуралне премисе на којима су почивали. Повести о војду Карађорђу и кнезу Милошу биле су, дакле, *конструкције* – историјске, политичке и идеолошке, које су се формирале као различити наративи унутар историографске, фолклорне и литерарне грађе.

Сва ова питања и претпоставке навели су ме да се позабавим темама:

- о односу историје и мита,
- о томе шта чини митополитички садржај разноврсне грађе о Карађорђу и кнезу Милошу као Ослободиоцима Србије
- каква је структура и какво је значење митополитичких модела приписаних вођама Српске револуције,
- који су кључни наративни, митолошки и културолошки елементи ушли у састав дискурса о Карађорђу и кнезу Милошу,
- каква је семантичка структура целине политичког мита о устанцима.

Сходно постављеном циљу, истраживањем сам обухватила два различита временска и друштвено-историјска контекста.

Први део истраживања тицао се анализе грађе која је настала у току Српске револуције и касније у 19. веку. На тај начин сам желела да установим скуп појмова и њихово значење који су ушли у састав *основних образаца* о Карађорђу и Милошу који су, невезано од каснијих употреба и тумачења, остали базични и препознатљиви до наших дана. Други део истраживања обухватио је савремено доба, дакле, последњих дванаест година 20. века када су те парадигме биле поново актуализоване. Овим делом истраживања хтела сам да испитам начин на који су обрасци деловали и како су били коришћени унутар конкретног политичког контекста који ме је, уосталом, и навео да се посветим овој теми.

* * *

Да бих дошла до основних структуралних образаца и да бих испитала врсте наративних дискурса, анализирао сам:

- *историографску грађу*
- *историографско-наративну грађу*
- *фолклорну грађу*
- *драме*

Определила сам се за анализу драма зато што су биле снажно идеолошки обојене и што су се ослањале на усмену традицију због чега су у великој мери допринеле мистификацији наших јунака. Изоставила сам проучавање романа да не бих оптеретила истраживање том обимном грађом која је, ипак, више производ индивидуалног него колективног схватања.

Да бих боље упознала доба и јунаке које сам имала намеру да проучим, консултовала сам *архивску грађу* која припада Књажевској канцеларији а чува се у Архиву Србије, и одређену грађу која се налази у Архиву Српске академије наука и уметности. Прегледала сам и *Српске новине* за период

1834–1839, дакле од тренутка када су почеле да излазе до абдикације кнеза Милоша. Међутим, за потребе мог истраживања изоставила сам из анализе највећи део архивске грађе јер она, пре свега, говори о кнезу Милошу као владару Србије, а много мање као "Спаситељу" и "Ослободиоцу". Будући да сам свој истраживачки проблем усмерила ка "спаситељском" делу Милошеве биографије, оставила сам по страни изузетно богату и обимну грађу о *Милошу као Владару*, јер би то увелико премашило постављени циљ и обим истраживања. Митополитички лик Милоша као владара и анализа политичких ритуала који су пратили његову активност и понашање на унутрашњој политичкој сцени, свакако је до те мере значајна тема да захтева посебно и само тој сврси посвећено истраживање.

Истраживање савременог контекста, у којем су биле употребљене парадигме о Карађорђу и Милошу, обавила сам анализирајући *текстове и чланке објављене у дневној и периодичној штампи* у периоду од 1988. до 2000. године, као и *драме* које су такође биле написане у том времену.

* * *

У теоријско-методолошком смислу, кључни појмови у овом раду јесу *конструисање политичког мита и његова семантичка анализа*.

Будући да нема готово ниједног вида људског живота који је ослобођен значења, све што нас окружује може се сматрати дискурзивним и, конкретније, "текстуалним". Значајна димензија дискурса јесте његов потенцијал да буде коришћен идеолошки, да буде у служби моћи, политичког утицаја и интереса појединих друштвених група. Због тога дискурси могу утицати на наше идентитете и могу бити по-

везани с начином на који је неко друштво организовано и начином на који се њиме управља (Веб 2001).

Премда историја није ни текст ни нарација, она нам је спознатљива искључиво *као текст*, као (ре)текстуализација догађаја који се сматрају историјским; стога приступ историји, па и самој стварности, неминовно пролази кроз претходну наративизацију (Jameson 1982:35,82). То значи да су различити историографски извори врсте дискурса, понуђене верзије догађаја које су подложне преиспитивању и семантичкој анализи. С друге стране, историјски садржај је *друштвено запамћен у усменој народној традицији* кроз низ наративних жанрова и исказа. За антропологију и фолклористику може бити важно испитивање односа између историје као јавне и званичне верзије догађаја, и усмене историје или "предања" као колективног начина прихватања, тумачења и преношења истих тих догађаја, структурисаних по устаљеним традиционалним клишеима или обрасцима.

Будући да је *политички мит врста дискурса*, потребно је одредити и појам *политичког мита* и, уопште, митског у сфери социо-културног и идеолошког обликовања наше стварности.

Овакав угао гледања подразумева да је митски слој дубоко утиснут у људску симболичку свест, да опстаје без обзира на цивилизацијски развој и да утиче на историјска збивања и постојеће односе. Митови су хомогено структурисане целине које, упркос амбивалентности и вишеобличју, своју кохерентност стичу на основу правила по којима су структурисани. Њихов садржај, иако најчешће говори о прошлости, има у модерном времену велику експланаторну вредност, пружајући кључ за разумевање садашњости. Мит је прича која је увек испричана са неком намером и сврхом, у стању је да нам каже истину коју као поруку кодира у раз-

личите облике имагинарног и фантастичног. У ту посебну врсту истине, која нам је посредована митом, верује се не на рационално-логички, већ на дубоко емотиван и психолошки начин. Тиме се објашњава чињеница да у практичном политичком животу рационална научна или историјска тумачења прошлости, за разлику од мита, не производе готово никакве практичне учинке, већ се одбацују уколико не одговарају традицији, представама и осећањима маса у вези неке конкретне ситуације (Warner 1996; Coupe 1997; Žirarde 2000; Matić 1998, Campbell 1973; и др.).

Скоро сви истраживачи политичке митологије слажу се у томе да политички мит своју моћ и утицај добија у преломним и кризним временима, и тада он постаје жива културна и политичка снага. По правилу настаје као одговор на ургентна друштвена стања, нарочито онда када није могуће наћи рационална објашњења и излазе; он је симптом кризе и наговештај дубљих промена у социјалној структури и постојећим односима. У таквим околностима, и текућа политика има тенденцију да се ослања на митове тражећи у њима решења за актуелна питања и проблеме. "Митска прича сама по себи постаје документ и средство да се помоћу реконструкције прошлих збивања прихвате сугестије о неминуемом расплету садашњих и будућих проблема и догађаја који су у току" (Матић 1998: 112). Савремена збивања у Србији потврдила су у потпуности изнете тезе о утицају политичког мита на обликовање текуће стварности.

Митови се могу тумачити на различите начине, али битно је имати на уму њихову симболичку функцију, способност мита да пружи објашњење и открива значења, због чега је он у основи *парадигматичан*. Лоренс Куп верује да тумачење, схватање и прозирање митова које настоји да из митске стварности прочита збивања и значења у нашем сва-

кодневном животу увек и само постане нека врста митског читања!²

Прво читање или схватање мита је *алегоријско*: оно настоји да рационализује мит, да *mythos* преведе у *logos*, тврдећи да мит "говори *ово* да би рекао *оно*". Таква врста тумачења је карактеристична за структурализам. Он тежи апстракцији и развија есенцијалистички приступ настојећи да открије значење мита, његову суштину, "истину" или поруку која је скривена а припада колективно несвесном; и с друге стране, да открије логички смисао митског конструирања. Структуралисти верују да је задатак мита да превлада и реши низ фундаменталних друштвених и идеолошких супротности и контрадикција тако што ће "успоставити ред" користећи се бинарном логиком као основним организујућим принципом.

Друго читање је *типолошко*: оно схвата мит као динамични наративни систем, као отворену "перманентну могућност" за различита тумачења; верује у моћ *mythosa* "*но себи*" да артикулише садржај чије ће се објашњење потом потражити унутар самог митског система и њему одговарајућих симбола. Многи савремени књижевно-теоријски и антрополошки интелектуални приступи примењују овакав начин тумачења.

У анализи која следи ја ћу настојати да применим обе врсте интерпретације мита, уверена да такав приступ "превладавања супротности" не представља методолошку сметњу већ да омогућава целовитије тумачење мито-историј-

² Лоренс Куп користи игру речи да би показао двосмерни смисао који добија свако тумачење мита, постајући на тај начин и сам врста митског читања: "That reading myth is also mythic reading" (Cooper 1997:151).

ског садржаја. Метод анализе који сам применила спада, у ужем смислу, у дискурзивну и структурално-семантичку анализу *наратива о војску Карађорђу и кнезу Милошу схваћених као врсте политичког мита*.

Први део

**ИЗМЕЂУ ИСТОРИЈЕ И
ПРЕДАЊА**

СРПСКА РЕВОЛУЦИЈА: КАРАКТЕРИСТИКЕ И ДРУШТВЕНО-ИСТОРИЈСКИ ЗНАЧАЈ

Мир пепелу свију посленика који су излили труд свој у то дело; вечита слава спомену њихову у народу.

Стојан Новаковић, *Васкрс државе српске*

Одређење појма "Српска револуција"

Историјска наука још увек није сасвим сагласна у томе који период и догађаје треба обухватити и назвати "Српском револуцијом", а и сам термин је био у неједнакој употреби код различитих аутора. Наслов који сам одабрала обавезује ме да у овој студији заузмем одређени став да би се лакше разумеле појаве о којима имам намеру да говорим.

Термин *Српска револуција* званично улази у употребу 1829. године када немачки историчар Леополд Ранке своје дело тако насловљава, мада је Ранке грађу добијао углавном од Вука Караџића који је исте те догађаје доследно називао "буном" (Љушић 1990а:223–224). Већина историографа је, у току протекла два века, користила израз "устанци". Међутим, савремена историјска знања показују да је оправдана употреба речи "револуција" за све оно што се дешавало у Србији у првим деценијама 19. века. Под револуцијом се подразумева комплекс квалитативних и коренитих промена у друштву, а то је управо оно што се догодило у Србији. Историчар Мило-

рад Екмечић наглашава да су српски устанци имали карактер "дубоке друштвене револуције" када се "оружаним побунама мењају социјални односи у друштву", те да по том свом историјском карактеру, Српска револуција "спада у заједницу оних великих догађаја у свету и Европи који су крајем 18. и почетком 19. века стварали основе победи капитализма као социјалног система" (Екмечић 1989:79).

Историографија 19. и 20. века углавном је тај период делила на уже временске оквире: Први устанак, Хаџи-Проданова буна, Други устанак, прва владавина кнеза Милоша. Свакако да је централни догађај представљало "херојско доба" Српске револуције, тј. Први и Други устанак (1804 - 1815) који су највише проучавани, "док су потоњи догађаји често били занемаривани, па чак и издвајани из контекста Револуције" како је истакао историчар Радош Љушић (Љушић 1990а:223–224). Око одређења временског оквира Револуције и њеног краја постојала су највећа неслагања између њених проучаваоца, зато питање свршетка није формално већ суштинско, каже Љушић (1990а:129; 1992:104). Разлог због којег Српска револуција није била сагледавана као целовити процес углавном је политичке и династичке природе, сматра овај историчар (Љушић 1992:100). Субјективност, пристрасност и сврставање уз једну од двеју династичких кућа, дуго времена су оптерећивали српску историографију, одређујући избор тема и значај који им се придавао. Последице ове несрећне поделе којој су и историчари допринели својим једностраним тумачењима, "осећају се и данас, и у народу и у науци" констатује аутор (исти,102). У том одмеравању снага и наглашавању важности вођа Првог или Другог устанка према личним афинитетима и интересима, губила се из вида јединственост и сложеност појаве.

У даљем сагледавању проблема, држаћу се дефиниције коју је предложио историчар Радош Љушић јер ми се она чини најпримеренија тумачењу Српске револуције као *целовитог и јединственог процеса*. Своје схватање Српске револуције, као и преглед најзначајнијих гледишта која су о томе имали наши историчари, Љушић је дао у две своје књиге: *Вук о Српској револуцији* (1990а) и *Тумачење Српске револуције* (1992).

Суштина Српске револуције јесте *национална и економска слобода и културни препород* који је она донела српском народу. Ова свеобухватна промена била је тако дубока да је нису сасвим и до краја били свесни ни њени савременици. У њој су корени "читавог будућег развоја српског друштва до наших дана" (Љушић 1990а:227) и "васкрс државе српске". Размотривши у поменутиим књигама различита виђења карактера, трајања и датума свршетка Српске револуције, Радош Љушић је предложио да се *Српском револуцијом сматра период од 1804. до 1835. године* када је на Сретењској скупштини у Србији укинута феудализам, а Србија почела да ступа у ред грађанских држава европске оријентације. У том смислу, Српска револуција се може поделити на два потпериода: *ратни 1804–1815*, који одговара самим устанцима, и *мирно-допски 1815–1835*, у којем се радило на стицању аутономије и укидању феудализма; односно "на деструктивни и конструктивни период" како је то предложио Љушић (Љушић 1992:105,112).³ Српска револуција је изнедрила читаву плејаду знаменитих личности, али три особе чине њен стожер. Они симболишу троструки карактер процеса и промена које

³ Иако истиче пресудни значај социо-економских промена до којих је дошло укидањем феудализма, ни Милорад Екмечић, као ни многи други, не проширује појам "Српске револуције" преко 1815. године.

је Револуција донела српском народу. То су Карађорђе, као симбол националног ослобођења; кнез Милош као симбол државничког прегалаштва и социо-економског ослобођења, и Вук као симбол културног препорода.

Овакво схватање природе и трајања Српске револуције прикладно је и за нашу тему, јер омогућава компарирање и комплементарно сагледавање двојице великана Српске револуције – Карађорђа и кнеза Милоша у светлу фолклоризације њихових ликова као *Очева нације* и *Спаситеља*. Сваки је на свој начин својим делом уградио себе у зграду слободне и независне српске државе, а последице њихових дела нису се завршиле ни 1813. ни 1815. године. Када бисмо разматрање задржали само на устаничком добу, што за многе историчаре представља појам "Српске револуције", сасвим сигурно бисмо се огрешили о кнеза Милоша Обреновића и пропустили да размотримо значај парадигме успешног окончања револуције чему је Милош највише допринео својим политичким дељањем. Моје опредељење да их разматрам као *ослободиоце и вође васкрса српске државе*, у којој је један показао изузетну војничку даровитост и одлучност, а други сјајну дипломатску и државничку мудрост, поклапа се са поменутиим одређењем Српске револуције.

Карактер, циљеви и последице Српске револуције

По свом карактеру, Српска револуција је била *национално-ослободилачка, сељачка и антифеудална* како ју је дефинисао Радош Љушић (Љушић 1992:128). Размотримо у основним елементима сваку од ових значајки, као и главне последице које су произашле из оваквог карактера Српске револуције.

Национални карактер и циљеви

Устанак у Београдском пашалуку 1804. године плануо је стихијски, изненада, "простим очајањем, у намери да се само живот и лични опстанак спасу" (Новаковић 1954:70), као огорчени отпор против зулума дахија, како је то већ и сам Вук⁴ од почетка наглашавао. Ипак, свест о томе да се устанак може подићи постојала је и раније. Радован Самарцић је сматрао да је "Револуција 1804. проистекла из свеобухватног духовног, друштвеног и политичког развитка Срба у 18. веку, без обзира на територију коју су насељавали" (Самарцић Р. 1989:19). О томе такође говори и Љубодраг Димић: "За све просторе на којима су Срби живели друга половина 18. века значила је општи успон" (Димић 2005:60). Идеје просвећености, као и све веће присуство историјске свести и традиције најпре су ухватиле корена међу образованијим и економски боље стојећим Србима у Аустроугарској, да би се потом пренеле и Србима под Турском влашћу. Успон Срба у себи је "садржао сазнање о 'изгубљеној величини' и некадашњој 'славној историји', сазревање свести о обнови државе, убеђење да је обрачун са Турском неминован а успех могућ са или без помоћи са стране" (Димић 2005:60). Књиге попут "Историје" Јована Рајића, за коју Самарцић каже да је "постала идејна основа покрета" (Самарцић, Р. 1989:20,160), "Стематографија" Христифора Жефаровића или "Хронике" Ђурђа Бранковића, несумњиво су утицале да се развије дух историцизма и ојача национална свест. Мисао о ослобађању

⁴ Вук је писао да је "народу зулум додијао", а у молби коју су Срби упутили султану, тражила се помоћ и заштита од дахијског насиља: "ако је цар њиов, нека им помогне и избави ји од тога зулума".

и уједињењу Срба сазревала је у главама многих људи, поготово српске интелигенције у Јужној Угарској, а неколицина њих је учинила и извесне предлоге у том правцу.

Миленко Вукићевић помиње Херцеговца Арсенија Гаговића који је 1803. године предлагао руском цару да прими под заштиту све Србе који исповедају православну веру или да им помогне да се уједине и створе славено-српско царство под влашћу неког руског кнеза. Сличне мисли о обнови српског царства под руском заштитом имали су и црногорски митрополит Петар Први, бачки владика Јован Јовановић, али је, како Вукићевић каже, најизраженију идеју о томе имао карловачки митрополит Стеван Стратимировић (Вукићевић 1912:201–203). Када је букнуо устанак, митрополит Стратимировић је за руског цара спремио мемоар "Нацрт воспостављења нове словено-србске државе" у којем је предлагао могућност обнове старе српске државе као вазалне кнежевине, на челу с руским или неким лутеранским принцом (који би прешао у православље), наводећи и какве би предности Русија могла да има од такве државе која би представљала противтежу Аустрији на Балкану (Гавриловић С. 1996:320). Сава Текелија се такође бавио мишљу о ослобођењу српског народа у Турској, штавише, о могућности да се сам стави на чело устанка. Понесен том идејом, он је написао 1804. године подужи мемоар Наполеону, предлагајући му да подржи српски устанак и то искористи за формирање будућег Илирског краљевства које би се простирало од Јадранског до Црног мора, чиме би спречио Русију и Аустроугарску да прошире свој утицај и територије на Балкану (Текелија 1989:131–147).⁵ Што се тиче Срба у Београдском пашалуку,

⁵ Не зна се да ли је Наполеон уважаио ову Текелијину препоруку, или је и сам имао сличну идеју, тек, наредне 1805. године, освојивши

они су се, узимањем учешћа у аустро-турским ратовима у току 18. века, војнички прекалили, а највећа добит коју су од тога имали било је "уверење да сопственим снагама и борбом могу доћи до слободе" (Љушић 1993а:45).

У почетку, међутим, устаници нису били начисто са својим циљем. Када је Револуција избила она "у прво време није била искључиво ни српска, ни сељачка" констатује Екмечић (Екмечић 1989:97). Део муслиманског становништва, које је било вољно да следи реформе султана Селима III, желело је да се одржи ред и мир у Пашалуку, стога су чинили покушаје да организују Србе у заједничком отпору јањичарској самовољи. Порта се у почетку држала неутрално, не мешајући се у овај сукоб који се, како пише Стојан Новаковић, "развијао међу дахијама и четовођама српским као некакав двобој" (Новаковић 1954:65). Међутим, како су се ратни успеси Срба умножавали, мењала се и њихова свест о сопственим могућностима. Заправо, победа на Иванковцу 1805. године над регуларном турском војском донела је преокрет у развоју Српске револуције, "означивши дефинитивно одбацивање турског господства" (Димић 2005:60) и јасно показавши Србима да су "постали самосталан војнички и политички чинилац" (Екмечић 1989:116).

Међу устаницима је сазрела идеја да се битка за ослобођење Београдског пашалука пренесе и на околне турске

Далмацију и Хрватску прогласио је Илирску провинцију, али Србија под турском влашћу није помогао нити је подржао њихов устанак. Сава Текелија је био убеђен да је управо његов савет Наполеон послушао, мада му никакву награду за то није дао: "Ко би то рекао да је то из моје главе произишло, а не из женијалнаг проницателства Наполеона или кога великога министра? И надао сам се да ће за Србију отуда помоћ јавно или тајно бити..." (Текелија 1989:147).

области.⁶ У писму Карађорђа и Правитељствујућег Совјета упућеног црногорском владици Петру I, написаног у Смедереву 29. маја 1806. године, устаници су предложили склапање савеза за заједничку борбу против Турака у Босни (Перовић, Р. 1978:188–190).⁷ Из тог писма сазнајемо, закључује Љушић, о *првом устаничком националном програму* који је уједно био програм *уједињења Срба све три земље – Србије, Црне Горе и Херцеговине* (Љушић 1993а:46). Од тада ће устаници своје национално-ослободилачке напоре почети да везују за државу Немањића, тражећи у средњовековној историјској традицији легитимност своје борбе, као и политичку и моралну подршку за успостављање континуитета српске државности (Гузина 1983:240; Ђорђевић Д. 1968:314). С друге стране, везе које су већ 1804. године биле успостављене с Аустријом, Француском

⁶ Српска револуција је била захватила простор Београдског пашалука, проширеног на западу Јадром и Рађевином, на истоку Тимочком крајином, и на југу и југоистоку до реке Увца, преко Рашке до испод Сврљига. Вук је знао да "Србија није Београдски пашалук" и да обухвата већи простор који се по њему простирао од Шаре до Саве и Дунава, и од Дрине до Тимока. (Љушић 1990а:138).

⁷ Лазар Арсенијевић-Баталака, један од првих историографа Првог устанка, са горчином констатује незаинтересованост црногорског владике Петра I за устанак у Србији. У периоду 1804-1806. године он, каже Баталака, уопште није обраћао пажњу на догађаје у Београдском пашалуку, не верујући у снагу, озбиљност и дугочечност устанка. Владика је такав остао до краја, изузимајући неке слабе покушаје у току 1809. године. "Владика црногорски, од кога је јединствено зависио устанак Црне Горе, Херцеговине па и целе Босне, тек се само јавкао Карађорђу, као што то и његова писма сведоче, а озбиљне и истините своје погледе обраћао је на море" жалио се Баталака (Арсенијевић-Баталака 1979: 286-289).

и Русијом "недвосмислено говоре о европској вертикали у српској историји, вертикали у којој је упоредо постојала оријентисаност ка 'западу' и 'истоку' и стална тежња да се у узорима Европе нађе упориште за властита прегнућа" (Димић 2005:61). Вук Винавер је био мишљења да традиција о српској државности није била јака у тренутку избијања Револуције, али да је временом јачала, поготово под утицајем традиције и предања које су преузимали од Срба из Војводине, а делимично и на основу усмене народне традиције која се сачувала у самој Србији спајањем хајдучко-ускочке традиције с црквеним предањима (Винавер 1954:106–107,110).

Већ тада формулисан национално-политички циљ нашао је свој симболички израз на устанничким заставама, грбу и печату. Карађорђево печат из 1806. године има изрезан грб Србије, Босне и Рашке са круном изнад штита на коме, по узору на средњовековне владаре, стоје иницијали који су значили "Божјом милошћу Георгије Петровић, свега народа Србије и Босне". На заставама које су рађене за "регулашку војску" налазе се грбови Србије, Трибалије, Раме и Рашке, са траком на којој пише "С богом, за веру и отечество!" Сви хералдички знаци преузети су из Жефаровићеве "Стематографије" (Винавер 1954:112; Самарцић Д. 1983:43,45–46; Грдинић 1997:19). Грб Трибалије⁸ свакако представља новину и зани-

⁸ Павле Ритер-Витезовић и Христифор Жефаровић назвали су га грбом Трибалије зато што су Трибали били некадашњи становници Србије и Рашке и зато што су византијски цареви српске владаре називали трибалским краљевима. Иларион Руvaraц је написао да се "провинција Србија или Белгород преже зовомоја Трибалија". Грб је, иначе, нејасног порекла, а јавља се први пут у 15. веку у зборнику грбова Улриха од Рихентала из Констанце као грб "српског царства".

мљивост, јер се тада први пут званично јавио у употреби. На њему је приказана глава дивљег вепра прободена стрелом. Није сасвим јасно зашто су устаници узели баш тај грб као своју ознаку. Могуће је да им се била свидела симболика дивљег вепра која означава неустрашивог и храброг ратника. Појава комбиновања грбова имала је поруку о обнови и ослобођењу старе државе. Временом је грб Србије, из разумљивих разлога, потиснуо грб Трибалије који је кнез Милош сасвим избацио из употребе (Грдинић 1997:24 -27).

Будући да је национални циљ био успостављен, и потоње војне акције биле су усмераване у том правцу, чиме су учесници Првог устанка јасно показали своје схватање будуће српске државе. Штавише, постојали су и неки "скривени планови, мада недовољно разрађени, о уједињењу Срба са обе стране Саве и Дунава, о чему сведочи мемоар послат 1807. године руском цару о жељама Срба да са себе скину турски и немачки јарам" (Љушић 1993а:47). У току 1808. јавила се мисао *о обнови српског средњовековног царства* које су Карађорђеви изасланици, предвођени Иваном Југовићем, изнели руском генералу Прозоровском у Јашу. Идеја је била – "потпуно ослобођење и обнова старе српске државе у пуном опсегу етнографских граница српског народа" (Чубриловић 1954:29). Иако је Прозоровски идеју одбацио, са њом се кренуло у обновљени рат са Турском 1809. године, тако да су главне војне акције биле усмерене ка Босни и Новопазарском Санцаку са намером да се успоставе везе с Црном Гором. Идејом да васкрсну Душаново царство "Срби су досегли врхунац у обнови идеје о српској државности" сматра Љушић (Љушић 1993а:49).

У периоду Првог устанка, Српска револуција је, дакле, дефинитивно добила карактер *националне револуције* која ће тежњу за ослобођењем и уједињењем свих Срба поставити као свој основни и коначни циљ, а *Карађорђе постати*

символ националног ослобођења. Устанак је, тако, прерастао у рат Србије и Турске која га је 1805. године прогласила светим, чиме је сукоб добио и верско обележје.

После пораза 1813. године, у Другом устанку се борило за Србију Београдског пашалука, а потом и за враћање шест нахија које су биле ослобођене у току Првог устанка, па потом изгубљене. Националну делатност кнеза Милоша након 1815. године представљао је рад на стварању српске државе, у правцу територијалног проширења и стицања аутономије, а потом и независности. Ову борбу за нахије Милош је добио без ратовања, Хатишерифом из 1833. године. Тако је на основама државе Првог устанка, а Милошевим вештим и упорним дипломатским деловањем, израстала Кнежевина Србија, која се после 1830. односно, 1833. године налазила у положају вазалне, трибутарне државе с унутрашњом самоуправом и наследним кнежевским достојанством. Она је постала центар из којег су зрачиле идеје о ослобођењу, одакле је долазила подршка српском и другим поробљеним народима под турском влашћу, у коју се сливала гомила избеглица налазећи у њој слободу и ухљебљење, као и добровољаца спремних да помогну развоју младе српске Кнежевине.

"Српска политичка мисао из времена прве владавине кнеза Милоша, нарочито од стицања аутономије, тежила је ка стварању националне државе у коју би ушао сав српски народ. Мисао водиља била је обнова српске средњовековне државе, односно српског царства", стога се питању ослобођења српског народа прилазило као најважнијем проблему, констатује Љушић (1993:49,54). Крајем друге и почетком треће деценије 19. века постоје сасвим јасни показатељи да су Милош и његови сарадници радили, колико се могло, на будућој српској држави. Војислав Вучковић сматра да је "идеја о јужнословенској држави рано обузела Милоша и

одиграла важну улогу, да би доцније постала идејом водиљом у државном развоју" (Вучковић 1957:36). Бартоломео Куниберт је, међутим, тврдио да "нико није био даљи од идеје југословенства од Милоша, иако су му противници подметали и такве намере у жељи да Милошем заплаше и Турску и Аустрију" (Куниберт 1901:569).

Након објаве руско-турског рата 1828. године, на Балкану се осетило велико комешање које је претило да се претвори у општи устанак, само када би такав сигнал дошао из Србије. Русија је, међутим, имала другачије интересе, па јој је од велике важности било да Србија остане у миру и то јој је било поручено. Кнезу Милошу је саветовано да се држи по страни, па је он био принуђен да српском народу изда следећи проглас:

Нама није за тим стало што се цареви међу собом комешају. Царства се и побију и помире, тешко слабијему који се у бој њин меша пак после или од једне или од друге стране буде остављен! Нашој земљи мир је нуждан, ми се само миром можемо одржати (Гавриловић М. 1912: 65–69).

Источно питање је код европских сила наметало потребу решења, при чему се нимало није водило рачуна о жељама и интересима балканских народа. "Схвативши ту опасност, Милош је дошао на идеју да се само једна јако увећана Србија може одупрети захвату будућих делитеља отоманске државе" (Вучковић 1957:35). Кнез Милош је чврсто веровао да се Турско царство налази пред распадом, али га је дубоко узнемиравала помисао да би оно могло постати предмет деобе између великих сила, и да би српски народ могао поново потпасти под власт неког другог народа.⁹

⁹ Главне заинтересоване силе биле су Русија и Аустроугарска. У току 1829. године у оптицају су била два плана. По једном, Србија би

У разговору с Французом грофом Адолофом Караманом, који је вођен октобра 1829. године, кнез је причао о томе да он и његов народ желе да оснују српско царство у које би ушле Србија, Босна и део Албаније (Милићевић 1892:26). Нешто касније, 1834. године у разговору с грофом Боа-ле-Контом, специјалним француским изаслаником, кнез Милош је отворено исказао своје жеље: *оно што Срби хоће јесте независност!* Боа-ле-Конту је рекао да не сматра да је постигао што жели. "То неће бити ни онда када буде успео да протера Турке из градова, него тек онда ако буде у стању да обнови српско царство, што ће рећи да у једну државу сједини оне три области, Србију, Босну и Херцеговину, у којима је народност једнога истога племена" (Новаковић 1894:39–40).

При крају своје прве владавине, а у жељи да Србији што боље осигура будући независан положај, Милош је променио своју спољну политику која се састојала у намери да се ослободи руског туторства, а да се Србија стави под заштиту свих, односно, западноевропских сила.

После читања Хатишерифа из 1830. године у двору се налазио јасно истакнут српски грб који је значајно даљу борбу за стицање националне самосталности. Занимљиво је то да је под кнезом Милошем српски грб имао оцила окренута ка крсту! Још пре тога, тачније од 1817. године грб се налазио на Милошевом личном печату, мада се изнад њега налазио турбан с пером као знак да је Србија још увек под турским сизеренством (Самарцић Д. 1983: 59).

потпала под Аустрију, а по другом, умеренијем плану, Србија, Тесалија и Албанија би биле области с аутономијом под заштитом Великих сила, где би протекторат над Србијом опет имала Аустрија. У оба случаја Русија је у преломним тренуцима остављала Србију Аустрији или зони њеног утицаја! (Гавриловић М. 1912:116-117).

Милошева национална политика била је окренута и ка српском народу ван територије пашалука. Она се огледала у његовој помоћи и подршци коју им је стално упућивао. Помагао их је материјално, помагао њихове цркве и манастире; снагом свог угледа који је имао утицао је, кад год је могао, на тамошње политичке прилике у корист турских поданика; имао је развијену мрежу агената и доушника који су га редовно обавештавали о стању у другим деловима Турског царства и преко којих је слао своју помоћ; као што је и несебично примао реку избеглица настојећи да им помогне (Стојанчевић 1959:346–352).

Након Другог устанка, кнез Милош је своју живу националну и политичку делатност обављао стрпљиво и мудро, дипломатским средствима, "и молбом и претњом, и политиком и новцем", каже Владимир Стојанчевић (Стојанчевић 1966:153). Милош је био врло реалан у својим политичким проценама и сагледавању опште ситуације која тада није ишла на руку оружаном свебалканском устанку. Како констатује Радош Љушић, "једина прилика када се на том пољу нешто могло урадити је време друге египатске кризе (1838–1841), али тада је Србија била потресана крупним унутрашњим проблемима, после чега је уследио пад кнеза Милоша, *једине личности способне да се лати тог великог предузећа*" (мој курзив) (Љушић 1993а:54).

* * *

Постављени национални циљ – уједињење и ослобођење свих Срба и обнова српског царства, *није био постигнут окончањем Српске револуције*. Има историчара који реализацију националног циља виде тек у 1918. години, па из тог разлога трајање Српске револуције протежу чак до друге деценије 20. века, односно, изједначавају је с целокупном исто-

ријом нововековне српске државе.¹⁰ Оволико дуго трајање неспојиво је с природом самих револуција, па се пре може говорити о *константној тежњи и идеји водилји* која се као некакав аманет стално преносила новим поколењима.

Имајући у виду процесе дезинтеграције и ратне сукобе на крају 20. века услед распада заједничке државе Југославије формиране након 1918. године, могло би да се, двеста година касније, постави питање могућности успешног остварења идеје која је настала у првим устаничким годинама – о "уједињењу Срба све три земље" (Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине). У том смислу, Историја "као учитељица живота" поставља пред српски народ питања која и даље чекају свој одговор:

а) у којој мери и територијалном опсегу је тај циљ реално остварив

б) ако јесте, под каквим историјским и политичким околностима

ц) да ли је српски народ довољно историјски сазрео да нађе начин и средства, пре свега политичка и дипломатска, да решавању тог питања у будућности приступи с више политичке реалности и прагматизма, а с мање романтичног и националног заноса.

Друштвена основа и социјална структура учесника Српске револуције

Српска револуција је по својој друштвеној основи била – *сељачка*. Ова констатација проистиче из неспорне чињенице

¹⁰ Радош Љушић је размотрио проблем овакве периодизације Српске револуције и одбацио је као неодрживу (у *Тумачење Српске револуције*, 1992).

да је српско друштво, на почетку 19. века, под турским феудализмом било аграрно, с аутархичним селом, екстензивном земљорадњом и сточарством и доминантном натуралном привредом. Међутим, то друштво *није било искључиво* сељачко.

Стога, у разматрању социјалне позадине Српске револуције требало би јасно раздвојити:

а) питање *узрока* устанка (социјални, економски, национални)

б) питање *покретача* Српске револуције

ц) питање *носиоца* Српске револуције

Проблем у вези друштвеног карактера Српске револуције покренут је раније поменути запажањем Милорада Екмећића да Револуција "није била ни чисто српска ни чисто сељачка". Мада је српско друштво почетком 19. века било хомогено у смислу језика, вере, традиције и националне свести, оно је ипак поседовало зачетке социјалне раслојености.

Позната је Вукова констатација да "*народ српски нема друге људи осим сељака...* Истина да и међу њима има трговаца, који купе свиње и осталу стоку, али и они на кући живе као и остали сељаци" (Карацић 1989:24). Осим што је, значи, поменуто издвајање слоја сељака-трговаца, Вук је поменуо и оборкнезове "главе од народа из његове кнежине" с наследним бератлијским правом који се "по одијелу и домаћем животу слабо разликује од другог богатог сељака" (исти, 22). Овај Вуков запис јасно сведочи да је на српском селу постојала извесна економска и социјална раслојеност становништва, и да су главну реч у селима водили *кметови и кнезови* који су редовно долазили из богатих и угледних сеоских кућа.¹¹ Поставља

¹¹ Тихомир Ђорђевић је писао да су *кметови* "знатнији, виђенији, отменији сељаци". У једном селу било је по неколико таквих љу-

се питање, како су под турском влашћу, ако не трговином, они стекли извесно богатство које их је избацило у прве редове? Осим крупних трговаца – извозника, велики број сељака је био укључен у тај посао тако што су се бавили товом свиња и говеда. Па и они сељаци, који нису учествовали у ланцу марвених трговаца, били су, како уочава Драгослав Јанковић, раслојени спрам својих имовинских могућности које нису биле исте (Јанковић Д. 1983:227). Иако је *задруга* на својим плећима "финансијски, економски и војнички изнела Револуцију" (Стојанчевић 1980:161), чињеница је да су у току Првог устанка моћ и утицај добијали они који су били довољно имућни да о свом трошку издржавају и са собом воде целе чете наоружаних момака. То је онај слој *војвода* који се сасвим јасно издвојио већ у првој фази устанка.

Поред економске, постојала је и *професионална разлика* међу српским становништвом. Сељаци су без сумње били најбројнији, али је било и трговаца, занатлија, попова, игумана и нешто мало писмених људи. Посебну класу чинили су хајдуци, којима је Вук посветио особиту пажњу, који су се бавили разбојништвом и трговином, махом су били богати, облачили лепа одела и носили добро оружје, а у устанку су представљали важну покретачку и ратничку полугу.

Треба рећи да се Вук огрешио о танак али присутан слој српских трговаца и занатлија који су живели по градовима јер их је описао из српског националног бића: "Будући да се турски носе и по турском обичају живе, а уз буне и ратове или се затворе с Турцима у градове, или с новцима бјеже

ди. Сакупљали су се на различитим друштвеним договорима ради решавања локалних проблема. Судили су сељацима за расправе; старали се о свему што је селу требало. Заузимали су се за људе из свог села када би их снашла нека невоља (Ђорђевић Т. 1923:52-53).

у Њемачку, зато они не само што се не броје међу народ Српски, него ји још народ и презире" (Карацић 1989:24). Без обзира на Вуков негативан став према овом делу српског становништва, многи од њих ће се, након освајања градова у Првом устанку, придружити и помешати с устаницима. Штавише, треба истаћи да су Срби у току Првог устанка по први пут ушли у градове да би почели њима да управљају и од тада ће у много већем броју почети да живе у варошким срединама у Србији. Борба за истискивање и протеривање Турака из градова, што је био један од важних циљева Револуције, завршиће се у потпуности успешно тек за друге владе кнеза Михаила Обреновића, свечаном предајом градских кључева 1867. године.

Таква је, дакле, била друштвена структура пред избијање Револуције. У српском народу су, осим племства, практично били присутни скоро сви сталежи – земљорадници, трговци, свештенство, занатлије. Барингтон Мур је у својој књизи *Друштвени корени диктатуре и демократије* изнео мишљење да политичка делотворност сеоског потенцијала за револуцију зависи од могућности повезивања сељачких притужби и интереса с интересима других слојева, и потом закључио: "Сељаци никад нису били способни да сами остваре револуцију. Они морају да имају вођство из других класа!" (Мур 2000:421). Класа која је у Србији, осим сељака, била заинтересована за подизање Револуције била је управо класа *марвених трговаца и извозника*.

Десетогодишњи стабилан период у Београдском пашалуку, од 1791. до 1801. године, као и повластице које су султановим ферманом биле дате српском становништву, имали су за последицу "да се развила једна *српска трговачка елита* каква раније у историји никада није постојала. Она се одњихала на извозу стоке преко Земуна у средњу Европу... Богат-

ство им потхрањује жеље да добију и неку моћ, која је на махове изгледала као да сама испада из руку распојасаних паша" констатовао је Милорад Екмечић (Екмечић 1989:93–94). По Љушићевом мишљењу, ни Вук није искључивао из кола покретача Револуције слој имућнијег дела српског друштва, али је нагласак стављао на "сиротињу рају" као радикално језгро побуњеника (Љушић 1990а:168). Међутим, Екмечић је мишљења да је "наука потценила и број и историјски значај ових трговаца, мислећи погрешно да су они у буни иза сељака". Управо је тај слој осећао "да представља најзначајнији део српског народа", што потврђује и чињеница да су војводе, укључујући и самог Карађорђа, уједно били марвени трговци и имућни људи (Екмечић 1989:94). Велики трговци-извозници су, по мишљењу Драгослава Јанковића, одиграли значајну улогу "вршећи друштвену и националну мисију јер су упознавали и међусобно повезивали Србе из разних кнежина и нахија, сазнавали њихове потребе, расположења, идеје, а с друге стране уносили у Србију мисли и идеје из света" (Јанковић Д. 1983:215). Јанковић је такође мишљења да су трговци представљали једну од главних друштвено-политичких снага у покретању и вођењу устанка (исти, 224). Улога трговаца доћи ће још више до изражаја у Другом устанку у којем, с кнезом Милошем на челу, *"српски трговци преузимају вођство револуције"* (мој курзив) каже Екмечић (Екмечић 1989:163).

Не треба изгубити из вида ни утицај образованих Срба из Аустроугарске који су будно пратили догађаје међу сабраћом у Турској, а многи од њих су активно помагали устанак или узели учешћа у њему. Као што су, међу Србима двају царства, преко границе Саве и Дунава путовали стока и новац, муниција и оружје, тако су путовале и идеје, нова сазнања и међусобни утицаји. У том повезивању глав-

ну реч су имали управо продорни, агилни, покретљиви и сналажљиви српски трговци с обе стране граничних река.

Ако се вратимо тези Барингтона Мура, који је у понашању великих земљопоседника или активне, нарастајуће грађанске класе видео могуће савезнике сељачких револуција, можемо рећи да Српска револуција даје измењену слику, не уклапајући се сасвим у Мурову концепцију. Разлог томе је што је српски трговачки слој, као евидентни (су)покретач устанка, своје *богатство стекао на покретној имовини*, а не на земљишним поседима, и да је, с друге стране, поникао у селу и живео сеоским, а не градским начином живота!¹² Ова комбинација промакла је Муровом запажању, можда и зато што је представљала изузетак а не правило.

Српска сељачка револуција показује и неке друге посебности. Једну од њих је констатовао Радош Љушић истакавши да сељачке буне обично не трају дуго и кратког су даха, те да по својој дужини трајања и остварењу постављеног циља, Српска револуција представља изузетак (Љушић 1990а:229). Ова особеност проистиче управо из *узрока* Српске револуције и из чињенице да она *није* била *само* сељачка, већ је била *и национално-ослободилачка*! То другим речима значи да њен повод није представљао сукоб интереса између класа унутар исте етничке и националне заједнице. У случају Српске револуције побуна је настала *услед укупног несношљивог стања које је долазило од власти која је*

¹² Нема потребе Српску револуцију називати "буржоаском" како ју је окарактерисао изванредан број наших историчара, сматра Љушић (Љушић 1992:35-53). Прво стога што класа буржуја, па чак ни "сеоских", није тада постојала у српском народу; друго, што тај марксистичко-лењинистички израз не објашњава праву природу друштвених процеса и односа који су постојали у току Српске револуције.

била национално и верски туђа, а тај разлог је надилазио чисто класни и социјални моменат.¹³ То је она историјска основа устанка коју је Филип Вишњић опевао кроз опомене које су хоће упутиле дахијама што се нису држали аманета који им је на Косову Мурат оставио:

Не износ'те глоба ни пореза,
Не износ'те на рају биједа;
Не дирајте у њихове цркве,
Ни у закон, нити у поштење;
Не ћерајте освете на раји...
Ви немојте рају разгонити
По шумама, да од вас зазире,
Него паз'те рају к'о синове,
Тако ће вам дуго бити царство.

Овај стих из Вишњићеве песме указује на дилему која је у историографији присутна¹⁴, а односи се на питање да ли би до устанка уопште и дошло да се одржало оно релативно мирно и стабилно стање у Београдском пашалуку које је владало од 1791. године па до Хаџи-Мустафа пашине погибије! Да су Турци "рају пазили ко' синове", да јој нису дирани у кнежинску самоуправу, да дахије нису покушале насилно с читлучењем српских села и подизањем ханова у њима, да нису приређивали срамне гозбе и тефериче, да Србима нису силовали жене и ћерке а њих пребијали и убија-

¹³ Радош Љушић је истакао да "није једноставно утврдити која је врста зулума проузроковала националне, а која социјалне немире. Они су се међусобно прожимали, пошто су им извор и ток најчешће били исти" (Љушић 1990а:141,142).

¹⁴ Међу првима је ту сумњу јасно исказао Стојан Новаковић у *Васкрсу државе српске* (Новаковић 1954:63).

ли, ко зна када би се класни моменат српске сељачке побуне показао као доминантан.

Представа о српском народу као султановој "деци, синовима" која је постојала у Вишњићевој свести (и скоро сигурно код велике већине његових савременика) аналогна је представи о "добром" Хаџи-Мустафа паши кога су, како Вук сведочи, звали "српска мајка". На почетку Револуције устаници су тврдили да се не буне против султана већ против његових одметника, и желели су да се поново врати оно стабилно стање које је постојало за време Хаџи-Мустафа паше када су уживали знатне повластице. Ова ситуација сасвим одговара констатацији Барингтона Мура да се "сељаци боре за враћање 'старог закона' или 'правог и доброг цара', односно, за рестаурацију исте структуре друштва". "Видљива карактеристика аграрних друштава је" истиче Мур, "тенденција да поприме природу друштва против кога су се побуниле" (Mur 2000:402–403). То је могло сасвим лепо да се уочи у понашању неких војвода из Првог и Другог устанка. Поставши моћни и утицајни, држали су се као да су се "овезирили", тј. попримили неке облике понашања својих дојучерашњих господара. Истини за вољу, треба рећи да другог узора осим турског начина владања тадашњи Срби једва да су имали.

Завршавајући разматрање социјалног карактера Српске револуције, можемо закључити следеће:

а) да је Српска револуција била сељачка по својим носiocима, више него по самим побудама

б) да су социјално свесни део чинили њени покретачи – напреднији и имућнији Срби трговци-сељаци, а не "сиротиња раја" о којој је Вук имао и превише лепо мишљење. Из националних и идеолошких разлога пречесто је прећуткиван страх те исте српске раје да се подигне против својих господара и зулумћара

ц) да је социјални моменат Српске револуције растао у току устанка заједно с нарастањем свести устаника о сопственим способностима и могућим циљевима.

Антифеудални карактер Српске револуције

Главна последица Српске револуције био је слободан српски сељак на свом слободном поседу. Ова, преко сваке мере значајна тековина Српске револуције окончана је, што је још важније, мирно и тихо, захваљујући труду кнеза Милоша Обреновића.

У Првом устанку феудални односи били су престали самим чином протеривања спахија, док је феудалне обавезе преузела нова власт с намером да их изврши само у односу на Порту. Након Другог устанка феудални односи између Турака и Срба поново су били успостављени и враћени у законске оквире, поремећене пре избијања Првог устанка. Учесће Срба у управи преко кнеза и Народне канцеларије требало је да спречи могућност изигравања спахијског система, како су то раније биле учиниле дахије насилним покушајем читлучења. Радош Љушић примећује да такво стицање независне унутрашње управе с кнезом на челу није било у супротности с феудалним уређењем (Љушић 1990а:173).

Први пут је 1820. године на Порти, уз подршку Русије, озбиљније покренуто питање признавања српске аутономије. Тада је султану упућена народна молба која је садржавала захтев о *подели народа на сталеже*, када се јавља и жеља за успостављањем племства. Оно што би будуће српске племиће разликовало од турских спахија било је одсуство самих спахилука, односно, земљишних поседа. Уместо феудалних добара добили би државну службу, а они који би без ње остали ба-

вили би се трговином. Још једна важна молба била је том приликом упућена султану: да се све феудалне обавезе сведу на данак одсеком и да се прекину све везе између спахија и српског народа (исти, 173–174). Овог захтева Милош се упорно држао, будући да му је то отварало пут ка укидању турског феудалног система.

Трећим Хатишерифом из 1833. године процес укидања турске феудалне власти био је окончан. У међувремену, кнез Милош је забранио српским сељацима кулчење на турским поседима, што је у великој мери олакшало њихов положај.¹⁵

Вештом политиком, нагодбама, преговорима и подмићивањем, кнез Милош је избио Турцима из руку основу њихове власти и економске експлоатације српских поданика, без икаквих већих потреса! Бартоломео Куниберт је забележио да су "Турци били згранути укупним срећним исходом Милошеве целокупне политике" (Куниберт 1901:345). То је без сумње једна од највећих заслуга икада учињених српском народу!

Милошу је, међутим, остало да се у самој Србији бори са својим земљацима око увођења домаћег феудализма. Неколицина угледних људи из најближег Милошевог окружења заносила се идејом да би они могли постати ново српско племство попут влашких бојара који су им представљали узор. Међу таквим су предњачили Стојан Симић и Аврам Петронјјевић, а и сам Вук Карацић налазио се у том покрету који је ојачао после Хатишерифа из 1833. године. Они су очекивали да им се доделе титуле "благородства" и поделе турски спахилуци. Ипак, били су свесни да српски сељак не би трпео над собом нове спахије.

¹⁵ "Турци нек упрте мотику на леђа па нек сами ору" стајало је у Милошевом наређењу (Љушић 1990а:176).

Кнез Милош је, након добијања аутономије и наследног кнежевског достојанства 1830. године, одлучио да се у Србији никада више не уведе било какав вид феудализма, али је одлагао отворени сукоб по том питању с нарастајућим "аристократским" покретом међу својим земљацима. Међутим, на Скупштини одржаној у Крагујевцу 1. фебруара 1834. године, на крају излагања, по сведочењу Куниберта, "одсечно и одлучно рече велике речи":

Спахилук за навек је уништен у Србији, и више се неће васпостављати ни под којим видом!

Ове речи, наставља Куниберт, "изазвале су право одушевљење код народа, кметова и многих виђених људи, али до краја огорче Милошеве непријатеље који су сневали о аристократији" (Куниберт 1901:347). Схвативши да су осуђени, ова група несуджених српских племића од тог доба је упућивала, и с разлогом и без разлога, све жешће критике на рачун Кнежеве власти, плетући завере против њега.¹⁶

У току 1834. године кнез Милош је одлучно изјавио да се феудализам неће више уводити ни у чију корист, да ће обнародовати грађански и казнени закон на коме се радило, и да ће се увести потребне реформе које изискује ново ста-

¹⁶ Бартоломео Куниберт је оптужио тзв. Букурешки одбор чији је задатак био да оцрњује и напада кнеза Милоша у свакој могућој прилици. За ковање завера да се Милош сруши или да му се углед максимално умањи, Куниберт је највише окривио Стојана Симића, Ђорђа Протића, руског конзула у Оршави Вашченка и тадашњег београдског пашу Јусуфа. Њима су се постепено придружили и многи други незадовољници, међу којима су највећу улогу у Милошевом паду, осим браће Симића, одиграли Тома Вучић-Перишић и Јеврем Обреновић (Куниберт 1901:469-478; 622-625).

ње у земљи (исти, 367). Након тога, фебруара 1835. године одржана је Сретењска скупштина која је донела први устав Србије, а кнез предложио да се уместо свих дажбина плаћа по пореској глави 6 талира годишње. Ова одлука спроведена је исте године на Ђурђевдан, и тај се датум може узети као крај социјалног процеса Српске револуције чији је исход била аутономна Кнежевина Србија без феудалног система.

Можда је најлепшу представу о крају Српске револуције, како је приметио Радош Љушић, оставио Вуков пријатељ Јован Стејић који је о Сретењској скупштини писао Вуку:

Велика се дакле Скупштина на Сретение отворила, с којом се нова епока у историји српског народа започиње...Тако се та револуција без капи крви, на срећу Књаза и на велико добро народа, свршила: кои је народ тако што још до данас учинио? (Љушић 1992:106–107).

* * *

Завршавајући поглавље о битним елементима националног, друштвено-економског и политичког карактера Српске револуције, свакако треба рећи да се у значајну друштвену и политичку последицу Револуције може убројити *нарастање једне нове утицајне класе људи у Србији*. Савремени амерички историчар Гејл Стоукс изнео је мишљење да је кнез Милош, након свог пада 1839. године, "оставио земљу која је у социјалном смислу имала само једну класу, високо неиздиференцирано сељаштво",¹⁷ и ту је чињеницу приписао успешној окончаној Милошевој борби против домаћих заговорника феудализма. Стоукс такође оспорава гледиште неких домаћих историчара да је у српском друштву било класне раслојености,

¹⁷ "He left a country made up socially of only one class, a highly undifferentiated peasantry".

тврдећи да је Србија у суштини била бескласно друштво.¹⁸ Могла би се довести у питање ова Стоуксова тврдња, али привлачи пажњу његов закључак да је "почетком 1840. године Србија искусила ситуацију ван дефинишуће категорије: *социјални вакуум*. Класа која се појавила да испуни тај вакуум", каже Стоукс, "била је – држава!" (Stokes 1989:235).

Реч је, заправо, о *чиновничкој класи* која је, под уставобранитељима, представљала владајући слој у земљи. "Створен је нарочити чиновнички ред кога догле није било; са својим правима и привилегијама, он је добио господски положај у друштву; он је заступљен у врховној управи, и посредством јаке полицијске власти држи народ у безусловној послушности" описао је уставобранитељски чиновнички сталез Слободан Јовановић (Јовановић С. 1990:55).

Замеци идеје о успостављању једне привилеговане класе у српском народу могу се назрети још у оној народној молби султану из 1820. године када се тражило одобрење да се успоставе "благородства" на основу државне службе. Први чиновници јављају се под кнезом Милошем. Он је за своје потребе и потребе Народне (Књажевске) канцеларије доводио писмене и образоване Србе из Аустроугарске, од којих је без сумње најзначајнији био Димитрије Давидовић. Чињеница је, додуше, да су дуго времена они били више у статусу кнежевих слугу него правих државних службеника, што је с времена на време изазивало њихово негодовање. Ипак, по оцени Владимира Стојанчевића, Милош је "строго контролисао рад службеника и спречавао њихове злоупотребе" (Стојанчевић 1995:36). Након доношења Сретењског устава, чиновници су добили државни статус са звањима, титулама и униформама,

¹⁸ "Essentially classless system".

али ће се проширење њиховог утицаја у пуној мери наставити тек после Милошевог пада.¹⁹ Њихов положај и јесте био омогућен управо тиме што је турски феудализам био укинут, а његово обнављање у домаћој варијанти онемогућено. Појава чиновника, колико год они били у почетку слабо школовани и полупрофесионални, јесте назнака скромног зачетка у успостављању грађанског друштва.

Тако се, као једна од последица Српске револуције, може сматрати формирање *бирокупатског апарата као владајућег слоја у земљи*, којима ће се убрзо придружити још једна нова, утицајна група људи – *млада српска интелигенција*, први српски школовани кадар који ће се из Европе вратити с новим знањима и с основном идејом да школовани и образовани људи, "они који имају знање", како Стоукс каже, "треба да управљају земљом у корист нације" (Stokes 1989:236). Њихов политички утицај испољиће се кроз либералну странку. За судбину кнеза Милоша та чињеница није била без значаја, јер ће га неки од припадника либералне странке, уз присталице династије Обреновић, двадесет година касније поново вратити на власт.

¹⁹ "Под Милошем ником се није милило да буде чиновник. Сада, кад је положај чиновника знатно поправљен, сваки се отима да буде чиновник. Уставобранитељско време карактерише се навалом на државну службу" констатовао је Слободан Јовановић (Јовановић С. 1990:55).

СЛИКА СРПСКОГ ДРУШТВА У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 19. ВЕКА

У току Револуције и по њеном завршетку одигравале су се различите социо-економске, политичке, културне, демографске промене као и оне у менталитету становништва, које су српско друштво вукле напред мада не увек једнако успешно нити једнаком брзином. У овом поглављу биће размотрене оне последице које би могле боље да осветле нашу тему. Реч је о *демографским и социо-психолошким променама* становништва.

За разумевање значења и функције митополитичких образаца, важно питање јесте: *ко прича приче?* Какав је био менталитет, каква су била схватања људи који су о вођама васкрса српске државе, у то време, причали анегдоте, испредали легенде или певали о њима? Како су доживљавали промене које су дубоко задирале у њихов живот и мењале дотадашње културне навике, вредности и обрасце? Усмена традиција која је тада настала послужила је као основа за даље развијање наративних и имагинарних дискурса и митских конструкција о устанцима и њиховим јунацима. Да ли је становништво, по свом менталитету и навикама, било уједначено или су се међу њима могле запазити извесне разлике? Одговоре на наведена питања није могуће дати у потпуности, јер нам недостаје много драгоцених података о

становништву тог времена. Ипак, располажемо с неким подацима на основу којих је могуће начинити извесну слику српског друштва у првој половини 19. века. Стога ћу овде размотрити укратко демографске промене до којих је дошло од краја 18. века па до краја прве владавине кнеза Милоша; а потом сагледати социо-економски контекст у којем су се формирали *друштвени карактери* српског народа у току и после Српске револуције. Разматрање о друштвеном карактеру српског становништва Карађорђевог и Милошевог доба значајно је и стога што су се особине, схватања и понашање како становништва тако и самих наших јунака одразили у фолклорној грађи о вођама Српске револуције, утичући на изградњу тих представа до данашњег времена.

Демографске промене у првој половини 19. века

У току 18. века у Београдском пашалуку становништво је знатно осцилирало. Услед аустро-турских ратова народ је бежао у збегове или преко Саве и Дунава, а потом се враћао (никада сви) на своја огњишта. Ове осцилације престале су након Свиштовског мира, и у наредних десетак година Пашалук је напредовао, примајући у себе, као што је то и ранијих деценија био случај, углавном становништво из јужних и југозападних српских крајева. Али та досељавања, како истиче Тихомир Ђорђевић, "никада нису била ни из далека наднада исељавању ни по броју људи, ни по њиховом материјалном богатству, ни по развијености више културе. Они су долазили из сиромашних крајева у којима је економски и интелектуални живот био врло заостао. Кроз цео 18. век и пред српске устанке Србија је била насељена готово самом "сиро-

тињом рајом" (Ђорђевић Т. 1924:14–15). Земља у Пашалуку је била плодна и шумовита, али релативно слабо насељена, док су сељаци своје њиве обрађивали тек колико се морало да се преживи и плати данак. Ипак, десет стабилних година пред Први устанак оставило је трага у извесном економском побољшању и у почецима благих социјалних раслојавања. Један од Карађорђевих блиских сарадника, Петар Јокић, речито је описао то доба: "За ово време живили смо управо да рекнем врло добро: што је царско плаћали смо, па смо после били мирни" (*Казивања*, Јокић 1980:158).

Препоставља се да је пред избијање Првог устанка у Београдском пашалуку било око 400 000 становника (Ђорђевић Т. 1924:29). Када је почео устанак, становништво се поново покренуло, неки у шуме и збегове, други преко река у суседну царевину. Ово бежање је нарочито било интензивно у првим месецима устанка када су "с ону страну Саве и Дунава пребегавала читава насеља" (Гавриловић С. 1990:71). Међутим, чим је постало очигледно да устанак има успеха и да се Пашалук ослобађа од Турака, народ се почео масовно враћати, а такође су се појавиле нове групе досељеника из Босне, Херцеговине, Старе Србије и Македоније. У току Првог устанка у Србију су дошли и многи образовани Срби из Аустроугарске, што по позиву власти да би обављали неку дужност или државну службу, што по својој слободној вољи. По оцени Тихомира Ђорђевића, придруживање устаницима и досељавање текло је непрекидно, а велики број људи који су се истакли у току устанка тек су тада били дошли у Србију и "радећи на њеном ослобођењу постали знаменити" (Ђорђевић Т. 1924:27–28). Борбе из 1809. године условиле су нова досељавања житеља сјеничке и новопазарске области и Црне Горе у средње делове Шумадије, док се становништво око Ниша, Лесковца, Пи-

рота и Прокупља, бежећи пред турским надирањем дуж долине Мораве, населило северније све до Београда. Када се узме у обзир и природни прираштај, процењује се да је у току Првог устанка, осим територијалног проширења, дошло и до демографске експанзије, тако да је пред пропаст Србије 1813. године било негде око 700 000 становника, од чега би број досељеника могао да износи око 100 000 људи (Љушић 1990б:83).

Пораз из 1813. године изазвао је нови крупан поремећај који је, како Ђорђевић каже, "из основа потресао становништво Србије". Не само што је било прекинуто успешно започето досељавање, већ је та катастрофа натерала на егзодус у Аустроугарску огроман број људи који се процењује између 150 000–200 000 особа (Гавриловић С. 1990:72; Љушић 1990б :83). Они су спас потражили, по ко зна који пут, преко Саве и Дунава. Тамо их је, међутим, чекала права голгота, и о страдању српских избеглица по карантинима, мочварама и селима Војводине остало је доста сведочанстава. "Због таквог пријема у Монархији", пише Славко Гавриловић, "српске избеглице желеле су да се врате у завичај, што је већини и омогућено после амнестије и уверавања која су давали не само Турци у Србији него и поједини народни прваци, који нису напустили земљу. Разним путевима и начинима, враћање избеглица је отпочело крајем 1813. године и продужило се и следећих година, али је тешко рећи колико их је остало у Срему, Банату, Бачкој и у Влашкој" (Гавриловић С. 1990:72–73).

Успешно окончање Другог устанка 1815. године омогућило је почетак релативно сређеног живота у Београдском пашалуку, што је отворило ново и значајно поглавље у демографској слици Србије. Ипак, масовнија насељавања почела су тек од 1817. године када су се прилике у земљи мало средиле. После веома дуго времена, Србија је постала зе-

мља колонизације, на шта је указао Јован Цвијић када је говорио о миграцијама и метанастазичким кретањима на Балканском полуострву. До тада, Србија је имала све три основне одлике – била је и активна земља из које је становништво бежало и исељавало се, и пасивна – у коју се досељавало, али и транзиторна, као успутна станица миграцијама које су даље текле ка северу и средњој Европи. После Другог устанка она полако али сигурно добија карактер привлачне земље за насељавање, која је плодним и пустим просторима нудила пуно добрих услова за угодан живот. Тада је, по мишљењу Милорада Екмечића, практично био заустављен вишевековни процес метанастазичких кретања на Полуострву (Екмечић 1989:207). Милошева Србија постала је главна етничка област српског народа, и по Екмечићевој оцени, Србија ће кроз 19. век представљати "модел социјалног прогреса за целу југоисточну Европу" (исти, 209).

Колики је потрес у становништву била изазвала 1813. година, јасно говори податак да је 1817/18. године у Србији било око 300 000 становника, дакле, 100 000 мање него пред почетак Првог устанка. Али, о њеном напредовању говори податак да се до краја прве Милошеве владавине број становника поново увећао на 775 000 људи, при чему је досељавање представљало значајнији фактор од природног прираштаја (Љушић 1990б:83–84). Кнез Милош је на сваки начин подржавао и помагао досељавања, што се огледа у бројним прописима, олакшицама и наредбама да се иде на руку народу који жели да се настани у Србији. Чим би се који досељеник населио, одмах је добијао сва права и дужности које су имали и други становници. Кнез Милош је сваком досељенику поклањао земљиште на коме ће се населити и на којем ће развити своју економију, и за неко време их је ослобађао од пореза и других дажбина. Како Тихомир

Ђорђевић каже, "кнез Милош је желео да се Србија што више насели и земља испуни народом, да би с једне стране била бројно јача и лакше резистирала, а с друге стране да би економски ојачала и давала више прихода, који су били тако потребни за њену обнову и подизање" (Ђорђевић Т. 1924:42–43). У почетку се није много водило рачуна о томе ко ће се доселити и где ће се настанити, било је само важно што пре напунити земљу. "Због тога су примани сви без разлике, и преступници, и злочинци и убице. Овакво примање у маси у земљу, у којој ни иначе није било много свикнутог реда, морало се брзо ограничити" (исти, 45).

Највише досељавања је било из Турске, Босне и Херцеговине, Црне Горе, Аустрије и Румуније. По народности, највише је било Срба, затим Румуна, Цигана, Јевреја, Бугара²⁰, али и припадника других народности. Варошко становништво у Србији, много пре Револуције, чинили су Турци, Грци, Цинцари и Јевреји, па се стога они у популацији јављају као својеврсно "стариначко" становништво. Посебно се то видело у Београду "чија је цела физиономија, у колико је била хришћанска, изгледала грчка" (Ђорђевић Т. 1924:170). Многи Јевреји, Грци и Цинцари помагали су развој младе кнежевине

²⁰ Док је Тихомир Ђорђевић сматрао да су досељавања Бугара била незнатна и малобројна (1924:171), историчар Владимир Стојанчевић је то мишљење у извесној мери ревидирао. У својим истраживањима он је дошао до закључка да су досељавања у Србију с истока била "знатно пространијег географског захвата и далеко јаче бројности но што се досад мислило". Ипак, удео бугарског становништва у целокупној популацији за време прве владавине кнеза Милоша није износио више од 1-2%, а махом су били насељени у источној Србији и неким деловима Шумадије (Стојанчевић 1995:105-109).

својим трговачким и лиферантским пословима и развијеним контактима које су имали с Европом, настојећи и успевајући да се добро прилагоде промењеној власти и новонасталим условима. С неким од њих кнез Милош је тесно сарађивао и био у сталној преписци – вршио мењачке послове, правио различите поруџбине, набављао оружје и муницију итд.²¹ Српско становништво, међутим, није било нарочито наклоњено ни Грцима ни Јеврејима, имајући према њима зазора због њиховог суживота са Турцима у градовима, склоности ка стицању материјалног богатства или због лошег искуства са грчким владакама. Међутим, кнез Милош према њима није имао никаквих предрасуда.

Разлози за досељавање били су разноврсни. Осим наде и жеље за слободним и бољим животом, честа су била бежања од зулума и насиља, због учињених кривичних дела или избегавања наплате дуга, због глади и неродних година, ратова и устанака. Досељавања из Аустроугарске особена су по томе што су одатле долазили писмени људи у потрази за државном службом, па су они углавном чинили чиновнички и учитељски кадар у Србији, или су то били мајстори и занатлије, лекари, апотекари и инжењери за којима је Кнежевина имала потребу.²² У исто то време било је и исељавања из Србије. Најчешћи разлог лежао је у чињеници да се досељеницима није допало

²¹ Тихомир Ђорђевић посебно истиче београдског трговца, Јеврејина Хаима Давича који је био велики Милошев повереник и сарадник, и за кога Ђорђевић каже да је био "прави израз европске културе у једној чисто оријенталној средини" (Ђорђевић Т. 1924:158).

²² Међу сталним или привременим досељеницима из Аустроугарске, посебно онима који су долазили по позиву кнеза Милоша, осим Срба, било је и Немаца, Јевреја, Италијана, Чеха.

у Србији и да нису нашли оно што су очекивали; што су у њој начинили неку кривицу или дуг па су бежали од казне; а било је и политичких незадовољника који су се због неслагања с кнезом Милошем склањали из земље.

Као што су суседне државе с великим негодовањем гледале на бежање и досељавање свог становништва у Србију и с тим у вези чиниле многе замерке Милошу (на које се он није много обазирао), тако је и Књаз показивао ревност у томе да задржи народ у Србији и не допусти исељавања, осим када су у питању били Турци и уопште муслиманско становништво. Међутим, велику нетрпељивост према досељеницима показивали су сами Срби, што је проузроковало расправе и сукобе на које је кнез Милош морао да реагује смиривањем и издавањем наредби о прихватању досељеника и новоселаца.²³ "Народ је досељенике схватао као наметнике, који га стешњавају и који му сметају заузимајући земљиште" (Ђорђевић Т. 1924:48). Честе жалбе и тужбе против досељеника сведоче, додуше, и о томе да они нису увек били, како Тихомир Ђорђевић каже, "добар елеменат", јер је у много случајева "то била распуштена сиротиња која није знала тачно шта хоће, која је захтевала много, која је тражила угодности и ширине какве им се или уопште нису могле дати, или им се нису могле дати без штете по староседеоце" (исти, 49).

²³ Архивска грађа из доба прве владавине кнеза Милоша обилује различитим дописима, жалбама и представкама које сведоче о нетрпељивости стариначког становништва према досељеницима, и о настојањима кнеза Милоша да изглади те сукобе. Тихомир Ђорђевић је, проучавајући архивску грађу, посебно указао на велике проблеме које је Милош имао с повећом групом досељених Крајишника из Босне који су били незадовољни многим стварима.

Најстарија струја досељеника је била косовско-метохијска (од 16. до 18. века) чије се становништво, због сличних културних навика, релативно лако и добро уклопило па се сматрало у Шумадији "стариначким", нарочито у односу на млађу, енергичнију и виолентнију динарску струју која је долазила из Херцеговине и Црне Горе. Јован Цвијић је истакао рудничко развође као границу преовлађујућег утицаја појединих струја. Западно од Рудника налазили су се већином динарски досељеници, сирови и патријархални сточари и ратници, с културом хајдучије и јунаштва. Источно од рудничког развођа налазили су се претежно досељеници других струја, смиренији и рационалнији, склонији дисциплини и раду. Прилагођавање и међусобно мешање ових досељеника, различитог економског и културног порекла и психолошког типа, није текло уједначено, али је, како Цвијић истиче, на крају у Србији дало једну "нову и етнички снажну комбинацију". "Нигде се досељеници нису тако брзо прилагођавали новој географској области и друштвеној средини и нигде се нису тако укрштали као у Шумадији, слободној и својој држави" каже Цвијић (Цвијић 1991:168).

Друштвени карактер и менталитет становништва

Ерих Фром је *друштвени карактер* дефинисао као "суштину карактерне структуре која је заједничка већини чланова исте културе или групе", а чија је функција "да уобличи и каналише људску енергију у оквиру датог друштва ради непрекидног функционисања самог друштва" (From 1980:95–96). Друштвени карактер садржи само извесне одабране особине, то је "суштинско језгро карактерне структуре већине чланова

једне групе које се развило као последица основних искустава и облика живота заједничких тој групи" (From 1983:239). На друштвени карактер утичу социо-економска структура и идеолошки фактор, али и појединац, односно, његова биолошка природа којој су својствене одређене потребе. С друге стране, "карактер одређује мишљење, осећање и поступање појединаца", дакле, како емоционалне реакције тако и рационално понашање одређени су карактерном структуром. "Сваки појам и свака доктрина имају емоционалну матрицу, а та матрица је дубоко укореењена у карактерној структури појединца...Веома је важна чињеница што идеје имају емоционалну матрицу, зато што она представља кључ за разумевање духа једне културе. Различна друштва, или класе у једном друштву, имају свој особени друштвени карактер" сматрао је Фром (1983:240–241). Начин на који се ствара друштвени карактер одређен је, по Фромовом мишљењу, утицајем породице која је "психичка агенција друштва". Породица преноси на дете, својом бригом, одгојем и методама васпитавања основне особине друштвено пожељне карактерне структуре. Мада се структуре друштва мењају у току времена, могуће је приближно одредити садржај неког друштвеног карактера у одређеном историјском тренутку и социо-економском контексту (From 1980:97–99).

* * *

Српско друштво на почетку 19. века било је *сељачко, традиционално и патријархално*, прилично једноставног па и примитивног начина живота, које је, међутим, имало живо памћење о својој другачијој културној и историјској прошлости. У нашој науци постоји бројна литература о социо-економским условима под којима је живело српско станов-

ништво под турском феудалном влашћу (строжи или лакши читлучки систем, улога спахија и читлуксахибија и њихов однос према раји, различите врсте данка и глоба, задруге и сеоска кнежинска самоуправа и друго), као и истраживања нешто другачијих услова живота племенских организација у Црној Гори и Херцеговини. Јован Цвијић је истакао појаву културне инволуције која значи враћање на раније, превазиђене облике социо-економског живота која је, ипак, поговодила очувању народне културе и обичаја. Ту је појаву Цвијић везао за динарску област и Шумадију, сматрајући их земљама са развијеним националним осећањем које је, у идеолошком смислу, подупирало устанке. Релативно лабавија турска управа у тим областима остављала је села да се слободно развијају и ишла је на руку конзервирању народних традиција, сматрао је Цвијић. Од краја 18. века постојала је нека врста аутономије у виду сеоске, општинске и кнежинске самоуправе која је штитила и појединачна права сељака и заједничка права села. Село се само старало о својим непосредним потребама и проблемима, о томе заједнички договарало на зборовима и саборима преко изабраних представника, обично старешина кућа и сеоских кметова. Постојали су бератлијски кнезови који су прикупљали порез од хришћанског становништва и носили га турским властима, што је био разлог због којег су спахије релативно ретко залазили у села. "Где год је било задружног живота и кнежинске, и уопште локалне, сеоске самоуправе, ту је српски народ успео да очува сва битна својства народске организације и националне културе. И обрнуто, у крајевима где је била доминантна инокосна породица и где је турска управна власт имала непосредан додир са њом, а не преко народних представника у изабраним институцијама (од сеоског збора до кнежинске скупштине), "етнограф-

ска свежина" српског народа губила је од угледа и моћи, те брзо подлегала јаким негативним утицајима Османског Царства и локалних органа турске власти. Исламизација и читлучење погодовали су далеко више у крајевима где су стицајем околности биле разбијене институције обичајног народног живота" (Стојанчевић, Милићевић, Попов, Јовановић и Екмечић 1981:19).

Из излагања о демографским променама, јасно је да становништво у Београдском пашалуку није било истог културног и економског порекла, па ни психолошког профила. Начелно узевши, могуће је одредити *два главна типа друштвеног карактера* у Србији, водећи пре свега рачуна о социоекономском контексту, пореклу досељавања и основним вредностима које групе негују. Овим становиштем се настоји да се избегне есенцијалистичко схватање о колективном или националном карактеру, а да се укаже на значај економског понашања, културне и социјалне интеракције група.

Војин Милић истиче да *основне вредности* имају две главне функције: да укажу на циљеве које друштво себи поставља, и да утврде облике колективног и индивидуалног понашања које се сматра најдоличнијим за остварење постављених циљева. Разлике између динарског и централног типа, на начин како их је Цвијић именовао (не и дефинисао), јасно се показују у њиховим различитим основним вредностима. Код динарског типа основне вредности су наглашен национални понос, борбеност и тежња за националним ослобођењем ратничким средствима; док код централног типа преовлађују људи усмерени на практичне, привредне циљеве, а уместо развијене националне традиције код њих се јавља "култ неуморног рада" (Милић 1956: 331).

Иван Ковачевић је, не везујући се за географски већ за социјални контекст, дао скицу два основна културна типа у срп-

ском традиционалном друштву. Први представља наглашену *маскулину културу* која се развија у области изразито патријархалног поретка, сточарско-ратничке привреде, с доминантним обрасцем *мушкарца-хероја* и војно-политичким пословима које обављају искључиво мушкарци, док је улога жене сведена на репродуктивну функцију с преференцијом мушког потомства (Ковачевић И. 2001:101). Овај културни тип би, у етнопсихолошком смислу, одговарао динарском код Јована Цвијића и других истраживача. Може се приметити да је Цвијић код овог типа указао на недисциплину, слабе радне навике, виолентност праћену периодима меланхолије и малаксалости, на ирационалност, и друго (Цвијић 1991:337–339;344–345). Племена, као превасходно ратничка заједница, утицало је да се одатле јаве људи велике војничке даровитости, а неки од истакнутих војвода и војсковођа Првог устанка, међу њима и Карађорђе, пореклом су били динарски досељеници.

Други тип такође припада моделу патријархалног поретка, али "са далеко мањим интензитетом патријархалности" каже Ковачевић. Његова основна карактеристика је земљорадничко-сточарска привреда у којој се пожељан образац остварује кроз економску сферу и лик *мушкарца-домаћина*. "Политичко-војни послови су секундарне природе или уопште не постоје", констатује Ковачевић. Улога жене је, осим репродуктивне, и економска, па се "не може говорити о драстично маскулиној култури већ о *мешовитој култури* са наглашеним значајем мушкараца" (Ковачевић И. 2001:102). Додала бих да је у развијању овог социо-културног типа важну улогу имала задруга као првенствено породична установа и економска група, "заједница која је увек била створена пре за мир него за рат", како је то луцидно приметио Цвијић (Цвијић 1991:339).

Носиоци *централног психичког типа* су досељеници ко-совско-метохијске, јужноморавске и вардарске струје које одликује земљорадничко-сточарска привреда, већа радна и социјална дисциплина, трезвеност, предузимљивост, рационалност, смиреност, мада је Цвијић овом типу, односно, неким његовим варијететима, приписао особину "потштене раје" која се досељавала у Србију из турских области са строжим читлучким системом (Цвијић 1991:432–437).

Суштинску одлику *шумадијског варијетета* или, боље речено, оног друштвеног карактера који се полако формирао у Србији након Другог устанка, чини *процес промена и прилагођавања* навика, обичаја, менталитета, циљева, вредности и понашања. Дакле, друштвени карактер, како смо га на почетку дефинисали, мењао се са значајном променом социоекономског контекста до чега је дошло услед ослобођења ових крајева од Турака и укидања феудалног режима. Промене у друштвеној структури, у привређивању, промене географске и еколошке средине до које је дошло крчењем великих површина земљишта и њиховим коришћењем у земљорадничке сврхе, ушоравање села, развој варошица и с тим у вези све бројније насељавање српског народа по градовима, њихово прилагођавање урбаним условима живота и одговарајућим професијама, развој трговине и занатства, развој српских политичких институција, итд. само су неки од показатеља бурног процеса и дубоких промена који су се одвијали кроз цео 19. век у Србији. Резултат је био веће дисциплиновање и рационалније понашање становништва, стицање континуираних радних навика²⁴ карактеристичних за прете-

²⁴ Да српски народ у Турској није имао развијене радне навике и радну дисциплину сведоче многи савременици. Куниберт је констатовао да "Срби ни иначе нису много волели рад, што им је до-

жно земљорадничку привреду, развијање осећања за меру и уравнотеженост, организаторских способности и предузетништва у трговини и другим пословима, наглашавање потребе за образовањем целокупног становништва, и друго. У вези с овим променама стоји изузетно важан процес све бржег распадања задруга у корист инокосних породица, као и сразмерно увећање материјалног благостања становништва.

У социо-економском смислу, поларизација два основна типа најбоље се огледа у односу према раду, врсти занимања и стицању материјалних добара. Док виолентна, маскулина култура гаји ратничке склоности и хајдучке навике, дивећи се јунаштву а презирући богатство, због чега су, како Цвијић примећује, код њих "трговци и занатлије сматрани за нешто ниже" (1991:365), дотле је други, "мешовити", претежно земљораднички тип развио склоност ка раду и стицању, лакше се прихватајући трговачких послова и, уопште, нових занимања. Јован Цвијић је издвојио Ере као особито прилагодљиве, духовите, лукаве и способне људе, који су се најрадије окретали трговини и посредничким пословима, истакавши кнеза Милоша као њиховог типичног представника (1991:357, 360).

Описујући јунаштво Срба у току Првог устанка, али исто тако и њихову свирепост, импулсивност, међусобне обрачуне, недисциплину и самовољу, Нићифор Нинковић, Србин из Аустроугарске, дочарао нам је слику једног прилично *анархичног друштва* с почетка 19. века. Његов утисак делили су многи његови савременици, али и неки пото-

лазило од дугог робовања под Турцима, јер су им ови остављали плодове њиховог рада само толико да животаре" (Куниберт 1901:426). Сличну констатацију износи и каснији наши проучаваоци српског менталитета и карактера, попут Цвијића, Дворниковића, Слободана Јовановића, Велмар-Јанковића и других.

њи писци. Слободан Јовановић с правом претпоставља да су међу досељеницима у Србији предњачили они који су побегли из свог родног краја где су били компромитовани. "Досељеници су се организовали у мале сеоске и породичне заједнице, одвојене од света, лишене сваке систематске државне управе, живећи прилично анархистичним племенским животом. Само такво људство, недисциплиновано државном влашћу, са сировим сточарским навикама, с оном авантуристичком цртом која је својствена свим номадима, и с много хајдучке крви у жилама, – само такво људство могло је дати Карађорђу и Милошу ону устаничку војску која им је требала" (Јовановић С. 1991:47). Последица овако анархичног елемента била је нагло развијена *хајдучија*, "као народна зараза", која је много сметала развоју земље и с којом се кнез Милош с муком носио да би је на крају, суровим казнама, истребио око 1826. године. "Такав народ", наставља Јовановић, "није се могао сам од себе, без икаквог опором, приволети на ред и стегу једне уређене државе, – и зато, при стварању државне власти, Милош је имао да издржи борбу са својим властитим народом. Одговорити на недостатке власти одмах буном и хајдучијом, може само народ сиров и неукроћен" (Јовановић С. 1991:48). Ово Јовановићево размишљање о нарави српског народа јасно говори о мукотрпном мењању карактера под утицајем промењених политичких и друштвених прилика. Таква ситуација одразила се у великом броју анегдота у којима се описује карактер Милошеве државне управе, али је исто тако тачно да је такав менталитет дао ону потребну захукталост устанку, исказаних у народној епизици и предањима.

Уз анархично понашање и недисциплину, треба поменути и наводну *архаичну свест* српског народа. Неки етнологи и фолклористи дошли су до закључка о значајном присуству

паганских и митских елемената у нашој народној религији и традицији. Најбоље сведочанство из тог времена даје *Српски рјечник* Вука Караџића у којем мноштво одредница о народним обичајима и веровањима пружа потврду изнетој тези. Миодраг Поповић је у књизи *Видовдан и часни крст* указао на димензију револуционарног преображаја који се у доба устаника одвијао у људима. Приметивши да су устаници до извесне мере "били архаични људи" које је карактерисало митско "кружно мишљење", истакао је да су борбу схватили као враћање почетку, где без смрти нема ни рађања ни обнове. "Као пагански ратници ишли су у бој под барјаком са знаком крстоликог претка који их води некој златној слободи која опомиње на митска *aurea aetas*". Тако се догодио "необичан историјски тренутак", по мишљењу Поповића, "у коме се ново рађало уз асистенцију старе свести; епоха у којој одређени народ прелази из области митског света у модерну цивилизацију" (Роровић М. 1998:153–156).

Известан удео у промени друштвеног карактера и образаца понашања имали су Срби из Аустроугарске. Они су се у знатном броју почели досељавати након добијања Хатишерифа. У одељку о демографским променама навели смо главне разлоге њиховог досељавања. У прво време они су били скоро једини писмени људи у Србији и главни "увозници" средњоевропског начина живота. Сусрет европских и оријенталних Срба није прошао без сукоба и трвења. Срби из Аустроугарске су, каже Куниберт, сматрали домороце за варваре, јавно презирући све што је из Србије. "Сматрали су се позваним да образују и просвећују Србију", али убрзо су њихова надменост и сујета, чудно европско одело на које Срби из Турске нису били навикли, обичаји гошћења по кућама и кафанама, игранке и балови, картање и друго, произвели негативан ефекат. "Свет се почео мргодити и бунити против

угарских Срба који су им се подсмевали" те им, заузврат, наденуше подругљив назив "Немечкари" и "Швабови", често се на њих жалећи кнезу Милошу (Куниберт 1901:277,426–427). Морало је да прође неко време док се и у Србији није осетила европеизација вароши, кућа, покућства и намештаја, одевања, начина понашања и опхођења, али тај пут темељних промена био је неумитно зацртан: оријентално друштво у Србији преображавало се у европско.

* * *

Француска ауторка Ивон Кастелан (Castellan 1967) дала је интересантна разматрања која сумирају знања о друштвеном карактеру у Србији у првој половини 19. века. Она се није много освртала на нијансе, разлике и подтипове, већ је настојала да на основу историјских извора, етнографских истраживања, религије и фолклора оцрта слику *базичне структуре личности* код Срба пред Револуцију и у току ње. Ивон Кастелан је истакла *моћ и утицај крвно-сродничке групе* која је представљала основни извор сигурности и оквир у коме се одигравала једноставна организација свакодневних послова и дужности. Афективна приврженост је пре свега била усмерена ка породичној групи, "због чега није постојао страх од напуштања, да би се касније та приврженост проширила на целу групу Срба која се схвата као велика породица". У друштвима у којима су јаке братственичке везе, особа осећа укорененост и сигурност, а потом, како и Фром констатује, "то осећање преноси на шире заједнице – племе, државу, нацију, цркву. Појединац се ослања на њих, има осећај идентитета као део њих, а не као појединац одвојен од њих" (From 1980:63). Такву идентификацију Кастелан је назвала "примарном". Амбивалентност је била одбачена у категорију не-

Срба, у странце и иновернике. "Напустити своју групу значи остати без свих познатих координата и заронити у опасан и непознат свет", каже Ивон Кастелан (Castellan 1967: 89–90)

У оквиру српске породице, од *мајке* није долазио никакав извор анксиозности, сматра Кастелан. Она је добра, блага, попустљива, а под њеним надзором околина коју дете упознаје је фаворизујућа, без претњи и забрана. Отуда, каже ауторка, "црте храбрости, одважности и елана који су Србима омогућили да плате највише жртве за своју слободу". Касније, дете гради присне односе с браћом, сестрама и другим рођацима с којима живи у задружној кући. Занимљиво је да ауторка сматра да у српском народу тог доба *отац* није представљао "модел свемогућег оца", мада је његов однос према деци био строг. Он је присутан, али без посебне моћи, "само је један од задругара", "домаћин" који подучава и преноси знање и поштовање за претке и прошлост. Због тога у структури личности Над-ја није било претерано развијено, односно, било је мало структурисано и зависно од одлука групе (иста, 136–138).

Индивидуалност схваћена у модерном смислу скоро да није постојала: није било дисциплине нити истрајности да се савлада спољни свет, стиче материјално богатство и испоље индивидуалне разлике кроз личне вредности и способности!(?) Индивидуалност се, стога, развијала "на сталном сведочењу својинских веза", сматра Кастелан. Унутар тако блиско доживљене породице, уочава се значај учења очекиваног друштвеног понашања које се врши "у окружењу једнаких". Истицање *принципа једнакости* у српском народу ауторки се чини важном структуралном одликом (Castellan 1967:88- 89).

У српском традиционалном друштву постојао је ауторитет старешине који се поштује. Ипак, старешина куће је пре свега "добар домаћин", он је *primum inter pares* и поседује моћ

која је делегирана и привремена.²⁵ Има примера који сведоче да се покорност старешини у задрузи није увек лако подносила и да су се други одрасли мушкарци сматрали довољно паметним и способним да и сами управљају кућом. Жеља за одвојеним домаћинством, потреба да се буде свој газда, да се имовина стицана сопственим радом не дели са другим задругарима, природна је појава која се отворено почела испољавати чим су се прилике у Србији довољно стабилизовале. Мада су се Карађорђе и Милош противили дељењу задруга, тај процес нису могли да спрече нити да зауставе. Релативно лако и брзо распадање задруга сведочи, у суштини, о побољшаним материјалним приликама и извесној правној сигурности коју су осетили ситни земљопоседници након укидања феудализма, а таква је била већина становништва у Србији тог доба. Многи истраживачи верују да је задруга била привремена, силом прилика наметнута формa породичне организације будући да је пружала најбољу заштиту од Турака и омогућавала лакше преживљавање у несигурним и тешким временима.

Хијерархијски однос према надређеном члану у српској породици може се окарактерисати као "отворени, рационални ауторитет" како га је Ерих Фром дефинисао.²⁶ Међутим, како

²⁵ Старешина задруге управља имовином задругара, одређује послове према принципу поделе рада, решава сва важнија појединачна питања, суди у евентуалним споровима задругара, представља задругу у јавном животу, припрема и одређује себи наследника. Најчешће је то био отац или најстарији син, мада то није било правило. У принципу, гледало се да старешина буде најспособнији одрасли мушки члан домаћинства.

²⁶ Рационални ауторитет представља однос у којем "снага емоционалних веза тежи да се смањи у директној пропорцији са сте-

примећује Владимир Дворниковић, у задрузи као и у држави, може да избије "буна" ако старешина није више на висини свог задатка, ако лоше управља имовином и ако својим понашањем изазове јаче незадовољство (Дворниковић 1990: 685).

Постоји извештај проблем, како га ја видим, у односу српског народа према традиционалној власти, вођи и ауторитету с једне стране, и наводне *демократичности* нашег народа с друге стране. "Патријархални демократизам" који су често истичали неки домаћи писци²⁷ произлазио је, по овим ауторима, из установа задруге, сеоске кнежинске самоуправе, зборовна и скупштина као облика "демократске традиције колективног решавања послова", како је то дефинисао Васо Чубриловић. Чубриловић се, потом, запитао зашто је установа кнежинске

пенем до кога особа, потчињена ауторитету, постаје јача па, према томе, и сличнија ауторитету" (From 1980:110).

²⁷ Од Светозара Марковића може се пратити једна струја мишљења по којем је српско друштво с краја 18. и почетком 19. века имало традицију демократичности. У зборнику радова са научног скупа *Историјски значај српске револуције 1804*, Одељење историјских наука, САНУ, књ. 5, Београд, 1983, низ аутора заступа ту тезу. Тако нпр. Ружица Гузина сматра да упркос "аутократско-апсолутистичкој владавини српских владара, у народу није уништена свест и концепција о демократском државном уређењу" које она приписује народу као последицу његове "самоуправне предустаничке традиције" (Гузина, 243); потом Драгослав Јанковић истиче "климу природног демократског друштва" а ту тезу поткрепљује примером да су се тада сви Срби међусобно ословљавали са "брата" чиме су показали да теже за правдом и једнакошћу (Јанковић Д. 222); затим Васо Чубриловић који, штавише, сматра да су устаници од почетка "имали свест да желе демократске слободе изграђене у свом патријархалном друштву и да су са тим циљем ушли у устанак" (Чубриловић, 3).

самоуправе била јака и отпорна према турској власти, а слаба и неотпорна према новој домаћој власти? "Зашто тај дух није помагао у изградњи демократског друштва, него се прво отишло у војничку монархију под Карађорђе, а потом у личне режиме и полицијску државу?" (Чубриловић 1954: 32).

Сматрам да је спорно говорити о постојању праве демократичности у тадашњем српском друштву. Њен привидан облик је, по мом мишљењу, настао као последица потребе за збором и договором унутар институције кнежинске самоуправе у последњој деценији 18. века, а која је, од неких аутора, олако означена као демократска традиција. Друштво склоно анархичном понашању, какво по свој прилици јесте било српско друштво у времену које разматрамо, ненавикло на ред и дисциплину и где је свако хтео да буде једнак с другима, заправо, да спроведе своју самовољу, не даје, по мом мишљењу, довољно аргумената да се закључује о демократичности српског друштва. Демократија као вид друштвено-политичког уређења захтева одређене претпоставке за своје постојање, а њих није било у почетку 19. века. Осим тога, демократско, толерантно и дисциплиновано понашање је нешто што се учи и стиче кроз развој демократских институција и начина владања, а српски народ је тек имао пред собом цео 19. век и, да је било среће, 20. век, да се томе учи и савлађује вештину демократског опхођења и размишљања.

Други важан разлог, због којег би требало довести у питање тезу о демократичности, почива у самој природи *сељачке класе*. "Погрешна је представа неких историчара да сељаци стварају парламентаризам", каже Милорад Екмечић, "битна карактеристика свих балканских сељачких устанака, пре и после револуције, увек је била да на њиховом челу стоји јака личност која покушава да постане кнез и родоначелник нове династије. Таквим тенденцијама не

супротставља се једна урбана класа која би однеговала племенитије циљеве, већ ту доминира сијасет локалних старешина које опонашају оног главног" (Екмечић 1989:126–127). Масе су, сматра Серж Московиси, конзервативне, склоне да успоставе поново оно што су рушиле, осећајући потребу да се потчине вођи, односно, некој снажној личности (Moskoviš 1997: 155). У тим оквирима требало би потражити одговор на питање зашто су неке друштвене народне институције, као облик колективног договарања, устукнуле пред ауторитетом изабраног вође. Ту би требало потражити објашњење народне привржености харизматичним, снажним и утицајним личностима које су у стању да наметну своју вољу и моћ. "Породица је колевка покорности, а самим тим и постоље власти" написао је Московиси (исти, 302), због тога можда не би требало очекивати да српска патријархална породица, заснована на ауторитету и хијерархији својих чланова, буде колевка демократичног духа и понашања. "Немогуће је претпоставити да ли је српско сељачко друштво тога времена могло створити нешто боље", каже Екмечић. "Оно је увек ценило локалне сеоске и нахијске аутономије, под претпоставком поштовања деспотизма на државном врху. У питању је било само то ко ће бити носилац ове апсолутне власти – турски султан, или један локални војвода који себи потчини *све остале*" (Екмечић 1989:155).

Услед вишевековног робовања под Турцима, спољни свет се доживљавао као извор фрустрација и бола, што је у психолошком смислу резултирало одбацивањем спољнег и окретањем Ега ка себи, сматра Ивон Кастелан. По њеном мишљењу, то је "култура која се успоставља на начин инфериорног живота, на адаптацију која се у крајњем случају може сматрати неуротичном" (иста, 91). Другим речима, култура која је оријентисана на свођење и смањење психичких тензија.

"Трпети и увући се у душу" израз је којим је Владимир Дворниковић описао ту потребу за адаптацијом на неповољне прилике које су за српски народ трајале вековима. Дворниковић је у том *пасивном хероизму*, пасивном трпљењу беде и оскудице и подношењу свих негативних аспеката живота под Турцима, видео "најјачи документ виталне снаге" народа. По његовом мишљењу, у питању су била два аспекта хероизма: *"хероизам жртве и хероизам дела – моћи поднети и моћи борити се"* (Дворниковић 1990:322,324). Дворниковић истиче антитезу *раја – хајдук*, која је по њему карактеролошки значајна. Раја представља елемент пасивног трпљења и чекања, а хајдук отпора, побуне и освете (исти, 327).

Уочавамо амбивалентност карактера у горенаведеним описима: трпеливост, пасивност и прилагодљивост с једне стране и самовољу, борбеност и анархичност с друге стране, свођење психичких тензија и производњу истих агресивним и разметљивим понашањем. Да ли су Ивон Кастелан и Владимир Дворниковић говорили о истој карактерној структури? Да нису, ипак, у питању два доминантна социопсихолошка карактера који су се помешали у Србији и тако различити опстали до данас?

* * *

На претходним страницама дата је, верујем, јасна слика социо-културног профила и менталитета становништва Србије у првој половини 19. века. Важан процес који се одигравао током и после Српске револуције довео је до мењања и прилагођавања, те стварања новог типа друштвеног карактера и колективног идентитета код већине становника Шумадије и моравске Србије, проузроковано променама политичких и социо-економских околности.

Колико је велики корак направљен у тој једној, устаничкој генерацији у Србији, *од очева до синова*, парадигматично одсликавају њени владари: неписмен, вешт и прилагодљив, осيون и на турске паше налик кнез Милош, и његов образовани, углађени, племенити и на европске принчеве налик син Михаило!

О ОДНОСУ ИСТОРИЈЕ И УСМЕНЕ ИСТОРИЈЕ

Однос између историје и њене рецепције у усменој народној традицији одвија се кроз процес колективног селекционисања података и њиховог меморисања. *Друштвено памћење*, како га назива Пол Конертон, важно је свакој заједници да би, разумевајући и тумачећи своју прошлост, схватила и објаснила своју садашњост и, најчешће, озаконила постојећи друштвени поредак (Konerton 2002:12). "Садашњост ћемо доживљавати на различите начине, у зависности од различитих прошлости с којима можемо да је повежемо. Није реч само о томе да садашњи чиниоци утичу на наша сећања о прошлости, већ и о томе да прошли чиниоци утичу на наше доживљавање садашњости, или да га искривљују" (исти,10). Колективна меморија нам помаже да разумемо не само историју као такву, већ и дубље, когнитивне, етичке и вредносне образце неке културе, тим пре што "памћење људи у различитим културама варира зато што су њихове когнитивне мапе различите" (исти, 43). Антони Смит сматра да "није ствар само у томе што драмске приче о прошлости у које се широко верује и које служе у садашње и будуће сврхе лако израстају око језгра несумњиво потврђених догађаја; него и у томе што митови о политичком утемељењу, ослобођењу, сеоби и избору узимају неки историјски догађај као полазиште за

потоње тумачење и разраду" (Smit 1998:42). Тако се и значај Српске револуције налази у митовима и предањима о ослобођењу и утемељењу нововековне српске државности на које овај догађај асоцира. Посебно је то значајно за Први и Други устанак у смислу ратних дејстава, јер је ратовање, како каже Смит, главни "мобилизатор етничких сентимената и националне свести и добављач митова и сећања за будуће генерације" (исти, 49).

Друштвено памћење је одговорно и за оно што нам различити наративни жанрови казују о историјским догађајима. Сваки од тих жанрова на посебан начин уобличава и преноси историјску информацију, другачије наглашава догађаје и карактере личности унутар постојећих когнитивних и вредносних образаца. Посебно је то битно када је реч о историјским личностима јер се "истовремено проучавање историје и предања показало необично корисно за упознавање и стварне биографије историјских личности и њиховог дугог посмртног живота у народном памћењу" (Ћирковић 1982: XX).

Кључни појмови у овом процесу јесу *конструисање* и *семантичко кодирање* запамћеног садржаја кроз различите жанрове и дискурсе. "Сећање није ствар репродуковања већ конструисања схема, кодирање које нам омогућује да разликујемо, а тиме и да се сећамо" каже Конертон (2002:41). На тај начин друштвено конструисано памћење помаже изградњи и очувању специфичног културног и националног идентитета.

Однос историје, друштва и усмене историје

Антропологија и фолклористика одавно су поставиле питање односа између друштва и његовог усменог народног стваралаштва. Амерички фолклориста Дан Бен-Амос предло-

жио је, у том смислу, три базичне концепције фолклора: као *народног знања*, као *начина мишљења*, и као *врсте уметности*. Ова три приступа се међусобно не искључују, па ипак условљавају различите правце истраживања (Ben-Amos 1971:5). Антрополошки фолклористи разматрају фолклорне жанрове као облике дискурса који се "одликују специфичним односом према стварности, употребом дескриптивних језика, симболичних значења и типова карактера" помоћу којих друштво дефинише своја искуства и даје друштвени коментар (Љубоја 2001:236). Антрополошка анализа садржаја, структуре и семантичког система у различитим жанровима проистиче, стога, из схватања *фолклора као начина мишљења и знања*. Многи наративни облици кроз које се преноси колективно схватање историје углавном и немају естетско својство као примарно, већ им је доминантна морална и сазнајна функција. Једно од најприсутнијих схватања међу "антрополошким" фолклористима, које води своје порекло из америчке антрополошке школе Франца Боаса, сматра да митови, народне приче и предања представљају "рефлексију" стварности, "огледало друштвене збиље". Савремено је схватање да је фолклор "мисаони систем друштва", "модел или типични ментални садржај" (Jason 1977:277) који је посредован различитим наративним дискурсима. Њиме се најчешће нуди нормирани модел понашања и вредновања који је колективно прихватљив. Тај модел не мора обавезно да представља идеалну слику друштва, већ може описивати санкције и забрањено понашање, а такође, како је на то одавно скренуо пажњу Клод Леви-Строс, може одражавати тешко премостиве контрадикције у неком друштву.

Важно је питање *шта народ памти*, како одабира и потом жанровски структурира запамћене историјске догађаје. О овомо је још Стојан Новаковић размишљао истичући да

нам проучавање односа између историје и усмене народне традиције отвара пут ка разумевању "*народног јавног мишљења*" (Новаковић 1982:12).

Стојан Новаковић је народну традицију о догађајима узео као један "од извора из којих се црпу историјска знања". Он је њима признао извесну веродостојност, мада је приметио да "догађаји у самој народној традицији добијају обраду која их одмакне од првобитног и истинитог стања њиховог" (Новаковић 1982:7). Питање *веродостојности* важније је за историју него за антропологију и фолклористику, па ипак су се тим питањем ове науке подједнако бавиле. Ставови су се кретали унутар различитих гледишта: од тезе о неспојивости историје и традиције па до става, какав је рецимо изнео Радован Самарцић, да усмена народна хроника чува веродостојност историјског сведочанства, поготово она која је временски блиска догађајима о којима прича, и тада их даје с поузданим избором чињеница (Самарцић Р. 1978:11,15).

Стојан Новаковић је понудио објашњење како се формира усмена народна историја:

Обично се свакојаче варијанте брзо склопе у две три струје, које продиру широм целог народа. У овим струјама суштаствени извештај о догађају често тече из извора мало аутентичног; чешће је од свега потекао по чувењу, из секундарних извора, од удаљених сведока. Много пута га карактерише тенденциозно схватање које постане или отуд што врховни кругови нађу начина да га произведу, или отуд што му популарно, често по врло чудним разлозима створено мишљење, по своме расположењу правац одреди. Често је догађај површно сазнат и схваћен, најчешће му је више позната његова спољна него његова унутрашња страна...Овако прикупљени материјал народно мишљење много пута израђује у причу по своме расположењу, уливајући у традицију и своје осећаје и своју критику догађаја. (Новаковић 1982:10,14).

У току анализе имаћемо прилику да видимо како је, оди-ста, народу често позната само манифестна, спољна страна догађаја, о којој потом доноси свој суд. Тај суд, укалупљен у традиционалне ставове и идеје, може постати веома жилав и дугорочно утицати на схватања и сазнања потомака о значају неких историјских личности и њихових поступака, без упитаности о стварним разлозима и мотивима.²⁸ Када су у питању историјске личности, дешава се процес који је тачно објаснила Нада Милошевић-Ђорђевић: једном примењен традицијски образац, када почне чинити нераздвојни, кључни део епске и психолошке биографије неке личности, постаје снажнији од било какве историјске истине (Милошевић-Ђорђевић 2000:139). Значајно је, такође, Новаковићево запажање да материјал често бива уобличен било под утицајем "виших кругова", или по неким "чудним разлозима и расположењима". Историографија због тога мора да критички приступи народној традицији, али за антропологију такав став има другачије значење. Када је у питању колективно памћење историје и одабирање података, најмање се ту ради о "чудним расположењима". Реч је о латентним, дубинским психолошким механизмима који су "несвесни производ друштва и због тога подложни антрополошком проучавању", сматра Хеда Џејсон (Jason 1977:274). Вишеслојност народне усмене традиције чини да је њено значење смештено дубље него на нивоу речи, зато се њен смисао и функција мора тражити поред и изван историографске документарности и веродостојности.

²⁸ Довољно је само сетити се упорности и жилавости с којом се лик Вука Бранковића у народној традицији и данас идентификује с парадигматичним, митским ликом издајце, без обзира на све историјске тврдње и доказе да је истина о улози Вука Бранковића у Косовској бици била сасвим другачија.

Чињеница да садржај усмене народне традиције може делимично или у потпуности да одговара историјској истини, нема великог значаја за само моделовање те истине према традицијски устаљеним обрасцима. Јуриј Лотман је такву особину фолклора назвао "естетиком истоветности" која се заснива на поистовећивању приказиваних животних и историјских појава с већ познатим моделима-клишеима који су ушли у традицију и њен систем правила. "Стереотипи (клишеи) свести", каже Лотман, "имају огромну улогу у сазнајном процесу и – шире – у процесу преношења информација" (Lotman 1976:370–371). Можемо, стога, закључити да социјална и културна условљеност, те постојећи "систем правила естетике истоветности" одређују доминацију интереса који, потом, утичу на одабирање и тумачење датих историјских факата у народној традицији. Уосталом, и сам је Новаковић запазио да "никада народно расположење не може постати и свој правац узети без икаквог повода, никад се она субјективна слика догађаја није могла склопити без некаквог узрока" (Новаковић 1982:12).

Смисао субјективног лежи у афективној страни народне етике којом она, кроз традиционални однос спрема сопствене историје, одабира оно о чему ће причати и начин на који ће то испричати. Разматрајући карактер "усмене српске хронике", Радован Самарцић је истакао да се одабирање и сређивање података у суштини врши око најважнијих народних упоришта у историји, око одређених етичких начела: "све што је преузето значиће потврду вредности народа, показаће смисао опстанка и борбе, предаће се потомцима као припремљено, драгоцено завештање" (Самарцић Р., 1978:9–10). Антони Смит истиче да је за многе премодерне народе, какви су и Срби били на почетку 19. века, граница између мита и историје често била мутна или није ни

постојала, зато заједничка историјска сећања углавном добијају облик мита (Smit 1998:42).

Потребно је указати на још једну важну димензију усмене народне историје. То је *политички смисао* који обавија приповедање, даје му тон, често и саму поенту исказаног. Он се очигледно некада кроз поменути утицај владајућих кругова, када се нуде једнострана и пристрасна тумачења која народ прихвата и даље преноси. "Друштво не постоји без слике о себи, а култура не постоји без традиције онакве каквом је виде и увек изнова описују друштвено-културни *establishment*", написала је Рената Јамбрешић-Кирић (Jambrešić-Kirin 1995:168). С друге стране, и само друштво, као политичка заједница, изражава своју свест и схватање о времену у којем живи. Принуде и изазови, посебно у кризним и тешким временима, захтевају одговор друштва, објашњење тога шта се и зашто дешава. Неминовно је, стога, да и усмена народна традиција рефлектује како групне тако и појединачне интересе и вредности које, у крајњој инстанци, припадају сфери политичког и идеолошког. Под *идеологијом* се, у овом случају, подразумева оно што је немачки филозоф и социолог Карл Манхајм дефинисао као "идеологију у ширем смислу"- као начин, структуру и садржај мишљења које је друштвено условљено. Тако схваћен појам подразумева мисао у којој се изражава *колективни поглед на свет*, а у њега Манхајм убраја историјско, политичко али и свакодневно мишљење (Манхајм, 1968).

Радован Самарцић је истакао "јединствени политички смисао усмене српске хронике који утиче на етичке идеје, на избор људи и догађаја" о којима ће се причати, наглашавајући да се "он готово увек налази у доњем слоју казивања" (Самарцић Р., 1978:15). Тај "доњи слој казивања" даје смер тумачењу *фолклора као идеолошког и друштвеног симболичког чина*. У том смислу, усмена народна традиција

може бити схваћена као својеврсна историјска "дивља мисао" или политичко несвесно (*political unconscious*) како је тај крајњи, свепрожимајући појам назвао Фредрик Џејмсон (Jameson 1982:20,167).²⁹

Историјски садржај у различитим фолклорним жанровима

Фабулација о историјским догађајима подразумева структурисање и моделовање историјског садржаја у одређеној наративној форми. Уколико жанром доминира естетска функција, онда ће наглашена стилизација и закони жанра допринети умањењу историографске документарности. Но, без обзира да ли ти жанрови поседују уметничка својства или не, битна одлика је да се испричаном садржају верује. Међу традиционалним фолклорним жанровима, као подесни за преносење и артикулацију историјског садржаја издвајају се *епска поезија*, *историјска предања* и *анegdote* који чине делове *усмене повести* (*oral history*). Посебну групу чине тзв. "мали жанрови" – *лична сећања и сведочења* (*personal narrative*) и *приче из живота* (*life history*) који такође преносе информације о различитим историјским догађајима и личностима, али из угла индивидуализованог приповедача.

Епска народна поезија представљала је "повлашћени" фолклорни жанр у Срба. Разврстана тематски у неколико циклуса, она је опевала историју српског народа од средњег

²⁹ "Једино ефикасно ослобођење од принуде започиње спознајом да нема ничег што није друштвено и историјско – одиста, све је 'у крајњој анализи' политичко", Fredric Jameson, *The Political Unconscious*, 20.

века до стварања модерне српске државе. Социо-културни миље у којем је настала и живела епска песма било је патријархално друштво које се, у смислу историјског али и културног назадовања, обновило пропадањем и сломом српске средњовековне феудалне државе. Епска поезија као "усмена хроника у стиху" представља посебан историографски род у Срба, чији је несамерљив значај у томе што је успела да верно пренесе дух једне епохе и свест о историјским околностима у којима се народ нашао.

Главни извори из којих се обликује народна епика, поред митских мотива и архаичне повести, чине историјска грађа и предања. Стога се у епици помињу постојеће географске одреднице, имена царева, вођа и јунака, држава и народа, описи стварних или парадигматичних борби и јуначких подвига. Како каже Мелетински, епска традиција је везана за "освит националне историје", а митска космогонијска борба преображава се у епици у "одбрану сродне групе племена, државе, своје вере, од освајача, насилника и незнабожаца, којима се понекад придају митски атрибути" (Meletinski:280,281). Ипак, "епска 'историчност' није историја већ последица сложеног процеса, амалгимирања историјски веродостојног с оним што је на плану грађе и поетике у усменој традицији запамћено" (*Rečnik književnih termina*, v. narodni junački ep, 474). Занимљива је дистинкција коју прави Ненад Љубинковић разликујући две врсте епских песама у оквиру устаничког епа. Обе се надахњују историјским тренутком, међутим, једне садрже пре свега – информацију, "обавештење о томе шта се збило, ко је учествовао и какве су последице". Овакве песме Љубинковић назива "хроничарским" и проналази им функционалну паралелу са новинским вестима, ратним извештајем и месном хроником. Из овог круга "песама – дневних новинских вести" издавају се оне које се слушаоцима учине посеб-

но важне због догађаја и личности које опевају. Оне наста-вљају трајање као права народна "епска историја". Задатак ових песама је да селективно памте, да пренесу кодекс понашања у свим значајним приликама; оне исказују недвосми-слен национални и конфесионални став, као и битне принци-пе спољне и унутрашње политике (Љубинковић 1994: 58–60).

Будући да окосницу народне епике чини јуначка борба, главни носилац радње јесте *епски јунак*. Изградња епских био-графија стварних личности подлеже извесним законитости-ма, па се дешава да дође до несразмере између историјске и епске биографије, понекад и насупрот историјској истини. Ненад Љубинковић истиче утицај политике на обликовање епских ликова: добар однос подразумева одређену епску ин-формацију која може ићи до идеализације и величања; лош однос узрокује прећуткивање или неповољно епско помињање, а у оба случаја "оно упозорава јавно мњење шта и како треба о коме да мисли и суди" (Љубинковић 1997:96–97).

Историјска предања представљају казивања о одређе-ном историјском догађају (стварном или измишљеном) или о јунаку (стварном или измишљеном), везују се за географско подручје и место на којем се догађај збио или јунак деловао. То је прича којој се верује и чија се веродостојност потврђује лоцирањем, увођењем очевидаца, видљивих трагова и сведо-чења претходних генерација. Предање се приповеда поводом нечег што постоји, или што се догодило, са намером да се објасни шта се збило. Од свих жанрова, историјска предања су највише национална (Милошевић-Ђорђевић 2000:129).

Историјска предања често служе за изучавање историје, сматра Нада Милошевић-Ђорђевић (иста, 128). На примеру историјских предања најбоље се може уочити двосмерност ве-зе између историје и традиције: с једне стране традиција уоб-

личава и преиначава описане историјске догађаје; с друге стране, предања чине садржај многих историјских докумената и списа попут хроника, путописа, летописа, родослова, средњовековних житија, итд. "Поетика предања заснива се, дакле, на тој двострукој спрези: првобитну културно-историјску веродостојност замењује епском, да би је затим опет понудила као убедљиву историјску истину" (Милошевић-Ђорђевић 2000: 131). Функција историјског предања је да пренесе народно, "јавно мишљење" о неком догађају, лику или епохи. То је "писање историје, али од доле" како каже Луц Рерих, истичући велики значај који социо-културни контекст има у предањима (Rerih 1987:256). Стојан Новаковић је сматрао да су због "живахне политичке нарави нашег народа" историјска предања била веома распрострањена, "непрестано заступајући недостатак писане историје" (Новаковић 1982: 14).

Јунак историјских предања делује у складу са захтевима средине и групе коју заступа, а бори се против опонента који угрожава све оне вредности које су представљене преко јунака. Ради се, дакле, о сукобу супротних принципа који покреће радњу, а исход у предању може бити срећан или трагичан.

Анегдоте обухватају веома разноврсне кратке приче о неком стварном догађају или епизоди из живота неке личности. Сматрају се конкретном и реалистичном наративном врстом. Испричани догађај је занимљив, необичан, а сажето и сликовито казивање завршава се ефектном поентом која може бити етичка, духовита или сатирична. Анегдота се најчешће везује за неку јавну, познату личност из историје, политике, културе. Специфичност анегдоте је њена окренутост приватном животу, она радо препричава "случајеве", "личне афере или друштвене скандале", позитивне и негативне

црте нечијег карактера, мада се може бавити и етичким, националним и друштвеним карактеристикама неке групе дајући "пресек културно-историјских односа" (Милошевић-Ђорђевић 2000:170–171). Због те заинтересованости за приватну сферу живота, у потрази за пикантним моментима, Ненад Љубинковић је анегдоту функционално изједначио са "жутом народном штампом", трачем и оговарањем, са циљем да задовољи народну радозналост (Љубинковић 1994:62). Владимир Дворниковић је сматрао да анегдота има у себи нешто од пресуде, она хвали или жигоше, дајући сажету оцену карактера и поступака неке личности. По његовом мишљењу, од свих прозних жанрова, анегдота је "најдубље урасла у народно тле и може се сматрати најсавршенијим родом југословенске народне прозе" (Дворниковић 1990:530).

Према неким теоријским схватањима, анегдота представља више драмску него приповедну врсту. Дијалог и сукоб чине срж анегдоте, "језгро из кога би се могла развити читава једна драма". Драмска напетост сукоба је кратка, искричава, језгровита, брита, изоштрена до крајњих граница. Састоји се у опозицији испричаног догађаја и идеје која се "намеће из другог плана", а разрешава се оштрином духа, брзином, отреситошћу, јунаштвом, поштењем или херојским одрицањем (Дворниковић 1990:531; Милошевић-Ђорђевић 2000:171–172; Љубоја 2001: 249–250).

Посебна одлика анегдоте јесте виталност и постојаност форме, веродостојност; а налази се у великој мери у историографској грађи и писаној књижевности.

Усмена сведочења, лична казивања, мемоарски списи и путописна литература представљају драгоцен извор са знања како о самим историјским догађајима, тако и о процесу

уобличавања личног историјског памћења саобразно традиционалним клишеима, очекивањима средине, друштвеним вредносним обрасцима и идеолошким принципима.

Сандра Стал је дефинисала одлике личних казивања: подлога им је разговор, казују се у првом лицу, искуство је секуларно, садржај им је нетрадиционалан, начин изражавања саобразан приповедачу, инсистирају на истинитости и реалистичности испричаног, актер им је обичан човек, имају функцију да обавесте, пренесу информацију, појачају устаљене вредности и схватања или им се супротставе (Stahl 1977:20).

Аутобиографска усмена казивања (од којих се нека казније нађу у писаној форми мемоара), лична сећања (усмена или путописна) и литература сведочења посебан значај добијају у кризним временима, у доба ратова и револуција, када снагом властитог проживљеног искуства убедљиво сведоче о човеку у историји. Вредност ових казивања налази се у *двострукој вези* између, с једне стране, индивидуалног емотивног доживљаја, сећања на проживљено искуство и субјективне селективне представе која се формира о неком догађају, и с друге стране, традиционалних представа који се пројектују кроз то лично искуство. Антрополошки приступ проучавању ових казивања "пита се на који се начин особно искуство уписује у колективну меморију и на који начин локална и обитељска повест, интерперсонална комуникација и медији утичу на посредовање оног што се доживело" сматра Рената Јамбрешић-Кирин. Ова сведочења, додаје она, "имају моћ да доводе у питање постојеће виђење стварности, постојеће изворе знања и објашњења" (Jambrešić-Kirin 1995:174). "Историја као наука занемарује појединца, обичног човека из народа, међутим, на појединцу се много боље него ли на икојој тзв. релевантној историјској чињеници види истинитост, односно стварност дру-

штвене, политичке, националне и верске промене" написао је Ненад Љубинковић (Љубинковић 1999:173).

* * *

Претходно разматрање настојало је да покаже како различити фолклорни жанрови другачије уобличавају колективну меморију о историјским догађајима. Свака од помених наративних врста на посебан начин осветли историјску позорницу; да значај једним догађајима а друге занемари или потисне из сећања; изврши избор јунака о којима ће да прича, па онда једне уздигне а друге жигосе, једне мистификује кроз еп и предања а друге начини непролазним анегдоталним јунацима. Реални историјски и политички сукоби, битке и подвизи, судбоносне одлуке и потези уобличавају се и наративизују у фолклорним жанровима као низ живих, динамичних слика кодирајући, на тај начин, колективно мишљење и суд који ће се, потом, пренети потомцима као памћење о националној прошлости и преломним историјским тренуцима и личностима.

КОМЕНТАРИ ИСТОРИОГРАФСКИХ, ФОЛКЛОРНИХ И ДРАМСКИХ ИЗВОРА

Животне приче вожда Карађорђа и кнеза Милоша постоје као јавне или политичке биографије, и такође као приватне биографије које су с првима испреpletане. Заједно дају пресек особина, важних историјских тренутака и политичких догађаја у животу поменутих личности, као и слике из њихове свакодневице. Фолклоризоване биографије, у којима се јавно и приватно мешају, у којима су приче из њиховог живота дате у форми анегдота, предања или казивања савременика, где су поједини моменти митологизовани или подвргнути епској стилизацији, налазе се, пак, у историографско-наративној, фолклорној и литерарној грађи. Стога ће, на страницама које следе, бити размотрени најважнији извори за проучавање фолклоризованих биографија вођа Српске револуције.

Историографска грађа и литература

Историографска грађа о Српској револуцији, која је настала у 19. веку, у великој мери је писана *анегдотално и полу-мемоарски*, заснована на усменим предањима и сећањима. Уочљив је недостатак систематског сабирања и коришћења писа-

них извора, поготово за период Првог устанка када у Србији није ни било архиве где би се писана акта чувала, због чега се за проучавање овог доба углавном користила мемоарска литература. Друга особина већине историографских и наративних извора о вођама Првог и Другог устанка јесте *некритичност* и *пристрасност*, која делимично проистиче из усмености извора, а делимично из династичке нетрпељивости. Од свих дела можда се једино књига Леополда Ранкеа издваја по објективности, премда је и он грађу добијао од Вука Караџића. Пристрасност у тумачењу и наглашавање значаја Карађорђа или кнеза Милоша снажно су обележили историографију 19. века. Радош Љушић сматра да би било корисно проучити однос наше интелигенције из прве половине 19. века и вођа Српске револуције: "Сви су се добро знали и сви су учествовали, на овај или онај начин, у знаменитим догађајима. Данас се може рећи да ниједан од ондашњих књижевника и историографа није дао одмерен, уједначен и тачан суд о вођама Српске револуције. Рад српских интелектуалаца прве половине XIX века био је династички обојен. Други разлог за овакво опредељење су лични неспоразуми, материјална несамосталност и нетрпељивост" (Љушић 1994:325–326).

Пристрасност казивача и писаца обележена је, такође, и *митотворством*: у мери у којој се један вођа глорификовао, утолико је онај други, као антипод, добијао негативне карактеристике. Тако је настала подлога за традицијско стварање одређених стереотипа у епским и фолклорним биографијама вођа Српске револуције. Овакво једнострано сагледавање историје наставило се у току 20. века, па чак и онда када су, барем привидно, престале династичке расправе. Одиста, мало је историчара, књижевника и публициста који су успели да задрже објективан и уравнотежен став спрема двојице великана наше новије историје.

У прилог разматрању необјективности сведочи и следећа анегдота. Јован Стерија Поповић је писао како су неки хтели још за Карађорђевог времена да пишу историју, али их је од тога одвратио умерени Доситеј Обрадовић рекавши да се то не чини јер "ако истину упишемо биће за нас више срамоте него славе, а да лажемо, за поштеног човека није" (Новаковић 1907:96). Доситеј је очигледно имао на уму низ слабости које су неминовни пратиоци једног тако великог подухвата какав је устанак, и где се испољило много сујете, нетрпеливости и мржње. Доситеј, као просветитељ, није био склон улепшавању и митологизовању историје, али није могао ни да потисне сопствено одушевљење за устанак Срба, па је отуда вероватно упутио овај опрезни савет својим савременицима. Неколико деценија касније "Стерија је закључио да Доситеј није имао право јер се показало да су се потомци грдно намучили да напишу историју тога времена и да из живих уста прикупе податке о овом рату" (исти, 97). Јасно је да су многи били склони да, услед одушевљења за постигнуто дело, улепшавају историју а слабости прикрију или им нађу оправдање. Стерија је и сам прошао кроз трансформацију личног става. На почетку је неумерено хвалио српско родољубље и истицао снажан утицај Косовског боја на размишљање и осећање српског народа. Увидевши, нешто касније, како се тим истим родољубљем манипулисало и злоупотребљавало у политичко-идеолошке сврхе, у току 1848. и 1849. године испољио је скептицизам (исти, 97). Тада је у предговору драме "Родољупци" написао опомињуће и визионарске реченице:

Докле се год будемо само хвалили, слабости и погрешке прикривали, у повесници учили колико је ко од предака наших јуначких глава одрубио, а не и где је с пута сишао, – донде ћемо храмати и ни за длаку нећемо бити бољи.

Наративност и анегдоталност историографске грађе 19. века показују се као извесна предност у мојој анализи. Наиме, управо особина усмености извора пружа драгоцен материјал за проучавање фолклоризације ликова Карађорђа и кнеза Милоша. Импрегнираност митотворством у најранијој историографској грађи сведочи о "налетима ониричке узаврелости", да се послужим изразом Раула Жирардеа, коју су савременици ових преломних догађаја још тада уткали у националну историју и усмену народну традицију. Архаична и митска свест не огледа се само у певању гуслара о херојској борби и неустрашивости устаника, већ се јасно уочава у многим примерима њихове свакодневне комуникације, у сећањима сведока и савременика.

* **

Као општи преглед догађаја везаних за Српску револуцију послужила ми је *Историја српског народа: Од првог устанка до Берлинског конгреса* (1981). Од значајнијих извора коришћених у анализи, а који се односе на оба устанка и њихове вође треба навести грађу коју је оставио Вук Карацић у *Грађи за Српску историју нашега времена* (1898) и *Историјске списе* (1969); затим дело Леополда Ранкеа, *Српска револуција* (1864); као и књиге Милана Ђ. Милићевића *Кнежевина Србија I-II* (1876) и *Поменик знаменитих људи* (1888).

Од самог почетка Првог устанка Карађорђе је, као његов предводник, привлачио пажњу многих који су га пажљиво посматрали и оставили различите списе, белешке и извештаје о њему. До данас, историографија о Првом устанку и Војду дала је мноштво чланака, студија, биографија и монографија. Ја сам се послужила тек једним делом те бројне и бога-

те литературе.³⁰ Многа дела о Карађорђу су написана врло пристрасно, поготово од његових сабораца и каснијих дистаничких приврженика и присталица. На овом месту бих само истакла да је до краја 19. века најбољу синтетичку студију о Првом српском устанку дао Стојан Новаковић у *Васкрс државе српске*; најисцрпније биографске податке почетком 20. века написао је Миленко Вукићевић у *Карађорђе, I-II* (1907, 1912), док је најновија монографија Радоша Љушића *Вожд Карађорђе, 1-2* (1993, 1995) у научном смислу најпрецизнија и најобјективнија.

О кнезу Милошу и Другом устанку такође је написана бројна литература. Ја сам настојала да се ограничим на она дела која су пре свега бацала светло на његову личност у својству ослободиоца и државника, пре него на Милоша као владара, мада то није увек било лако раздвојити. Његова дугогодишња владавина одвијала се паралелно на два колосека: на спољашњем плану где је Милош радио на поступном осамостаљивању Србије и ослобођењу од турске власти; и на унутрашњем уређењу државе. Утисци које је кнез Милош Обреновић остављао на своје савременике били су снажни, упечатљиви и често противречни. Морам признати да сам се, повремено, осећала збуњеном пред количином супротних описа књажеве личности: од одушевљења и одобравања до нескривене мржње и ниподаштавања. Реалан, чврст и прагматичан књажев приступ решавању унутрашњих и спољашњих проблема код извесних особа није наилазио на разумевање, као што је и тактичко лавирање према турској власти збуњивало, па и озлојеђивало мно-

³⁰ Као путоказ у одабирању грађе релевантне за моје истраживање послужио ми је детаљан и критички преглед историографије о Карађорђу коју је дао Радош Љушић (1993б:9-19).

ге његове савременике који нису имали слуха ни дара за сложене политичке игре.

Из данашње перспективе, процењујући укупне резултате такве политике, можемо с много више објективности судити о стварном домету и значају Милошевог рада. Није без разлога одмерени Слободан Јовановић, четрдесетих година 20. века, написао:

Велика је заслуга Гавриловићеве књиге што је масом докумената обелоданила да стварање националне власти у ослобођеној Србији није био лак посао, и да је Милош у борби са народом био исто тако велики као и у борби са Турцима. Обично, његова спољашња политика се више цени него његова унутрашња политика. У спољашњој политици он је без прекида ишао од успеха до успеха... Његова (унутрашња) власт је била још груба и примитивна, али је тек била власт. Он је довео земљу под једну вољу и под једну руку, и навикао је да буде управљана, и то чврсто управљана. Као у свим примитивним народима тако и у нас, власт се прво морала јавити у конкретном виду једног деспота, да би се доцније могла схватити и апстрактно, независно од својих личних носилаца (Јовановић С. 1991:48,49).

Сличан позитиван суд је пред крај 20. века дао и Радош Љушић. Коментаришући примере изузетног ружења и напада на Милоша од стране неколицине његових савременика,³¹ Љушић је написао: "На сву срећу, у историографији која није династички обојена, постоји сасвим другачије мишљење о кнезу Милошу као нашем највећем владару XIX, а можда и XX века" (Љушић 1994:323).

³¹ По мишљењу Радоша Љушића, Вуково *Писмо*, *Затиске* Симе Милутиновића Сарајлије, *Жизниотписанија* Нићифора Нинковића и *Образ књаза Милоша Ђорђа Протића* представљају примере најнегативнијег писања о кнезу Милошу (Љушић 1994:316–320).

Осим дела Вука Карацића, треба истаћи изврсну и незаобилазну студију Михаила Гавриловића *Милош Обреновић, I-III* (1908, 1909, 1912); потом дело Милошевог лекара и пријатеља Бартоломеа Куниберта *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића* (1901); Вукашина и Николу Петровиће *Грађа за историју краљевине Србије. Време прве владе кнеза Милоша Обреновића, 1–2* (1882, 1884); Миту Петровића *Финансије и установе обновљене Србије* (1897); а од савремених аутора Владимира Стојанчевића *Милош Обреновић и његово доба* (1966) и Радоша Љушића *Кнежевина Србија* (1986).

Прегледане су и *Српске новине* у периоду 1834.–1839. године, које је покренуо кнез Милош пошто је набавио штампарију у Русији и довео словослагаче из Немачке.

Историографско-наративни извори

Казивања и сећања савременика. Мемоари.

Сећања и сведочења, усмено казивана или записана у облику дневника, мемоара, аутобиографија или краћих бележака, претварају "збивање" у "причање" које се референтно односи према стварности, и то је оно што их одваја од књижевности у ужем смислу речи. Основни подстицај за ову врсту казивања јесте значајност догађаја, па тако "већина мемоарских дела настаје на позадини великих збивања, и тиме одмах улазе у поље над-просечности и велике комуникативне привлачности" (Иванић 1989, II:292). Критички став према мемоарима подразумева чињеницу да већина мемоариста настоји да истакне своју личност, значај и учешће у догађајима с позитивне стране, а да прећути или умањи важност оног што му не иде у

прилог. Значајан део извора за проучавање Српске револуције и њених вођа заснива се управо на мемоарској литератури.

Међу најпознатије примере ове историографско-нарративне прозе спадају свакако *Мемоари прота Матеје Ненадовића* који се, осим лепог стила, одликују чињеницом да је писац био међу најзначајнијим учесницима Српске револуције. Као потомак чувене породице Ненадовића из Ваљевске нахије, али и као један од ретких писмених људи који је за потребе устаника обављао осетљиве послове и био члан Правитељствујушћег Совјета, прота Матеја Ненадовић је драгоцен сведок новог доба које је за Србију управо настајало. О свом важном учешћу у току Другог устанка, као посланик у дипломатској мисији на Бечком конгресу на којем се свим снагама трудио да за Србију измоли подршку неке од Великих сила, Прота је оставио спомен у свом *Дневнику*.

По изузетном значају издвајају се казивања четворице Карађорђевих сабораца, пријатеља и сарадника:

– *Јанићија Ђурића*, "тајног секретара врховнаг војда" и утицајне личности у току устанка;

– *Петра Јокића*, буљубаше и команданта Карађорђевог коњице;

– *Гаје Пантелића Воденичаревића*, Вождовог блиског и верног пријатеља, гласника и преносиоца поверљивих вести, комшије и даљег рођака;

– *Анте Протића*, писара и тумача код неколико устаничких првака.

Казивања ове четворице Карађорђевих савременика су жива и јасна, на устаничко доба су гледали као да је савремено иако их је, у тренутку причања, од Првог устанка делило неколико деценија; њихова сведочења пружају низ података о свакодневном животу ондашње Србије непосредно пре и у току устанка, као што одсликавају схватања и представе са-

мих Срба о устанку који су подигли. У свему томе огледа се вредност ових причања као историографског и етнографског извора. Очигледно је да су се ослањали само на своје сећање, што потврђује постојање извесних погрешно запамћених детаља, па чак су и неки крупнији догађаји код њих различито виђени и испричани. Међутим, њихов стил приповедања дозвољава нам да закључимо да су они више пута пред различитим слушаоцима причали своја сећања због чега су имали утврђен избор тема и епизода које ће излагати и начин како ће их приповедати. По тој особини, ова казивања, у којима на моменте "само причање себи постаје циљ", сврставају се у усмене фолклорне форме (Самарцић, Д. 1980:VII-XI). Посебна вредност њихових сведочења јесте у томе што она представљају један од најважнијих извора за познавање Вождове биографије, испричане са доста занимљивих детаља, али и чудесних момената.

Аутобиографски "галантни" мемоари Нићифора Нинковића, *Жизниописаније моја*, повезују у причању Први устанак, Карађорђа и друге личности са каснијим временом када је служио као берберин код кнеза Милоша. Иако обдарен смислом за приповедање, Нинковић је био превише обузет сопственом личношћу и умишљеношћу да би био објективан. Сремац родом, дошавши као релативно млад у устаничку Србију остао је до краја надмен према "примитивном животу Србијанаца" како је он судио, не приметивши да је и њега временом обузео "левантински дух" трача и оговарања. Благонаклон према Карађорђу, према кнезу Милошу је био отворено нетрпељив, тако да се његова казивања о књазу морају узети с резервом.³² По суду Радомира Ј. Поповића, Куни-

³² Радован Самарцић, писац предговора за издање *Жизниописанија* (1972), у ставовима спрам двојице вођа није, на жалост, показао

бертово дело *Српски устанак и прва владавина кнеза Милоша*, представља најпрегледније и најопширније мемоаре у којима је описана Милошева владавина (Поповић Р. 1999:68).³³

Посебно треба истаћи белешке које је приредио Милан Ђ. Милићевић под називом *Кнез Милош прича о себи* (1893) као лично Милошево сведочење о неким важним моментима из његовог живота.

Срби мемоаристи из Хабсбуршке монархије углавном су били суздржани у коментарима оног што се дешавало њиховој сабраћи у Отоманском царству. Значај Првог устанка итекако се осећао међу Србима у Аустрији, али су о њему оставили мало бележака мемоарског карактера (Микавица 1999:19).

Путописи

Путописна литература представља један од најомиљенијих жанрова код шире читалачке публике. Историографска и етнографска вредност путописа зависи у знатној мери од сврхе предузетог пута, од намера писца и његове способности да правилно уочи и прокоментарише појаве које среће на свом путу. Једна од битних одлика путописа јесу поређе-

критичку дистанцу нити много разлике у односу на Нинковића, што потврђује раније изнето мишљење да су и многи историчари својим необјективним писањем допринесли, свесно или не, безрезервном величању једног, а ниподаштавању другог великана наше историје.

³³ Кунибертова књига је настала као реакција на изузетно негативно дело Сипријана Робера (1844) о кнезу Милошу. Осим Куниберта, у одбрану књаза реаговали су кнез Михаило (*Милош Обреновић или поглед на историју Србије од 1813-1839 године*) и књажев секретар Јаков Живановић (*Неколико примечанија на књигу Словени у Турској* од Кипријана Робера).

ња своје и туђе културе, с нагласком на занимљивостима и необичностима. Из Карађорђевог доба има неколико извештаја руских и аустријских обавештајаца, али из времена Милошеве владавине остало је неколико занимљивих путописних дела, како домаћих тако и страних аутора. Скоро по правилу иностранци посетиоци су се о Милошевој личности, понашању и особинама изражавали веома похвално, чудећи се бистрини и резонувању неписменог књаза, његовој радозналости и добром познавању међународних политичких односа.³⁴

Најзначајније дело, које својим богатим садржајем и ауторовом истраживачком намером превазилази обичан путопис, јесте *Србија, земља и становништво* Феликса Каница. Овај аустроугарски балканолог истанчаног духа, оставио је драгоцену делу пуно подробних и занимљивих података, пажљивог бележења и деликатног запажања о људима и догађајима, историји, археологији и етнографији Србије у 19. веку.

³⁴ Најпознатији путопис тог доба је дело Ами Буеа о Европској Турској. Ту су, затим, веома топле странице које је исписао млади немачки официр Ото Дубислав Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*. Треба поменути две посете француских дипломата у специјалним мисијама: *Белешке о Србији које је оставио гроф Адолфо од Карамана у октобру 1829*, прир. М. Ђ. Милићевић; и *Србија у години 1834; писма грофа Боа-Ле-Конта грофу де Рињи, министру иностраних дела у Паризу о тадашњем стању у Србији*, прир. С. Новаковић. Немачки инжењер Вилхелм Рихтер је оставио путописно-мемоарско дело *Прилике у Србији под кнезом Милошем до 1839*. Од домаћих путописаца тог времена издвајају се: Ђорђе Магарашевић који је написао *Путовање по Србији у 1827. години*; Јоаким Вујић *Путешествије по Србији*; и Сретен Ј. Поповић *Путовања по новој Србији*.

Фолклорни извори

Анегдоте и предања

Анегдоте о Карађорђу и кнезу Милошу налазе се расуте по различитој врсти грађе – историографској, путописној, мемоарској и другој. Ипак, заслуга је Милана Ђ. Милићевића што се добар део тих анегдота налази сабран у збиркама које је он приредио: *Карађорђе у говору и твору* и *Кнез Милош у причама*, те је на тај начин будућем истраживачу донекле олакшао посао. Обе књиге сведоче о томе како су Карађорђе-ве и Милошеве поступке процењивали њихови савременици, откривајући детаље из њиховог јавног и приватног живота, каже Мирјана Дрндарски (Дрндарски 1999:166). "Осветљавајући тренутке из приватног и свакодневног живота које званична историја по правилу не бележи, анегдоте нам помажу да другачије проникнемо у једно време и можда боље схватимо неке скривене мотиве појединих судбоносних историјских одлука и догађања" (иста, 163). Дрндарски уочава да је у анегдотама Карађорђев лик дат штуро, без психологизирања, док је Милошев лик дат психолошки много комплексније и у литерарном смислу изграђеније. Милићевић је истакнутије место дао Милошу, свакако не умањујући Карађорђев значај, али су његови лични афинитети очигледно превагнули у прављењу једне потпуније и квалитетније збирке анегдота каква је она о књазу Милошу. Вождовим напуштањем земље почела је демитизација његовог лика, док је с друге стране отпочео процес изградње култа кнеза Милоша. Али управо низ анегдота "*као осмишљених политичких порука*" сведоче да је рано било заустављено грађење Милошеве митске личности у корист "стварања култа политичара, пуног људских слабости и државничких врлина" (иста, 168).

Предања нису систематизована, већ се и она јављају у разноврсној грађи. Везана су пре свега уз личност Карађорђа. Реч је о краћим или фрагментарним казивањима која имају карактер митолошког и легендарног. Карађорђеву личност је народ високо уздигао у епу и предању, учинивши га скоро митским јунаком. Уз личност кнеза Милоша је два да се и јавља неко предање. Он је у народној традицији остао запамћен као реалистичан и анегдотални јунак. Близак народу и у сталном додиру са њим, прерастао је у незаборавног фолклорног јунака који се, штавише, може сматрати типским ликом српске анегдоталне и шаљиве прозе.

Народна епска поезија

Најзначајније народне песме о српским устанцима налазе се у збиркама које је издао Вук Ст. Караџић. У књизи IV има укупно 19 песама које чине најважнији део устаничке епике. Андра Гавриловић је био мишљења да се у избору најмлађег круга народних песама не треба удаљавати од Вукове IV збирке песама која је у том погледу најбоља и најисцрпнија (Гавриловић А., 1904:96). Вук је своје песме записао највише од Филипа Вишњића (укупно 12 песама), а записивао их је или добијао записане и од Старца Рашка из Колашина, Марка сина попа Филипа из Трнавe, непознатог сељака из Рудничке нахије, Саве М. Мартиновића, Вука Врчевића и Јанићија Нешковића. У књизи VIII налази се комад од песме *Утјеха Србији и Бој на Пожаревцу*. Те песме је "Вук био одбацио јер нису биле усменог постања, већ римоване славопојке Милошу Обреновићу, састављане после његовог другог доласка на власт. Ипак, песме је објавио Љубомир Стојановић у Осмој књизи Државног издања *Српских народних pjesама*" написао је Владан Недић и додао да се "због својих

сукоба са Милошем, Вук није журио са објављивањем песама о Другом устанку", па на крају није ни штампао све песме којима је располагао (Недић 1976:141–142).

Осим Вука Карацића, вреди поменути још неколико записивача:

Код *Новице Шаулића*, у његовим "Народним пјесмама", налазе се следеће песме: "Карађорђе одмеће Србију", "Заузимање Београда", "Петровић Ђорђе и Бик од Рудника", "Лазар Мутап".

Вук Врчевић је у "Српским јуначким народним пјесмама" (Етнографска збирка 62, Архив САНУ,) објавио у књизи 2: "Први бој Карађорђа с Турцима" и "Ударац Србаља на Београд"; а у књизи 3: "Бој Карађорђа и четири паше", "Бој Србијанаца и Ћаја паше", "Бој Србијанаца и Пашић Ибраима", "Ударац Србаља на Ужицу".

Крста Божовић је у "Гусларским песмама из Жупе Крушевачке" (Етнографска збирка 197, Архив САНУ) записао: "Устанак 1815 године", а из 1913. г. (Етнографска збирка 226, Архив САНУ) – "Делибаша Мушо и Карађорђе" и "Удаја сестре Карађорђе".

Вид Жуњић је записао песму "Гуслар и гусле" (Етнографска збирка 17, Архив САНУ) о пропасти Србије, Карађорђевом бегу и новом Милошевом устанку.

Све ове песме показују доста сличности. Већина износи историјски тачне податке. Наличе хајдучком а по неким мотивима и косовском циклусу. Карађорђе је приказан средствима која воде ка уопштавању, сличан повремено Краљевићу Марку или неким знаменитим хајдуцима. Његов лик је без сумње епски накићен, али већина бојева се у песмама одвија без њега, док се његово јунаштво тек узгред помиње. Заправо, на мегдан са Турцима излазе његове војводе као Карађорђеви заточници, у његово име (изазвани владар позива другог ју-

нака да га замени на мегдану). Када се сагледа целина ових песама, стиче се утисак да је Карађорђев лик у ствари дат као симбол снаге општег народног отпора.

Ни епска песма, међутим, није лишена пристрасности. Ненад Љубинковић је добро учео да

Вишњићеве устаничке песме у Вуковом запису безрезервно величају Карађорђа, не помињући речју Вождове сукобе са великим војводама. Те епске народне хроничарске песме славе једнако и Карађорђево присталице, макар били мање значајни, а свесно прећуткују осведочене и моћне противнике. Певање Филипа Вишњића о устанку очигледно је било под контролом Вожда. Знајући добро да је епска народна усмена хроничарска песма у посебним околностима и врста ратних новина и пропагандни материјал, сјајно средство за слање једносмерних жељених идеолошко-политичких и псеудоинформативних порука, Карађорђе је итекако водио рачуна о садржини песама. Будући да народ епску народну песму доживљава као реч истиниту, неспорно памћења достојну, успостављање надзора над усменим народним новинама значи једновремено овладавање најмоћнијим сувременим медијем. Последица ове Карађорђево активности огледа се у чињеници да песме из Вукове збирке, већином Вишњићеве, певају готово искључиво збивања на просторима којима је суверено владао Карађорђе, односно, у Шумадији. Смешно је видети колико мало епска песма пева о великим војводама Миленку Стојковићу, Петру Добрњцу и Милану Обреновићу. Будући сучељени са Вождом, није било пожељно опевати њихове војне успехе нити их величати као личности. Стога, ратна збивања у источној, југоисточној и западној Србији песма једва и да помиње (Љубинковић 1997:92–93).

Међутим, има донекле смисла примедба коју је дао Андра Гавриловић истичући да је традиција гусларског певања много јача у западној него у источној Србији, те да је то разлог што "бесмртна јунаштва из источних крајева остадоше неопевана" (Гавриловић А., 1904:98). Могуће да Андра Гаврило-

вић није ни имао на уму цензуру о којој је говорио Ненад Љубинковић, а можда није смео или хтео да пише о томе.

Милош је, за разлику од Карађорђа, у песмама описан нешто реалније, мада су и њему придодати класични епски атрибути. Опус о Другом устанку бројно је мањи, а стилем су блиске ономе што је Ненад Љубинковић назвао "хроничарским" песмама.

Само две песме опевају пад Србије 1813. године. Епском певачу пораз свакако не представља песничко надахнуће! Сиромаштво епске песничке и прозне традиције о поразу из 1813. године могло би се објаснити истим оним разлозима због којих у народној традицији нема предања о Великој сеоби 1690. године. По мишљењу Наде Милошевић-Ђорђевић, "сеоба, као болна и неепска хроника о својеврсном бекству и поразима, потуцањима, глади, умирању и болести, о безбројним, сваковрсним људским невољама и унижењима, није могла наћи довољно места у културноисторијским предањима". (Милошевић-Ђорђевић 2000:141). Косовски пораз, Велика сеоба и пад Србије 1813. године јесу трагични догађаји од којих народна традиција може нешто да направи само "ако успе да пораз претвори у победу, ако га прогласи привременим, ако нађе начина да га оправда, и, коначно, транспонује у филозофију трпљења као притајене самосвести" (иста, 141).

Литерарни и драмски извори

Литерарни извори о устанцима који су настали у 19. веку, мада припадају индивидуалном уметничком стваралаштву, носе јак печат атмосфере и расположења тог доба. У многим се може осетити утицај народне традиције и фолклора. Образовани слој, који је чинио интелектуалну елиту

и уједно био главни корисник литерарних и драмских дела, свакако је утицао на формирање јавног мњења. Треба, међутим, имати на уму да су литерарна и драмска дела, много више него усмена народна традиција, били под утицајем цензуре, односно, династичке "исправности". Међутим, тешко је данас рећи у којој мери су та дела допирала до ширег слоја становништва утичући на његово схватање српске историје и књижевности. Неписменост становништва није умањивала "жудњу за књигом", како је својевремено приметио Сретен Л. Поповић.³⁵ Из доба прве владавине кнеза Милоша могле су се видети сцене у којима би "у дућанима, или пред дућанима, понеки читао какву књигу, а маса света га окружила и слуша" (Ђорђевић Т. 1946:32). Посебних заслуга за љубав према књижевности имао је у Београду тада познати Ђура Милутиновић Ерцеговац. Мада слеп, разносио је вести и књиге по вароши, продавао их тако да га нико није могао одбити, сакупљао пренумеранте и држао моралне придики пролазницима. Он је био, како каже Сретен Л. Поповић, српски "џан-баба" – цензор нарави (Поповић С. 107–111). Дуго времена је књижница Гаврила Ковачевића у Земуну била једина преко које су у Србију стизале књиге, а онда је 1827. године Глигорије Возаревић отворио прву књижару у Београду. Налазила се поред Саборне цркве и била је место окупљања тадашње малене интелекту-

³⁵ Стефан Живковић звани Телемак, који је тај надимак стекао превевши на српски језик спис истог назива, 1806. године је прешао у Србију и придружио се устаницима. Сам је сведочио да је у часовима предаха између борби имао обичај да чита књигу и тиме је био привукао пажњу устаника. Они су га онда молили да им исприча о чему то чита, па се Живковић њиховој молби више пута одазвао препричавајући им шта је прочитао (Гавриловић А. 1907: 136).

алне српске елите, али ипак – место где су посетиоци могли да чују светске новости, читају, расправљају и размењују мишљења, па је уједно вршила функцију првог српског читалишта (Поповић С. 106–107). Тек након добијања Хати-шерифа било је могуће основати прву српску штампарију.

Уметничке песме

Међу првим уметничким песмама помиње се песма у десетерцу Гаврила Ковачевића, земунског занатлије и књигове-сца, *Пјесн о случајном возмушченију в Србији* која слави Карађорђа као јунака и покретача устанка. Ту су, потом, чувени и радо певани стихови "Востани Србијо, давно си заспала, у мраку лежала; Сада се пробуди, Сербље возбуди!" Доситеја Обрадовића који је певао *Пјесму на инсурекцију Србијанов*, посвећену "српским витезовима и њиховом војводи Господи-ну Георгију Петровићу". Сима Милутиновић Сарајлија је певао *Србијанку*, објављену у Лајпцигу 1826. године а посвећене периоду 1804–1815. То је прилично нејасно и нераз-говетно дело које прославља Србе, њихово јунаштво и уста-нак сагласно са "Симином склоношћу за митологисањем и опсесијом да је Српска револуција била налик на Тројански рат" (Вуловић 1878:311). Данас скоро сасвим заборављена *Србијанка* некада се радо читала. Сима Милутиновић је пе-вао *Тројесестарство* као апотеозу Кнезу Милошу, у којој се пева Други устанак и уздиже Милошева слава. Касније је Сима у вождову част певао драму *Трагедија српскога Го-сподара и војда Карађорђа* (1847). Мада је са сменом династија и Сима променио страну и симпатије, ипак је умро у беди у Београду 1847. године.

Међу најпознатије уметничке стихове посвећене Кара-ђорђу свакако спада Његошева *Посвета праху оца Србије*.

"Приликом грађења лика вожда Карађорђа, Његоша нису интересовале историјске чињенице о агонији Карађорђевој Србије 1813, и нимало епска смрт вође првог српског устанка. Његошу је била потребна само истина коју је уобличио колективна свест кроз песничко надахнуће Филипа Вишњића", написао је Новак Килибарда (Килибарда 1983:791–792). Његошева посвета и данас представља радо цитиране стихове којима се велича Вожд и уздиже његова слава. Међутим, постоји једна другачија предисторија ове посвете која се скоро никада не помиње. По тој причи, Његош је "Горски вијенац" најпре посветио кнезу Милошу, а кнез је пристао да плати штампање књиге на финој хартији, добром повезу и са илустрацијама. Догодило се, међутим, да су се они посвађали у Бечу када је Милош одбио да Његошу пружи новчану помоћ да се направе лађе и отерају Турци из Црне Горе. Његош се тада наљутио кривећи кнеза за тврдичлук, посвету Милошу је поцепио и написао другу у славу Карађорђа. Тако су се, по овој анегдоти, заувек растали Владика и Књаз, а стихови посвећени Војду остали за памћење потомству (Димитријевић, 235–238). Ипак, књижевник Матеја Бан је 1848. године писао да му је Његош једном, наводно, рекао: "И Карађорђе је покушао јуначко дело, али не успео; а одма за њим успео Милош. Ако се ми морамо обојици дивити, историја ће дати Милошу превагу; и то с пуним правом" (*Мемоарска проза*, II: 108).

Историјске и родољубиве драме – позориште у Срба

Дирљиво је сведочење савременика да је *нетписмен српски народ радо шиао у позориште*. Властимир Ерчић сматра да заслуга припада најпре просветитељима који су добро знали шта значи имати позориште, па је оно, временом, као институција ушло у духовни живот Србије (Ерчић 1974:78).

Прво стално позориште у Србији основао је Јоаким Вујић у Крагујевцу 1834. године, уз издашну Милошеву помоћ и подршку. Кнез га је поставио за директора "књажевско-србског театра" и дао да се начини посебна зграда за ту намену. Зграда је била масивна, а бина, партер и ложе пространи. Књаз Милош и већа господа седели су на столицама, док су остали стајали. Улаз је био бесплатан, а публику су чинили Кнез, његова породица и гости, чиновници и понеки грађани. Редитељ свих представа и главни глумац био је Јоаким Вујић. Позориште је имало и свој оркестар, заправо књажевску банду којом је управљао капел-мајстор Шлезингер. Расположење у театру било је фамилијарно. За време представе Милош је пио кафу и пушио чибук, а понекад би прекидао представу да би му се поново нешто отпевало или одглумило. Кнез Милош је, кажу, јако волео позориште и радо га је финансирао, а позориште се веома допадало и публици. Тихомир Ђорђевић је био уверења да је позоришна уметност "годила младој, готово дечјој души тадашњих Србијанаца. Историјски догађаји, којима је била пуна њихова традиција и скорашња прошлост, играни у богатом војводском оделу са калпацима, накитом и оружјем, изгледали су као оживотворене јуначке песме. Свему томе треба додати и омиљену банду и певање, па је лако замислити ефекат од крагујевачког театра". Позориште је потрајало скоро до краја 1836. године. Тек од 1847. године када се оснива београдско позориште "Театар код Јелена" почињу да се уређују позоришне представе на бољој основи и да се оснивају сталније дружине. Од тог времена процветаће историјска и родољубива драма у Срба која се брзо показала zgodном за политичке манипулације. О томе је Стојан Новаковић написао: "У народу се тада осећало опште узбуђење духова и према позоришту се показиваше више одзива и расположења но пређе. Нарочито се

поче нагло дизати родољубива мржња против Турака, а за позорницу се брзо нађе да може да послужи као крепак заклон за јаче агитације на политичком пољу" (Новаковић 1907:68). Представе су имале велику популарност и игране су више пута пред препуним гледалиштем.

Од те године започела је једна нова врста позоришта у нас – *историјске драме са јаком политичком конотацијом!* Међу првима је ту нову функцију српског позоришта истакао Ђорђе Малетић у својој *Грађи за историју српског народног позоришта у Београду од 1835–1876* (1884), а потом је о томе писао и Стојан Новаковић у студији о Јовану Стерији Поповићу (1907). "Театар код Јелена" одиграо је, по Ерчићевом мишљењу, велику културну, националну и револуционарну мисију. Једна од његових улога било је ширење правилног језика, а друга – приказивање историјских дела са циљем истицања националне особености и подизања патриотског духа. Од писаца драмских дела се очекивало да пишу драме са тематиком из старе и новије историје, од Немањића па све до "Карађорђевих бојева за веру". И тада и касније подвлачило се да је "најглавнији циљ народног театра да одржава и поткрепљује прави, чисти, народни дух, да подиже жар родољубља, ревности, пожртвовања и одушевљења за свете и узвишене ствари свога рода. Замишљало се да ће сваки Србин видети у свом народном театру најважнија, живо представљена времена своје народне историје, да ће имати пред очима славна али и подла дела предака, јер сцена ће износити добре и рђаве узроке, по заслуги" (Ерчић 1974: 80, 98, 104). Тада су биле наручене и изведене драме које су славиле Први устанак и Карађорђеву личност. Изгледало је, закључује Владимир Ерчић, да су се на позорници играле само историјски комади, да је то био једини и основни смер репертоара.

У српском позоришту тога времена дошло је до спреге две опречне концепције о позоришту, просветитељске и романтичарске. За просветитеље позориште је било национална школа и коректор националних мана; док је за романтичаре позорница служила одржавању спомена на славну народну прошлост. Десило се, пак, да су се ова два приступа у српском позоришту 19. века надопунила (Ерчић 1974: 82, 104–105).

За време друге владе кнеза Михаила, представе у позоришту су прилагођавале свој репертоар у складу са родољубивим осећањима која су тада владала, подстакнута радом Омладине Српске и романтизмом који је узимао маха. По жељи кнеза Михаила, радило се на стварању драма које ће величати Други устанак да би се "преко позоришта у народ унела мисао о значају и улози лозе Обреновића у стварању српске државе" (Николић 1983: 821).

Милорад Николић је мишљења да је "крајем прве и почетком друге половине 19. века *устаничка драма постала једно од средстава унутрашње политичке и династичке борбе у земљи*, и јавља се у том периоду више као нарудбина за јубиларни позоришни репертоар и државни празнични календар, а мање као уметничко надахнуће" (мој курзив) (Николић 1983: 828).

Драме о Првом устанку и Карађорђу

Јоаким Вујић, *Србски вожд Георгије Петровић, иначе наречени Црни или Отјатије Београда од Турака*, 1843 (1857).

Реч је о Вујићевом преводу прве драме која је уопште написана о Карађорђу и српском устанку, а написао ју је Мађар Иштван Балог. Балог је са својом трупом изводио драму по провинцијским аустроугарским позориштима, а потом је успео да је два месеца игра у Пешти уз велико оду-

шевљење публике, све док цензор није забранио представу. Играна је с много глумаца и статиста, у дивним костимима и уз пратњу српске музике. Вујић је драму превео 1813. године а први пут ју је извео у Крагујевцу августа 1857. године у част доласка кнеза Александра Карађорђевића. Радња се догађа у Смедереву и Београду од 1804. до 1807. године (Ујес 1970:25–38).

Сима Милутиновић Сарајлија, *Трагедија српског господара и војда Карађорђа*, 1847.

Дело је започето 1845. године на Његошево тражење, а завршено пред Смину смрт. Грозничаво стање у којем се болесни Сима Милутиновић налазио, одразило се у драми која је препуна фантазмагорија. Алојз Ујес сматра да се Сима трудио да драма буде веродостојан одраз историјских догађаја. Хтео је да покаже комплексну политичку ситуацију у Србији и да оправда легендарног Војда због његовог бекства из земље. Био је окупиран катаклизмом из 1813. године и желео је да објасни узроке, да нађе оправдање за расуло и пораз. Ипак, да би испунио тај задатак, није у драми до краја изнео све веродостојне податке. Трећи чин је испуњен фантастичним дијалозима мртве Карађорђеове главе са различитим лицима (Ујес 1970: 137–142).

Јован Стерија Поповић, *Торжество Србије и Сан Краљевевића Марка*, 1847–1848.

Ђорђе Малетић, *Апотеоза великом Карађорђу*, 1848.

Комад представља транспозицију народне епике у драму. Малетић је, по мишљењу Властимира Ерчића, био спутан приврженошћу према династији кад учвршћује устанички дух и мит, везујући заслуге и славу једино за Карађорђа (Ерчић 1974:414).

Драгутин Ј. Илић, *Сабља бесмртног Војда Карађорђа; и Виђење Карађорђево*, 1903.

Одмах након Мајског преврата на позоришни репертоар се увршћују ове две представе које славе династију Карађорђевића и њеног оснивача.

Михајло Сретеновић, *Први српски устанак*, 1904.

Сретеновић је написао у стиховима ову "историјску слику у 2 чина", служећи се притом комадима из познатих народних јуначких песама.

Милош Перовић, *Карађорђе*, (1905) 1907.

За ову трагедију аутор је добио награду САНУ. То је прва трагедија која приказује само 1817. годину и Вождову погибију. Оригиналноост драме лежи у сцени измишљеног сусрета и разговора између Карађорђа и Милоша.

Милош Цветић, *Кара-Ђорђе*, 1907.

Драма је до Другог светског рата играна на многим позорницама, а по њој је снимљен и први уметнички филм у Србији 1911. године. Радња драме се одвија од почетка устанка на Сретење 1804. године па до Карађорђеове погибије јула 1817. У драми је спроведена доследна митологизација Карађорђеове личности. Аутор драме се трудио да се држи историјске фактографије, али ју је приказао средствима митологизоване историје.

У току 20. века написано је још неколико драма о Карађорђу. Између два рата Владислав Ст. Каћански пише драму у којој је Карађорђе симбол југословенства. Поводом прославе стогодишњице рада Народног позоришта у Београду 1969. године, пригодно је написана драма *Вожд Ивана Студена*. То је уједно и прва драма о Карађорђу изведена у Србији након Другог светског рата. Након тога наступа велика пауза, а онда су у току 90-их година 20. века написане још четири драме о Карађорђу: Жарка Команина, Милана Ђоковића, Миладина Шеварлића и Мила Кордића.

Драме о Другом устанку и кнезу Милошу

Јоаким Вујић, *Востановленије Србије чрез Светлаго Књаза Милоша у 10 дејствија и Бој на Чачку*, 1836.

Обе пантомиме, изведене у Крагујевцу 1836. поводом Милошевог боравка у Цариграду. Сматрају се првим устаничким драмама у Србији.

Глиша Зубан, *Књаз Милош на Љубићу 1815*, 1861.

Аутор ове заборављене и неизвођене драме, државни чиновник бурног живота, био је мало познат у српској књижевној историографији. Ипак, Марта Фрајнд посвећује пажњу овом комаду као занимљивом историјско-политичком спису. У питању је, како каже Марта Фрајнд, једно антихеројско и антимијско читање историје кроз реалан опис ситуације и разуман приступ борби за ослобођење (Фрајнд 2000:119–126). Оно што Милош говори у овој драми "веома је неуобичајено за српску историјску драму деветнаестог века јер одступа од етичких и митских идеала народне песме и романтичарске историографије онога времена".

Матеја Бан, *Српке Цвети или Таковски устанак*, 1865.

Кнез Михаило је наручио ову драму за прославу 50-годишњице Другог устанка. Изведена је марта 1866. године. Драма обухвата период после 1813. године, а завршава се Милошевим обраћањем народу кога обавештава о постигнутом миру с Турцима. Матеја Бан се држао историјских чињеница и Милоша умерено глорификовао. Привлачи пажњу знатна улога која је у драми дата кнегињи Љубици.

Панта Срећковић, *Бој на Дубљу*, 1870.

Драма је више пута изведена у Народном позоришту и мада је добила лошу критику, публика је њома била задовољна. Кнез Милош у драми није у првом плану, штавише, јавља се као епизодан лик, али су зато главни јунаци сами

Срби: једни који су једва дочекали да се поново лате оружја, и други који се, после пропасти из 1813. године, не осећају више спремним за то. Панта Срећковић је, очигледно, приказао реалну ситуацију из живота и у томе је свакако вредност ове драме коју је публика препознала.

Јован Ђорђевић, *Сабља Краљевића Марка*, 1872

Реч је о преради Стеријине алегорије "Сан Краљевића Марка". Јован Ђорђевић је драму написао за прославу ступања на престо кнеза Милана, па се за ту прилику, уместо Карађорђа и његових другова, јављају кнез Милош и његови таковски саборци. Представа је дуго остала на репертоару, све до 1898. године.

Миленко Р. Максимовић, *Милош Обреновић, војвода руднички или Страдање Срба у Србији од 1813 до 1815 године*, (1868) 1875/76

Аутор је драму објавио 1868. године, али је постављена на сцену Народног позоришта тек 1875. године. Драма приказује период опште пометње у народу после пораза 1813. године, Милошево одбијање да оде из земље с другим војводама, његов повратак у Црнућу и велике недоумице које је имао око тога шта даље да ради. Највећи део драме одиграва се потом у Београду где је Милош заточеник Сулејман-паше. Аутор је истакао да му је инспирацију представљала "народна епска традиција која је око лика кнеза Милоша направила замашан ореол". Представа је дуго времена играна, до 1898. године.

Милан М. Максимовић, *Кнез Милош Обреновић*, 1881/82
Милош Цветић, *Милош Велики*, 1901

Цветићева драма једина приказује целокупан Милошев активан политички живот, од 1804. године када се прикључио устанку, па до његове смрти 1860. Аутор је приказао битне и преломне моменте, трудећи се да се држи историјске истине.

Други део

ХЕРОЈИ И МИТОВИ

ВОЖД КАРАЂОРЂЕ

Карађорђе Петровић, Господар и Вожд Првог српског устанка, био је необична личност. Да га историјске околности нису избациле на површину, његови ближњи би га запамтили као наочитог, снажног и суровог човека од чије су љутње и жестоког карактера зазирали. Вероватно би остао у сећању својих непосредних сународника и потомака као опасан хајдучки харамбаша, храбар војник и фрајкор, те као вредан орач и копач. Али, специфичне историјске околности у којима се преокретала судбина српског народа почетком 19. века тражиле су таквог човека, а Карађорђе тражио – свој тренутак.

Тако се догодило да је на сцену ступила особа која ће, још за свога живота и живота својих савременика, постати – *херој за углед, жива легенда*, а у сећању каснијих генерација – *национални јунак и скоро митска личност*! Његова популарност брзо је прерасла границе устаничке Србије. "Црногорски митрополит називао га је *ујединитељем српског народа*; хришћански живаљ изван Пашалука гледао је у њему *божијег изасланика*; аустријски Срби сматрали су га *својим царем* који ће их избавити из руку туђинаца и иновераца" (Савић 1990:22). Јелена Скерлић-Ђоровић причала је да је за њеног деду Скерлу, који је ратовао уз Карађорђа, као и за њеног оца

Милоша Скерлића "Вожд био митска личност, апсолутна величина, неко ради кога се све жртвује" (Скерлић-Ђоровић 1964:7). И данас Срби у Карађорђу гледају великог јунака чије понашање ваља опонашати и у чије име треба бити спреман на нове подвиге.

Ступивши на чело Првог српског устанка, силином свог карактера, одлучношћу и храброшћу наметнуо се целом српском народу тадашњег Београдског пашалука као неприкосновени Господар и Вођа. Многи су га обожавали, било је много оних који га нису волели и покушавали су да му се супротставе, али, сви су га се бојали и поштовали га. Његово дело, којим је пробудио утрнули и престрашени српски народ да крене у борбу за своје ослобођење, спада у ред оних "неугасивих кандила" (да парафразирам историчара Радована Самарџића) која ће заувек светлети као путоказ потомству. "Карађорђево дух лебдеће над Србијом као анђеолов чувар" записао један од верних Вождових поклоника. Ипак, Карађорђе је био контроверзна личност. Како Пушкин за њега рече – *и преступник и јунак!* Живот му је био испуњен драстичним догађајима и тешким искушењима која се, обично, и нађу на путу једне такве несвакидашње особе.

Карађорђа је усмена народна традиција приказала као типичног епског јунака. Миодраг Матицки сматра да сећања људи на Карађорђа и његове подвиге има сличности с хајдучком епиком, бајкама и легендама (Матицки 1994:37), док Ненад Љубинковић истиче да епски Вожд није у потпуности израстао у митског националног вођу, иако је добио одређене митске атрибуте, а његови необични поступци и подвизи испричани у духу митске повести (Љубинковић 1994:76). Карађорђево "незавршени прелазак у мит" како то назива Љубинковић, отвара нека питања у антрополошком и историјском промишљању *Карађорђевог парадигме*. То

што га је потомство запамтило и славило по часним делима, не сме и не треба да заобиђе размишљања о томе зашто је Вожд Првог устанка, поклекнувши у одсудним тренуцима, пропустио да од себе направи хероја достојног сваког дивљења. Могло би се то овако рећи: *Карађорђе је јунак који је пропустио да до краја постане прави херој!*

Карађорђева животна и лична драма, која се претворила у националну драму, оставила је простора да се временом створи митска конструкција која покушава да одгонетне и разреши контрадикторност која прати Карађорђа. Створена је национална легенда о јунаку кога је одликовала двојност животног пута између славе и пораза, иако су се каснији Вождови митографи трудили да ублаже или сасвим прећуте неславне моменте из његовог живота.

У поглављима која следе биће дата Карађорђева епско-митска биографија – дакле, биографија која не прати сваки историјски догађај, нити је сама у потпуности исторична, мада јесте – историографск, а потом ћемо сагледати суштину Карађорђеове драме и драма написаних о њему.

КАРАЂОРЂЕВА ЕПСКО-МИТСКА БИОГРАФИЈА

*Гроза полумесеца, војник слободе,
попрскан крвљу светом (очином и братском).
Чудни твој отац, преступник и јунак,
бејаше достојан и да људи дрхћу пред њим и да га славе!*

.....
Такав је био он: намрштен, страшан у свему и свакада.

А. С. Пушкин, Карађорђевој кћери

Најављен од пророка

Појаву "српског ослободиоца", Карађорђа, много пре његовог рођења најавио је пророк Старац Стањ Шћекић из Васојевића. О том великом човеку који ће многе Србе ослободити од Турака, старац Стањ је говорио као о *цару у опанцима*:

Јавиће се један црни човјек оздо од утока Лима. Тај човјек ће се звати "Цар у опанцима". Он ће много српскога народа ослободити од Турака, доћи ће и до нас, и жељеће се састати с једним брадатим човјеком од мора (а док се они могу састати много ће несрећа бити). Ми ћемо се Васојевићи надати да цар у опанцима и нас ослободи, али ће се он убрзо вратити, и неће нас ослободити. Они које ослободи, живеће лијепо, и, послије њега, имаће своје владоце. Цар у опанцима неће дуго живјети... (Милићевић 1894: 83, 84; исто и Казимировић 1986: 458–460).¹

¹ Милан Ђ. Милићевић не наводи изриком да се то пророчанство односило на Карађорђа, иако се то да претпоставити. Зато су

Чудесно рођење

Кад провиђење закључи спасти какав угњетени, подјармљени народ, онда му особита мужа пошаље. Ђорђе Петровић, назван Црни, после толико несретни столећа, роди се у Србству и Србство се ослободи. (Арсенијевић-Баталака 1854: 150)

Не зна се тачан датум ни година Карађорђевог рођења, чак се ни тачно село не зна.² Ипак, његово рођење било је обележено разним знамењима. Приповеда се да су се у ноћи његовог рођења десиле чудне појаве на небу. Ђорђе Петровић родио се под липом или буквом испред куће, после првих петлова. Кад се родио, цело небо је засијало као у по бела дана, а потом опет потамнело. Карађорђева мајка Марица причала је да се родио:

пред први петала, па да је свануло, те опет се замрачило, а тако се било засијало да се готово цео свет видио. (*Казивања о српском устанку 1804.*, "Казивање старца Гаје Пантелића из Тополе", у даљем тексту само: *Казивања*, Гаја 1980:77).

По другој верзији Марица је причала:

чим је дете пало на земљу, видела је међу детињим плећима месец да сија (*Казивања о српском устанку 1804.*, "Причања Петра Јокића", у даљем тексту само: *Казивања*, Јокић 1980:151).

неки други аутори, међу њима и историчар Миленко Вукићевић, у то веровали.

² Казивачи – савременици Карађорђеви не слажу се у погледу места рођења: Јанићије Ђурић наводи Вишевац, Гаја Пантелић – Петровац, а Петар Јокић – Жабаре. У историографији је преовладало уверење да је то био Вишевац. Сличне су недоумице и око године рођења које се протежу од 1752. до 1768, мада се најчешће узима породично предање по коме је Ђорђе Петровић рођен 1762. године око Ђурђица.

У кући се те ноћи, склонивши се од великог невремена, на конаку затекао некакав Турчин који је сањао страшан, пророчки сан. Пробудивши се сав уплахирен, схватио је да се Петру и Марици родио син под необичним небеским знамењима. Прорекао је тада да ће дете бити *велики човек*:

Марице, ти ниси родила сина, него Господара! Па је извадио 20 пара и даривао дете (*Казивања*, Јокић 1980: 151).

Да ти је аирли, млада, и да ти је срећан син. Обдари је дукатом и рече: Вала, млада, тај твој син биће велики јунак и велики човек, и са многим народом ће заповедати. Ја сам у онај час када се он родио у великом страху био и тек што ме шћаше један лав растргнути, ја чујем плач детета. Обузет страом скочим из сна, видим неку велику светлост напољу, мишља да је свануло и сунце огријало, но кад искочи напоље, нити је свануло ни сунце огријало, но угледам једну светлу велику дугу преко неба од запада југа на исток пружену. Чувај добро сина твог и памти шта сам ти казао (*Казивања о српском устанку 1804.*, "Копија историје сербске сочињавана Јанићијем Ђурићем", у даљем тексту само: *Казивања*, Јанићије 1980: 6–7).

За Ђорђа се причало да је *аловит*, да је увек за време битке у којој је он био дувао ветар с његове стране; а такође и да се родио *са крилцима под пазухом* (Вукићевић 1907:333). Песник Јован Новић Оточанин је о томе чуо по предању стараца и певао стих:

Није чедо, ка' шта жена рађа,
већ страхотна створа змајевита.
Неподобно под њим обиљежје:

Крила су му перо самоставно
што из оба поникла рамена.
А крило му бива и покриље,

окоште му и ноге и руке.
Како да је од двије године,
Ка' мазија тијело му је чврсто.

Причало се за њега чак и да је француског порекла.³

Необично детињство

Ђорђеви родитељи били су веома сиромашни људи. Пореклом су били вероватно из Васојевића. Отац Петар, слаба личност, бавио се кованлуком; мајка Марица, отресита и

³ У својој књизи *Карађорђевићи* Велибор Берко Савић наводи како је настала прича о Вождовом француском пореклу која, из разумљивих разлога, никада није била прихваћена у српском народу. Наиме, два француска писца и путописца који су 30-их година 19. века путовали кроз Србију, Алфонс Ламартин и Алфонс Роаје, творци су ове нимало вероватне мада интересантне митске приче. Интересантне стога што је неким Французима, очигледно, импоновала личност Карађорђа, али неспособни да прихвате да се такви јунаци могу родити међу "варварским словенским народима", измислише податак да је Карађорђе рођен у Нансију, у "ратничкој земљи Лорени". С 15 или 16 година придружио се француској војсци и учествовао у рату против Пруске и Аустрије а затим, кажњен због неке непослушности, пребегао непријатељу. После се обрео у Трансилванији одакле је, опет због непослушности када је изгрдио и убио неког капетана, кажњен па је пребегао у Србију где се ставио на чело банде хајдука. Након тога постао је и вођа устанка. О овоме је Ламартин писао у свом делу "Пут на Исток" (1835) где у IV тому говори о устанцима у Србији, и причу понавља у II тому "Новог пута на Исток" (1853). Алфонс Роаје преузима причу о Карађорђевом француском пореклу и објављује је у књизи "Авантуре с пута, слике, приче и сећања" (1833). Берко Савић додаје да се у Србији и Црној Гори многи отимају о Карађорђево порекло (Савић 1990:10-12).

храбра жена, била је позната као "Марица катана" јер је добро јахала коње. Ђорђе је био блиско везан за мајку. Имао је млађу браћу и сестре.

Још од детињства могао се назрети Ђорђев карактер и будућност. Био је највећи од све деце, најснажнији, вешт у играма. Његова необична снага и величина постале су омиљени предмет епске и бајковите обраде.

Када се хрвао са децом сваког би надјачао и обалио; при скакању свакоме је одскочио. После, при бацању камена с рамена и бацању мотке свакоме је даље одбацио, па и много старијима у годинама од себе. И зато су се деца, његови вршњаци увек око њега радо сакупљали, и за чудо волели га и при игрању свагда су га бирали себи за старешину – поглавицу – и њега што он каже слушали; а при игрању хајдука, као што је био обичај код деце у Србији, бирали су га увек за свог арамбашу (Ненадовић К., 1883: 4–5).

Волео је у игри да командује другој деци и да говори како ће једнога дана постати господар. О томе је казивао његов син, књаз Александар Карађорђевић:

Још као дете, чувајући свиње и козе, господарски дух је показивао над својим вршњацима, које је својом особитом снагом превазилазио, нпр. да му који од њи оде и врати свиње, јер ће га бити ако га не послуша. И све је говорио: "Док ја будем господар ја ћу онда тако и тако". Радо је наређивао децу да се играју војске, разделивши ји на Србе и Турке, па је све гледао да србска страна победи (*Грађа*, Перовић Р., 1954:63).

Кад је био момчић од 15–16 година, знао је кад кад да изазове човека на коњу да се тркају – "дед, ако ме можеш стигнути", па би с неким трчао барабар, а неког би и претекао. Са 16–17 година једном је понео толику камару сена да су се неки Турци запрепастили и питали ко је то донео. Хтели су да га виде а укућани, рођаци Ђорђеви, уплашише се за Ђорђа и сакрише га, а Турцима рекоше да је отишао (*Казивања*, Гаја:143).

Посебна мисија

Да је имао *посебну мисију* да обави, Ђорђу је било јасно још у младости када је *сањао пророчки сан*. Док је чувао свиње, заспао је испод једног дрвета. У сну му дођоше два светла и чудесна велика лица, толико сјајна да га у сну обузе страх. То су били Свети Краљ Студенички и Архангел Гаврило. Ђорђе зачу благе и умилне речи које су га ободриле шта да ради и куда да иде ако му је на срцу слобода његовог народа:

Чуј и храбри се, јуначе, с нама је Бог! Беде и туге доста је било, а ти ако имаш тврду надежду на Бога, победићеш врага, а храброст може бити с вољом божијом подружена. Данашњи дан одсудиће и укрепи ти мишицу твоју и дух твој, и упутиће те куд треба ити да тражиш гди су остаци светиња ваши сербски. И тражићеш там помоћи и спасенија под благочестивим скиптром, који верују распјатије Криво. Освести се од сна! (*Казивања, Јанићије: 8*)

Женидба и бекство из Србије пред Кочину крајину

Карађорђе се 1786. године оженио Јеленом из Маслошева. Јеленини родитељи одбили су Ђорђа као просца јер му је породица била сиромашна и неугледна. То је Ђорђа наљутило, па је *отео* Јелену када је једном дошла у Јагњило са котловима на воду. По народном предању, до венчања је дошло на следећи начин:

Једнога дана, пред месојеђе, Карађорђе нађе Јелену код неког извора. Јелена је већ била захватила воду кад јој он приђе, назва Бога, и затражи да му да да пије. Пошто му је додала воду и он се напио, запита је: "Јелена, хоћеш ли поћи за мене?" А она, изненађена овим питањем, зарумени се од стида и рече му: "Бог с тобом Ђорђе, што питаш мене. Ено, запитај моје старије, па ако они рекну, ја хоћу". После тога упрти обрамцу и пође. Ђорђе, задовољан оним што је чуо, није хтео даље оклевати, већ је ухвати за руку и рече: "Кад ти хоћеш, хајде са мном". Затим јој разлупа судове са којима је дошла на воду и

доведе је кући. Кад стигне, опали из пиштоља и огласи да је довео девојку. Потом оду у цркву и венчају се (Страњаковић 1938: 167).

Али, убрзо по венчању, мајка посаветова сина да се склоне јер ће сеоски спахија Мула Хусејин доћи да тражи право прве брачне ноћи. Тако се и збило. Марица, мајка Карађорђева, која је повремено подводила девојке Мула Хусејину, одби га и поручи му да дође други пут, а да сада не може добити девојку док она не буде прво са својим мужем. Када је спахија отишао, Марица рече сину да би требало да побегну јер ће Мула Хусејин опет доћи, њих разјурити и чинити с младом што му је воља, а Ђорђе то неће моћи отрпети па ће га убити (*Казивања*, Гаја:79).

Убиство оца

Карађорђева породица се, потом, у тајности спремила да бежи преко Саве у Аустроугарску. Када су се затекли на конаку више Стојника, Ђорђев отац Петар се предомисли и реши да се врати, не желећи да остави кућу. Потом нареди жени да се и она врати са децом, а ако не буду хтели, он ће их одати Турцима у Орашачком хану. Сви га стану молити да одустане од те помисли јер ће их Турци похватати и побити. Но Петар се није дао склонити. Ђорђе запрети оцу да ће га убити, али овај се не осврну на његове речи. Тада Ђорђева мајка извади дојку из недара и закуне сина својом сисом и млеком којим га је подојила да убије оца, да не би сви страдали:

Ђорђе, арам ти млеко које си ти подојио из ове сисе, ако онога пса не убијеш. Убите га да не јавља Турцима за нас. Боље да он један погине, но 30 душа да падне у робство! (*Казивања*, Јанићије:15–16)

Сине Ђорђе, сапрела те моја рана ако га не убијеш! (*Казивања*, Гаја:79–80)

После мало премишљања, Карађорђе опали из пиштоља и уби оца на месту. По другој верзији, дао је знак неком Илији или Ђорђу Остојићу из његове пратње, те тај убије Петра. После су га ту и закопали, у Црвеној јарузи, а сутрадан су прешли Саву. У Немачкој се Карађорђева породица сместила у манастир Крушедол где је Ђорђе две године служио, а онда прешао у Србију да се придружи аустро-турском рату.

Касније је Карађорђе молио народ за опроштај што је убио оца. О Благовести, на слави манастира Благовештење у Руднику, донео је манастиру 200 ока хлеба, 200 ока ракије и 200 ока вина, једног вола, а Архимандриту Глигорију пет дуката. Све то учини за покој душе свог оца. На служби Архимандрит огласи да се Ђорђе каје што је у невољи убио оца, па моли сав народ да му опрости тај грех и да на служби замоле Бога да му и он опрости. Народ одговори да му праштају (*Казивања*, Јанићије:16; Гаја: 80; Јокић: 153–154).

Односи с Турцима пре устанка

Још док је био младић, од његове *снаге и пргаве нарави подозревали су многи Турци*. Због црнупарсте пути и жестоког карактера звали су га "Црни момак", касније стога прозван – Карађорђе. И пре устанка било је Турака који су приметили кавгу са њим и хтели да га убију, али им није успело – Карађорђе би сваког надјачао и осрамотио. Приче овог типа деле се у две групе. Једне говоре о Карађорђевој снази којом је плашио Турке, а удивљивао своје сународнике. Друга група говори о Карађорђевом убијању Турака због чега је, много пре устанка, био у опасности од њихове освете.

Првог Турчина је убио док је као младић чувао свиње поред реке Кубршнице. Наиђе Турчин и почне са својим псима да му гони свиње с пута. Карађорђе се расрди, убије Турчина и његовог коња, раскомада им тела те их спусти у

неки шупаљ грм (*Казивања*, Јанићије:8–9; Јокић:153). Другом приликом, 1778. или 1779. године, убио је једне ноћи два Турчина који су му дошли у кућу, а потом, заједно са мајком, искасапио њихове лешеве и сакрио их. То се то догодило зато што су га попреко погледали и назвали хајдуком, што је Ђорђа наљутило:

"Мати, подај деци да вечерају, па и води у зграду да спавају, јер ја ћу ове Турке ноћас да побијем. Чула си како они мене говоре." Мати му се није нимало том његовом плану противила, нити га је отога одвраћала. Турци сели те вечерају црну за њи вечеру. Једнога изеде змија те запита Карађорђа: "Море, влаше, шта ти је то за појасом као козја нога?" Он му одговори: "Пиштољи, ага". – "Е море, то је ништа и зар то може убити човека и како би ти с тим убио човека?" Карађорђе сквативши за пиштољ и Турчина був у прса. "Ето овако", рече па брже други пиштољ, те другога. Оба ови падну на место мртви, но један поче се коперцати, но мати Карађорђева довати тучак с којим се со туче, те онога у главу був. Пак онда свуку са Турака аљине и пусат и посакривају, пак њи исеку на комате, па ископају рупу, пак земљом затерпају рупу а озго опет ватру наложе (*Казивања*, Јанићије: 9–10).

Карађорђе се, као младић, најпре унајмио код жабарског анције да му буде сеиз. Још тада су Турци, каже Јанићије Ђурић, били видели –

да ће бити зао човек и да ће кад било отићи у ајдуке. Јербо кад год су Турци по обичају гађали нишан, па не могу да га погоде, он се одма умеша у таки посао и нишан гађа, који само по једном баци пушку и нишан убије, за које је Турцима за велику муку и за чудо било.

Потом се Ђорђе унајми код Вазли-баше, спахије из Асан-пашине Паланке, да му буде момак а он му заузварт обећа лепе хаљине, пусат и коња. Овај Турчин је био познати "лопов и кесеција" каже Јокић, али су га Ђорђеви родитељи познавали па пустише сина да служи спахију. Вазлија

је био старином из Пашалука и радо је заметао бој са Турцима јабанцима, тј. новопридошлим јаничарима.

Једном, идући ка Београду, Вазли-баша упита Карађорђа да ли би овај за њега убио Турчина ако би му то тражио, а Ђорђе одговори да би. Убрзо сретеше тројицу јаничара на које припуцаше и убише их. После тог догађаја увери се Вазлија да му је Карађорђе веран и да је јунак, те да се на њега може ослонити, па они почеше заједно с времена на време убијати Турке јабанце које би на путу сретали. Паре које би нашли код убијених делили су на пола. Тако су они две године друговали, а после Карађорђе реши да се ожени те напусти службу код Вазли-баше (*Казивања*, Јанићије: 11–12).

Други пут десило се да је Карађорђе ненамерно пребацио белегу бацајући камена с рамена с Турцима, па су га они после тражили желећи да га убију, јер је, рекоше, то "*велики јунак па ће нама досадити*". То је било када је Карађорђе ишао са Гајом Пантелићем на Рудник неким послом. Тамо, дакле, наиђу на неке Турке:

Како иј видимо не би нам мило. Турци кад нас видеше, повиче Бешли-ага: – "Иште Карађорђе! (Ето Карађорђа). И ми труп! одма одјаасмо. Други Турци нису га познавали, но су га чули, па сво издрљише очи, па гледају у њега. Ђорђе рече: – "Помози Бог, Турци!" – "Дао Бог добро, Ђорђе". – "Како сте Турци?" – "Шућур. Како ти Ђорђе?" "Оди, Ђорђе", рекоше му Бешли-ага и Кара-Ибраим, "баци се камена. Ми се мећемо камена у доколици, и ми данас не радимо (било пред св. Илију)". Онда Ђорђе рече: – "О, Турци, како ћу се ја бацати камена кад сам ја крчио будаком и секао грмове, и маљем ударао и цепао, и плуг држао и орао и копао. Моје су руке утрнуле, ја не могу као ви". Онда неки Тоскић ага и ага Токатлић рекоше: – "И ми, Ђорђе, радимо, оремо ралом и копамо и сечемо; ми сви радимо, Ђорђе". Тако га намоле некако да баци камен. Он приђе, узне камен, диже га на раме, а не зна гди су њине белеге и докле су ударили, а не би иј нипошто претурио, но би бацио овамо до белеге бли-

же. Како диже камен, тако потеже; кад рину, претури њине белеге на корак и стопу. А Турци сви допадоше, те гледају докле је и колико пребацио, па се зачудише. Пошто то би, видесмо да се Турци променише у образу, па и нама то не би мило и ми се мајечко тргомо натраг. Онда Ђорђе рече: – "Збогом остајте Турци". – "У добри час, Ђорђе", они одговорише. После су Карађорђе и Гаја Пантелић бежали од тих Турака јер су чули да их они јуре да убију Карађорђа. То је зато, каже Гаја, јер су Турци рекли: "То је хала, то је јунак, то ће нама досадити!" (*Казивања*, Гаја: 124–126).

Као фрајкор и хајдук

Када је 1788. године избио рат између Турске и Аустроугарске, Немци су почели да прикупљају Србе вољне да ратују против Турака и да их организују у фрајкоре. Ђорђе, који је у међувремену више пута из Срема прелазео у Србију и знао какво је стање, пријави се у војску и "закрајини" како каже песма.

"Што бих ја ишао да гинем на другој страни туђег царства, кад може доћи време да и у Србији могу војевати", па се врати у Србију (*Казивања*, Јокић:154).

За време Кочине крајине био је у чети капетана Радича као његов помоћник. Ђорђе *није хтео да обуче немачку униформу*, већ је носио чоху и фес на глави, имао српску пушку, пасео сабљу, носио нож и два пиштоља. Јахао је на коњу, имао плату и на боју добит, па се добро обогатио. За време Кочине крајине *прочуо се као велики јунак* када је сам убио четири Турчина који су у шанцу на Врачару напали капетана Радича:

Радич повика: "Камо се, Ђорђе, по Богу сине погибо, избави ме." Ђорђе, који се близу налазио, скочи те три Турчина по једнапут удари и обори, а напослед и четвртог, који је стигао био Радича и ранио, такође прободe и посече. Овим се делом он разгласи по свету као јунак и нико одјако не смеде на њега. Тако се огласи код Срба и код Турака. Ово се јунаштво зачу у свој војсци (*Казивања*, Гаја: 84).

Око себе је Ђорђе био окупио старе и проверене хајдуке и арамбахе, па је у *исто време и хајдуковао и војевао*. За своје хајдуке више пута је организовао отмице девојака. Хајдукујући, у Ваљевској нахији буде једном потеран са својом четом од сеоских кнежева, те буде рањен у руку: "Руку излечи но оста сакат у исту" (*Казивања*, Јанићије:18). Вук је за Карађорђа говорио да је "*сав саткан од хајдучке крви*" (Љушић 1993б: 51). Бантиш Каменски је у свом извештају записао да је као хајдук био страшан – "*ни жене, ни старци ни одојчад нису могли умаћи његовој јарости*" (Пантелић, АСАНУ 13382:1).

Ђорђе се хајдуковања оканио тек када је једном приликом сазнао за неку велику похару коју су хајдуци учинили у Драгачеву. Чувши за то, запрети да ће све хајдуке терати док их не стигне и убије ако се не окану хајдуковања:

Ули му Бог памет у главу те рече пред многим људима: "Тако ми хак Бога великога, који би се ајдук чуо најдаље до недеље дана тераћу га, ако га стигнем, убићу га, а кога не стигнем истераћу га из ове земље". Овај глас брже разнесе људи по вилајету на све стране. Дође арамбаха Тодосије из Орашца, те скине капу и рече: "По Богу и по светом Јовану, Ђорђе, да будемо браћа нерођена баш као и рођена, оћу се проћи ајдуковања, од данас никад до века у ајдуке нећу". И Ђорђе прими, пољубе се и побратиме. (*Казивања*, Гаја:120).

Многи хајдуци су се Карађорђу на овај ритуалан начин заклели, али ипак не дођоше сви.

Како је Ђорђе сазнао да га зову "Црни"

Док је Ђорђе хајдуковао, дигне се једном потера на њега. Он дође у неко село, напије се воде и седне да се одмори:

Ето ти бабе са судима на воду. – "Каква је то гунгула по селу, баба?" упита је Ђорђе. – "Та онај Црни или Небели Ђорђе одметнуо се у хајдуке, па више зла почини него Турци; њега хоће да хватају". – "Коекуде, а познајеш ли ти тога Црног Ђорђа?" – "Не познајем синко, нисам га никад видела". – "А по души те, сад га познај", рекне он и оспе камењем гађати бабу и судове, па утече. – "Коекуде", говорио је доцније, "није ме нико назвао Црним него баба, али сам јој и платио". (*Казивања*, Јокић, fn.:156).

Као сељак и трговац

Када се склопио мир између Турске и Аустроугарске 1791. године, Срби су добили опроштај и многе повластице. За везира је дошао Мустафа-паша, звани "српска мајка". Карађорђе се сместио у Тополу и за то време бавио се трговином и својим сeosким пословима. Није хтео да се окнежи, нити да добије назив буљубаше, али је ипак, и без званичног имена, био на гласу па се без њега није водио ниједан бој са јаничарима. Људи склони Карађорђу причали су да је већ тада био један од најугледнијих Срба у Пашалуку; други, пак, тврде да је било и богатијих и угледнијих домаћина од њега, али да је он био познат по храбрости, прекости и војничким способностима. Међутим, и под Мустафа-пашом Карађорђе је имао сукобе са Турцима, вазда склон да лако потегне пушку или пиштољ.

Када су дахије убиле Мустафа-пашу и завладале Србијом, прве године је било мирно. Но већ следеће године њихове ханције и читлук-сахибије почеше да злостављају рају излажући је свакаким мучењима и понижењима. У току 1803. године увелико се из потаје разговарало о устанку јер је Србима био дојадио зулум дахија. Један од најгорих је био Сали-ага, такозвани Руднички Бик, брат дахије Кучук Алије. Он је столовао на Руднику, био је суров према народу, а девојке и младе жене је силовао и извргавао сваковрсним понижењима пред целим селом.

Тако се догодило да је на лето 1803. године, на летњег Св. Аранђела, Сали-ага дошао на сабор код манастира Вољавче, и ту изводио свој ритуал "краљице" са девојкама. Дошао је био и Карађорђе са неколицином својих другара, решен да убије једног од највећих зулумћара у Шумадији. Они се сакрише на манастирски таван одакле су посматрали шта Сали-ага чини са девојкама. Карађорђу се смучи од тог призора, и закључивши да је Срба више но Турака на сабору, хтеде да убије Сали-агу и његову пратњу. Заустави га сеоски кнез Матеја, молећи га да не подиже буну усред лета када летина још није пожњевена, те тиме убеди Карађорђа да одустане од прераног устанка⁴ (*Казивања*, Јанићије: 28–30; Гаја: 94–95).

Дахије покушавају да убију Карађорђа

Дахије су у више наврата покушавале да убију Карађорђа. Једнапут су његовој кући дошла двојица, други пут четворица, трећи пут 16-орица, и тако даље. Карађорђе се углавном добро крио и избегавао ове потере. Имао је тада за побратима тополског анцију Ибраима који му је јављао шта Турци намеравају, дајући му на знање како да се чува. Ипак, оне које није могао да избегне, *Карађорђе је тако испребијао да се о томе чуло и причало!*

Тако, једном, пошаљу дахије познатог кабадахију Узун-Мемед са неколицином Турака да убију Карађорђа и донесу његову главу. На путу сретеше Карађорђа који, када их опази, побеже у шуму, али се ниједан Турчин не усуди да га гони. Узун-Мемед тада оде у Тополу анцији Ибраиму и рече му: "Море, камо ти Карађорђе, нисмо ли ти наручили да га

⁴ О овом догађају Радош Љушић пише да представља сликовит пример када ни "наш јунак није имао смелости да постане херој" (Љушић 1993б:50).

убијеш, а ти се њега бојиш или му атар држиш?" Анција Ибраим на то одговори да га он ни не виђа, јер "*ко ће увати-ти ветра на планини*", већ посаветова Узун-Мемед да бежи јер се Карађорђе њих десеторице не боји, "*и он сам, Карађорђе, на кога по пушки својој погледи, онај ти даље не живи*" (*Казивања*, Јанићије: 31).

Други пут спреми се оглашени јунак Дели Мехмед из Крагујевца и нађе Карађорђа на крштењу у Жабарима:

Стане на врата па викне на Карађорђа: – "Ајде, бре, да ми кажеш пут". Но овај му одговори: – "Иди, Турчине, без вође си дошао, без вође иди, слеп ниси; знаш откуд си дошао, знаш куд ћеш ићи; очи имаш, одлази." А Турчин се сагне ка њему да га извуче напоље и да му одсече главу. Но Карађорђе увати се с њим у коштац, и туп! одма га обали покрај ватре; чалма му спадне с главе и умало што не паде у свињетину (било око Божића 1803.) Оружје му Карађорђе избаци напоље, које жене залију водом, па га стане газити и гњечити коленима; зубе му није поломио ни око истерао, али му је ребра с рбетницом саставио да је мало жив отишао (*Казивања*, Гаја: 90–91).

Неком другом приликом, Карађорђе је савладао још једног турског јунака на гласу, Авдију Аци-Марића, који се опкладио да ће ухватити Карађорђа када је чуо да се прича да од њега бољег јунака нема:

На то ће рећи Авдија Аци-Марић: "Вала, ако га ја не свежем и не чиним од њега шта ми драго трипут и не дотерам њега везана, нек нисам Авдија но каурин". Онда један из буцака Турчин: "Ево ти по кесе, ако ти то учиниш". За овим и други обећају, и изађе на број 2400 гроша. Сали-баша покаје се што је рекао и трудио се да одврати Авди-башу, ал' бадава, овај се све већма жести. Други дан узјаше Авдија коња па у Тополу. Карађорђе предоји и одлучио јагањце, умлио се и сео на ручак да једе пасу-

ља (било је пред Цвети на четир пет дана 1803). Рупи Турчин и викне: "Хеј, бре, излази да ми кажеш пут!" А Карађорђе рече: "Иди, Турчине, с Богом! Како си дошао тако и одлази. Што ће ти вођа код твоји очију?" – "Бре ханасениситим, крсту, изађи бре!" Ђорђе устане и на врата коракне да изађе а Турчин га сретне, па привати за раме, а десном го нож држи. Ту се увате у кости и Карађорђе обори Турчина, па извади му оружје и баци, и саставивши му руке на прси стане га љуто коленисати и ребра му добро намекша и од себе ћушне; па дадоше му жене пратљачу, те и пратљачом, само му чува очи, зубе и руку да не пребије и главу да не разбије, а ребра му је саставио с рбетницом. Па онда узме му коња и оружје, и отиде у Крагујевац муселиму. А Авдија, пошто се дигао, све пешке: чизме свезао и обесио на штап, па бос... А када га оваквог угледаше Турци, рекоше му: "О, Авдија, весела ти мајка, камо тебе дорат и оружје?" Онда Авдија њима каже: "Затече ме Карађорђе у лугу једном, има иј 40 с њиме ајдука. Но ајдете што пре да идемо у Крагујевац да кажемо муселиму" (*Казивања*, Гаја:91–93).

Карађорђе је тамо, међутим, био ухапшен, јер је муселим поверовао у Авдијину лаж. Потом муселим упита Тополце, који су дошли да ослободе Карађорђа, зашто држе хајдука међу собом, а они се зақуну да он није хајдук, већ орач и копач и да му Турци не дају с миром да ради, те тако ослободе Карађорђа.

Припреме за устанак

Први договор око устанка начињен је 8. новембра 1803. године у Орашцу, у кући Стевана Томића који је женио сина. После ручка, у некој јарузи недалеко од домаћинове куће, у потаји се састаше свадбари међу којима је био и Карађорђе. Тада су се први пут заклели пред буковичким протом Атанасијем Антонијевићем да ће тајну чувати и да ће својски радити да се устанак дигне на пролеће. Прота Ата-

насије одржа свечани говор.⁵ Потом завереници подигоше увис три прста и заклеше се на протин крст, а он изговори клетву:

Ко издао, издало га тело; пожелио али не мога поћи; нити му се старо ни младо у кући јављало. Од руке му се све скаменило, у тору му не блејала стока, у обору не рикала. Да Бог да да се у сињи камен створи да се други на њега угледају. Нити био срећан ни дуговечан нит лица Божија игде угледао. (*Казивања*, Јокић:165–167)

Међутим, на зиму 1804. године дахије ухвате писмо из кога сазнаше да се спрема буна. Да предухитре догађаје, реше да поубијају најугледније Србе, што и учинише. Ови догађаји су пренеразили Србе, и многи побегоше из својих села у шуме и збегове. Неколико пута су Турци долазили да траже и Карађорђа код његове куће, али се он тих дана успешно крио и склањао. Послао је био свог верног пријатеља Гају Пантелића

⁵ "Браћо! ево већ толике стотине година прођоше од како се сва наша слава закопа у мрачни и за све нас тужни гроб на Косову. Одонда се ножеви и пушке наше у класе завлаче. Свети олтари божи, који су под нашим царевима као цвеће Србију украшавали, постадоше коњске штале сада. Жене наше, наше снаје, ћери и све што нам је свето и мило, све то турској срамној похотљивости на жртву морамо да приносимо. Већ земља стење а небо над нама плаче гледајући толика и таква нечувена тиранства на нама. Браћо, ми смо робови, а нисмо само ми него и наши синови, унуци, прауници и тако довека; а браћо моја, три пута је боље умрети славно него у робству живити довека срамно...Али при свем том, браћо моја, овде у овом нашем послу пре свега нужна је верност и постојанство. Опомените се шта би с нама на Косову, кад издаде Вук. То ће исто и сада бити, него треба да се сами пред Богом и један другом обећате да о издаји ни помислити нећете, а и ово до времена да чувате и у тајности задржите. Да устанемо, браћо, сам ће нам Бог помоћи..."

код неколицине угледних шумадијских домаћина и трговаца да их позове на устанак. Васи Чарапићу је, тако, поручио:

Брате Васо, за наше младости и за нашег јунаштва да скинемо тај зулум да нашим женама не вире ноге испод турски ћуркова... Но, брате, потражи колико више можеш наћи поуздани момака, у зиму, кад ти се јавим, да си готов. (*Казивања*, Гаја: 95–96)

Истовремено се договарао и са неким хајдучким четовођама, а пре свих са Станојем Главашем.

По мишљењу неких његових савременика, Карађорђе је био најзаслужнији за организацију устанка. Многи историчари, међутим, сматрају да он није био међу најистакнутијим личностима у Пашалуку па самим тим ни у припремама за устанак, већ су то били кнежеви и свештеници Крагујевачке и Ваљевске нахије који су на томе озбиљно радили.⁶

Прота Матеја Ненадовић је у својим "Мемоарима" јасно показао да се буна независно спремала и дигла у Ваљевској нахији. Описујући свој сусрет у Орашцу са кнежевима Симом Марковићем и Теодосијем, Прота вели да носи нека писма за Карађорђа и да хоће са њим да се договори, "да је-

⁶ Пред избијање Револуције Карађорђе није био најпознатија личност у Београдском пашалуку. Чак ни појединци с којима се дружио, ни хајдучија као вид отпора, нису били убрајани у главне противнике хахија, сматра Радош Љушић. То су пре свега биле спације које нису прихватиле читлучење, потом кнежеви као вид српских самоуправних органа власти, свештенство, па тек онда хајдучи. Карађорђе није имао никакву самоуправну дужност, није био сeosки кнез, већ је био познат као хајдучки харамбаша и буљубаша српске војске. Карађорђе, дакле, сем у последњој фази припреме устанка у Шумадији, није пре тога у томе знатније учествовао.

дан план узмемо, јербо се он туче са Турцима тамо, а ми горе, а ништа се не договарамо" (Прота Матеја 1928:86). Потом више пута понавља да се чуло по народу да Карађорђе пали ханове, али да се они са њим о томе нису ништа договорили:

У то време чујемо ми опет о Црном Ђорђу, да се тукао са Турцима на Дрлупи и Сибници, а о свему томе нити он нама што пише, нити ми њему, но само по речима људи знамо (Прота Матеја 1928:86).

Радош Љушић сматра да је Стојан Новаковић имао право када је тврдио да се "друго нешто у 1803. години спремало, а да је изненада и другачије плануо устанак 1804. године" (Љушић 1993б: 56–58).

Зашто је Карађорђе изабран за старешину устанка

Након сече кнезова, убрзан је био договор о подизању устанка. Сматра се да је одлука донета на Сретење 2/14. фебруара 1804. године у Орашцу где се окупило око три стотине најугледнијих људи из Шумадије. Требало је изабрати *старешину устанка*. Као повод окупљању искоришћена је свадба неког Луке Марковића из Орашца који се женио у Себичну недељу. Он је касније о том догађају причао проти Матији:

И Црни Ђорђе са сто друга дошао ми на свадбу, ручао, пак после запалио хан у Орашцу (Прота Матеја 1928:75).

Из овога се може видети да је *Карађорђе почео буну помало на своју руку*, односно, да је одмах по избору старешине устанка, за шта је збор у Орашцу требало да послужи, решио да запали први хан и тако одмах договор спроведе у дело!

О избору старешине постоји неколико верзија, мада су оне углавном сагласне у следећем:

Када су се окупили, стану се разговарати и договарати: *"Ко ће сад бити старјешина? Ваља да се зна кога ћемо питати и слуша-ти"*. Понудише старешинство најпре Станоју Главашу који је до тада највише Турака побио, али он одби јер, вели, Турци ће рећи да је побуњени народ хајдучка дружина. Нудише потом неким кнезовима, *"и сваки од кнезова и досадашњи поглавара стане отискивати од себе изговарајући се како је који знао"*. Па онда навале на кнеза Теодосија из Орашца, но и он одби са изговором да као сеоски кнез не може управљати хајдучком четом, а ако устанак не успе мораће неко од кнежева остати да код Турака моли милост за рају, па зато није добро да на челу буне буде кнез. Потом Теодосије рече: *"Него, за сада нека буде старјешина Кара-Ђорђе, који је код Турака и онако познат као ајдук"*. Онда многи повикаше на Карађорђа да се прими вођства: *"Оћемо Ђорђа да је старешина!"* Ђорђе, међутим, одби рекавши да неког другог изабери.

"А зашто ти не би нам био старешина, брате Ђорђе?" – "Ја сам човек љут и зао, пак ко не послуша, или пође на страну, или почне каке старе пизме да тера, ја ћу онога да убијем а ви ћете ме замрзети..." – "Ми тебе оћемо, и такав нам и треба и ми тако строга поглавицу да имамо". – "Којекуде" рече Карађорђе, "ја оћу с вама, али само нећу пред вама. И то зато што ви нисте научили војевати, него ћете после неколико дана предати се Турцима, па онда знате шта мене чека." – "Не, не" гракне сав народ. "Ти пред нама, а ми за тобом, па у воду – у воду, у ватру – у ватру. Само тек нека си ти старешина". – "Ја опет не могу браћо тога се примити. Ја оћу сваког оног ко се и најмање у каквој издаји увати да убијем, да обесим, да мучим и још много којешта." – "Оћемо ми то, оћемо!" викне народ. – "Оћете л'?" рекне Карађорђе. – "Оћемо! Оћемо! Оћемо!" – "Дигните три прста гор'." Они сви дигну.

Потом он поново три пута упита народ хоће ли заиста њега, народ три пута одговори потврдно. Када се то заврши, онда им Карађорђе рече: *Е онда хоћу и ја вас!* Потом буковички прота Атанасије закле присутне на верност и изрече клетву на оне који буду издали или од устанка одустали (Караџић 1898:14–15; *Казивања*, Јокић:176–177; Јанићије:35–36).

Полагање заклетве био је, тада, чин велике моралне, правне и религијске вредности. "Заклетве верности урезивале су се у памћење учесника и остављале неизбрисив траг у узаврелим главама. *Полажући заклетву Срби су се ослобађали страха од Турака и страха од издаје, сабирали храброст и с одлучношћу улазили у рат с Турцима.* У њој су проналазили покретачки мотив у борби за слободу" мишљење је Радоша Љушића (Љушић 1993б:70–71).

И тако се Кара-Ђорђеји прими старјешинства, и почевши одма господарски судити и заповиједати, и мјесто пријетње из пиштоља гађати, огласи своје старјешинство по свој Србији (Караџић 1898: 15).

Било је савременика и каснијих историчара који су сматрали да Вук није имао право када је констатовао да су кнезови и остали поглавари изабрали Црног Ђорђеја као готово да им буде слуга...

Међутим, за разумевање менталитета и карактера много је занимљивије оно што даље следи у Вуковом наводу:

"...али он, добивши власт и силу у руке, стане владати и заповиједати господарски. Кад се ова буна овако срећно протегне и они виде, да старјешинство доноси чест и славу и богатство, онда се сваки стане кајати, што није он старјешина. Зато стану викати на Црнога Ђорђеја, да је он ајдук, и да ајдук земљом и народом нити је кад управљао, нити може управљати" (Караџић 1898:36).

Посебно је то било криво кнезу Теодосију из Орашца који га је и био предложио за старешину устанка. Они се посвађају на скупштини у Пећанима 1805. године. Теодосије потегне пиштољ на Карађорђа али промаши, а Ђорђе онда потегне

"те њега посред сриједе, говорећи: "Којекуде, по души те! кад си ти знао боље уређивати и заповиједати, зашто си мене нагонио да се овога посла примам?" (исти, 37).

О томе како је започео устанак певају многе песме, ма да не увек историјски тачно. Осим "Почетка буне на дахије", занимљиве су песме које као мотив узимају слике из хајдучких циклуса. По једним верзијама, Турци дођу на конач у кућу тек испрошене девојке, оца јој ставе на муке, а њу на силу обљубе. Утом наиђе Карађорђе и када схвати шта се десило, убије Турке и тако започне буну. По другим верзијама, Карађорђе је правио велико славље: истовремено женио брата, удавао сестру и славио крсно име, но наиђу Турци – обично неки чувени ага и јунак, па се заметне кавга. Они хоће да му отму сестру, Ђорђе пуца и убија неког из агине пратње, ага убије Ђорђевог брата (у песмама Јован), и потом настане општа борба после које Карађорђе објављује да се завадио с Турцима и почео буну:

Чујте рајо, моја браћо драга,
а погубих делибаша Мушу,
А погубих Бика од Рудника
И заметнух са Турцима кавгу.
Сваки пушку вади чађалицу
Ђе ког сретнеш удри на Турчина,
А ја одох у Јастреб планину
И однијех дивит и хартију.
Књиге писат низа Шумадију,
На кнежеве и на свештенике,
Да одмећем земљу Шумадију!
("Карађорђе одмеће Србију", Шаулић)

Као вожд

И одма дигне Ђорђе знак за одбрану за слободу отечества и правду народа, и позове народ на оружје. Његова одважност распали узубуњени дух народни; његов позив пролети као муња кроз села србска! Куд год је Ђорђе дошао, све је као громом поража-

вао, нити му је икаква сила противставити могла (Хаџић 1846:150).⁷

Првобитна намера Карађорђева била је да се сви ханови по селима попале и да се убију сви Турци анџије, те да се пише дахијама да престану да секу кнежеве и да више не постављају субаше ни ханове.

Ми не војујемо против цара и његови мирни Турака и касаба, него војујемо на даије кој' цара не поштују (*Казивања о српском устанку 1804.*, "Повестница написана од Антонија Протића", у даљем тексту само: *Казивања*, Протић: 271).

Лазар Арсенијевић-Баталака је претерано и неосновано тврдио да је Ђорђе већ тада сневао о ослобођењу свих хришћана!

Како се у души и срцу Карађорђевој још пре него што је устанак противу Турака почео, залегла мисао ослобођења свега хришћанског народа испод турског ига, а нарочито га је тиштало горко стање једнородне браће у Босни и Старој Србији (Арсенијевић-Баталака 1979:551).

Вук је, међутим, реално објаснио позадину почетних намера и мотив каснијих проширених амбиција када је написао:

⁷ У почетку устанка Карађорђе је био изабран само за вођу у Шумадији, али су га његове војничке и организационе способности истакле у први план. Процес наметања Карађорђа за вођу целог устанка текао је спонтано јер су му људи сами прилазили, питали га за савет, помоћ и упутство. Војнички успеси у прве две године устанка били су заправо Карађорђеви успеси као војног команданта, будући да је он руководио свим главним биткама. Сви велики подвизи и победе учињени су под његовим вођством, па се и народ навикао да у њему гледа свог врховног вођу (Страњаковић 1938:39).

Срби истина ову буну почели само из очајанија. О срећнијем на- претку нико није могао ни сањати, а камо ли најави мислити, него да се освете субашама и даијама; али острвивши се тако срећно на турску крв и намамивши на пљачку, и познавши сласт слободе, и прости је народ изгубио вољу, а камо ли поглавице, опет постати раја Турска (Карацић 1898:37).

Карађорђе је Србе у буну гонио и милом и силом:

Од сваког села и од сваке куће по једног, а гди је задруга по два и по три човека са оружјем. А који не би одма пошао, онога би наши и силом погнали, с тим угроженијем и претњом да који не би пошао за Карађорђем да ће бити погубљен и онога кућа и мал бити попаље- но (*Казивања*, Јанићије:39).

Било је Срба који су одговарали народ да не креће са хајдуцима, како су звали устанике, јер ће зло проћи. Са так- квима се Карађорђе посебно сурово обрачунавао – убио би их на прагу њихове куће, за пример и страх осталом селу. После такве поуке, сви су кретали у устанак.

Његов одважни дух омогућио му је да народ србски онако чврсто у запу и покорности држи, и без натеге у једно збити (Хаџић 1846: 153).

Проти Матеји и другим устаницима је на Врачару 1804. године објавио своју решеност да се свети Турцима и "*ски- не јарам који Србин од Косова вуче*", али и да не допусти Србима да између себе врше освету:

Знај, ти и други, да Црни Ђорђије није подигао оружје да над својом браћом пизму и освету чини; веће је подигао и позвао све вас и сваког Србина на оружје да на Турцима освету чинимо, и да скинемо у име Бога јарам који Србин од Косова вуче до данас. А ја одсад првога да чујем да рекне да ће своме брату Србину пизму или освету учинити, ја ћу десет Турака живих пустити, а пизмаци- ју Србину главу ћу одсећи (Прота Матеја 1928:264–265).

Народ га је волео због његове одлучности да Србију ослободи, због храбрости и наде коју им је уливао:

У збегу у Дубокој почетком маја 1804, војска пева и врло весела; ал' кад приђе господар Ђорђе па уз парадну сву војску: добро дошли, браћо! поздрави, и кад га видоше и његове речи: "Добро дошли, браћо моја, српски соколови!" чуше – верујте, децо, да ту није војник остао који запевао није, а многи је старац радосне сузе проливао кад је то дочекао (Прота Матеја 1928:111).

Митрополит Стеван Стратимировић је августа 1804. године написао извештај аустроугарској влади о Карађорђевој личности и карактеру. У том извештају је истакао Карађорђеву посебност, несаломљивост и непокорност, али је такође написао да је суров човек који је у љутини више људи својеручно убио. Стратимировић истиче да је он првобитни план о устанку против дахија својевољно променио те да су тиме биле изгубљене многе предности (!). На крају извештаја митрополит истиче да га Срби јако поштују и да га вође око њега уважавају, те да због

његове популарности, личне браворужности и одлучности, и због тога што је он први почео устанак, импонује и сматра се код осталих Србијанаца да игра прву улогу (Ивић 1935:327–328).

Карађорђе је поседовао једну особину која је и онда била ретка – "умео је да заповеда! Њега су се сви плашили и слушали га" (Страњаковић 1938:48). Ред и дисциплину је одржавао захваљујући својој строгости и неумољивости. О томе сликовито говори анегдота о Карађорђу и "азањским кикама". Карађорђе је наредио свој војсци да ошиша перчине које су Срби традиционално носили, јер је увидео да им то смета у борбама. Већина послуша, али Азањци одби-

ју. Дође Карађорђе и све их построји за стрељање због њихове непослушности. Тада је један младић рече:

Море људи! Ми смо као деца! За кике хоће човек да нам узме главе! Та докле је глава биће кика, а ове да му дамо, нека му се хала засити! – И сви, ма и са гунђањем, пристану и ошишају се... (Милићевић 1904:50–51).

Познат је догађај када је 1806. године, пред Мишарску битку, у логору претукао свог писара Стеву, после чега се у војску увукла таква дисциплина да су сви као један мислили и осећали. О томе је сведочио Прота Матеја:

Сви су се искупили и виде да је Карађорђе много љут, нешто му је писар скривио. Карађорђе љутит, мало с ким говори, те ђипи, пак ти мога Стеву батином, батином; нико не сме да се прикучи, да моли, а од њега се не отима. Док већ у неко доба потрчасмо молити и Стеву отурисмо, те побеже, а он крцалинку довати да убије, а Степа се умеша међу војнике и тако се спасе. Сад сва и војска и војводе и капетани гледају то, и један с другим шапље: ја-ој, брате, кад он од свога момка и писара тако ради, ја шта ће од нас, ако скривимо, бити. Уђе слога, и, да је рекао онда: хајте сви на Саву да прегазите – ту се не би смео наћи један који не би Саву прегазео, а то ли на Мишарско поље. (Прота Матеја 1928:211).

После славног боја на пољу Мишару Карађорђе је био необично весео, будући да се доказао као јунак и војсковођа:

А имао је рашта бити весео, јер је ту не само српска војска турску надвладала, него су се ту и српске старешине очигледно увериле колико је Карађорђе претежнији од свих њих и памећу и јунаштвом и војничком вештином (Милићевић 1904:70).

Карађорђе је највише волео да обује опанке и ратује пешке, да се бори прса у прса. "*Отворена борба била му је*

најмилија и управо једина могућа спрам његовог темперамента и по његовом гледишту на ствари" (Страњаковић 1938:105). Увек је у борбама био у првим редовима. Карађорђе је несумњиво био добар командант о чему су сведочили и непријатељи.

Причало се, чак, да је Наполеон био задивљен његовим способностима војсковође!

Они који се одушевљавају Карађорђем причају да је Наполеон једнога дана, окружен својим дворјанима, упитао: – "Ко је данас највећи војсковођа на свету?" – "Ви, сире." – "Не, Карађорђе. Зато што ја добијам победе редовном војском и топовима, док их он добија само својим мачем уз помоћ народа!" (Барбанти Бродано 1996: 200).

Познавао је дух и способност устаничке и турске војске, једнако као и терен на коме су се водиле борбе. Био је одлучан и у најтежим тренуцима присебан. У мирним временима вежбао је своје војнике –

само мало, и мене и људма да се крв промеша, боље да се не лењимо (Нинковић 1972:74),

а пред борбу их је храбрио и дизао дух уплашене војске говорећи им –

Не бој те се: Турака је мало, а нас је много; они се бију за господство, а ми за слободу да можемо данути душом (*Казивања*, Локић: 190).

У току устанка крстарио је Србијом с једног краја на други, увек се појављујући тамо где је најтеже и најопасније. Људима се чинило да извире ниоткуда, само би се појавио "*као да ту из траве изниче*" (Нинковић, 1972:75).

У народним песмама Карађорђе је *од Србије глава*, описан као *љути змај*. Песма признаје Карађорђу устаничко вођство, тј. да је он

Србе узбунио / И с Турцима веће завадио,

а потом када је

Србијом завладо / И Србију крстом прекрестио,
тада ју је, попут змаја заштитника,
И својијем крилом закрилио.
("Почетак буне на дахије", Вук, IV).

Да на сцену ступа неко ко се доима као митски ратник,
сведочи и честа појава *виле* која Турцима најављује Карађорђе-
ћев долазак, и то не макар какав – он иде као велики јунак, го-
сподар и војсковођа са силном пратњом:

Ето иде силна војска на те,
А пред војском Петровићу Ђорђе
Од Тополе, од његове куле,
С њиме иде небројена војска,
Три стотине младих барјактара,
Пет стотина младих буљубаша
И дванаес главнијех војвода;
("Чавић Мустај бег и Кара-Ђорђије", Вук, IV).

Карађорђе *застрашујући изглед митског јунака*, који
подсећа на Краљевића Марка, описала је Алиагиница:

Мрке брке под калпаком свез'о,
Кад погледа, к'о да плане муња,
У десници носи оштру ђорду,
У лијевој тешку топузину
И за њиме три стотин' делија.
("Заузимање Београда", Шаулић)

Ни његова војска не заостаје у сликовитом призору:

Све су српски ланци притиснули,
Коњ до коња, јунак до јунака,
Бојна копља као гора чарна
А барјаци к'о летњи облаци.
("Заузимање Београда", Шаулић).

Најславније године његових битака, по мишљењу савременика, биле су 1804-1806. као и 1809. година.⁸ Највиши углед који је имао у народу Карађорђе је стекао на бојним пољима на свим странама Србије.

Колико је Вожд био *славан и поштован*, сведочи песма:
Петровићу, србски спаситељу!
На небу ти душа царевала
Као што ће име у Србији,
Докле буде Срба и Србије!
("Први бој Карађорђа с Турцима", Врчевић, Е. зб. 62/2:12).

Као неприкосновени господар

У току устанка највише му је, као Вожду, замерано што се претерано осилио и наметнуо као *неприкосновени господар*; што није умео добро да одабере сараднике на које ће се ослонити,⁹ што је био поводљив и попустљив према неким блиским особама, посебно својим зетовима, те је разна *жалостна прикљученија за леђа бацао и није својим старешинама границу*

⁸ Многи верују да се само Карађорђу и његовој присебности може захвалити што Србија није пропала 1809. године када је зауставио турско напредовање на Морави као и бежање српске војске после пропасти на Делиграду и Каменици.

⁹ Међу најгоре саветнике Карађорђеове, а уједно и његове најближе сараднике, убрајају се Младен Миловановић, Милоје Петровић, Иван Југовић, и Вождови зетови Антоније Пљакић и Никола Кара-Марковић (Страњаковић 1938:108-109).

чинио (Нинковић 1972:77),¹⁰ те најпосле што *није био дубок политик и дипломатик* (Арсенијевић-Баталака 1979:452).

С његовим угледом и положајем стајала је и страховита неограничена власт, које се сваки бојао, а којој се једино може захва-лити што је у борбама и одбрани од Турака било јединства (Вукићевић 1912: 582).

С друге стране, било је и таквих мишљења да су се многе старешине и војводе "осилили" након што су стекли моћ и утицај, те да више ни самог Карађорђа нису слушали. Осим Вука Караџића, такав утисак су делили још неки савременици, међу којима и Нићифор Нинковић који је о томе у својим мемоарима оставио следећу белешку:

Тај сваки војводом остане својим сопственим избором, па су били сваки као и сам Карађорђе... Слушати га нису хотели, нити заповести његовој повиновати се. Сваки је, кад су се обогатили, теглио на своју страну како је хтео. А кад су били сиромаси, врло

¹⁰ Карађорђе није био доследан у својим претњама и настојањима да обузда војводе и друге старешине. Једном је, тако, претећи Кара-Марку Весићу што глоби сиротињу, рекао: "Нису мене, Кара-Марко, оседиле овако моје многе године, већ су ме оседиле моје зле војводе" (Нинковић 1972:70). С друге стране, на пример, Младен Миловановић и Милоје Петровић својим обесним понашањем били су дојадили целом Београду, али Карађорђе Младену ништа није рекао ни замерио. На Младена се наљутио тек када је овај напустио шанац код Делиграда 1809. године и побегао са бојног поља! Карађорђев зет, лепо Антоније Пљакић, који је био чувени зликовац и "крвоубилац", једном се исповедио:

"Ето, онај црни пас! Колико год пута да сам се заклинао, сваки сам пут човека нарочито убио само за пробу да видим оће ли ме казнити. И тај никад речи да рекне! А што би он мене жалио или миловао ако сам му зет?" (Нинковић 1972:76-77).

су у љубави и слогѣ живели и све им добро и у напредак напредовало. После у богатству започеше: те ко си ти, те шта си ти (Нинковић 1972:106).

Страх од Карађорђа

О *страху од Карађорђа*, и пре и у току устанка, било је много сведочанстава. Уливао је страх Турцима, простом народу и војницима, али и старешинама.

Упечатљиво сведочанство о томе долази од самог кнеза Милоша. Једног дана, док му је секретар Димитрије Јоксић читао нову књигу "Правитељствујушћи Совјет" коју му је Вук Караџић послао, Милош изненада скочи, наљути се и поче да псује Вука који је писао како многе војводе нису признавале Карађорђа за свога старешину и како га се нису бојале:

Лажеш Вуче! Лажеш Вуче! па онда гласније убрза: – Лажеш! Лажеш! Лажеш! На поље! Ј... ти матер! Јоксић скочи и изађе из собе. Мало час Кнез га зове и пита: – Куд ти оде? – Уклоних се, да се не љутите! – Чиниш 'волко, ја се љутим на Вука што пише тако. Он или не зна како је било, или навалице лаже. Како да се војводе нису бојале Карађорђа, кад није било ни једнога ком се нису тресле хаљине на њему кад пред Ђорђа излази? Бре, бојали су се те још колико! (Арсенијевић-Баталака 1979:970; Милићевић 1904:117–118)

Братоубиство

О трагичном догађају братоубиства нема много спомена код савременика. Случај је био превише страхан и вероватно многи о томе нису желели да причају. Ипак, Милан Ћ. Милићевић је тај догађај унео у своју збирку "Карађорђе у говору и твору" коју је саставио на основу претежно усмених казивања.

Карађорђе је оставио брата Маринка да води њихову кућу и трговину у Тополи док је био одсутан ратовањем. Када се вратио кући, затекао је "готово празну магазу а у Маринка ни гроша". Већ је то Ђорђа наљутило али брату ништа није ре-

као. Међутим, у том тренутку дође нека жена из села и поче се жалити на Маринка да је "нападао ћери на образ": "Зар ти, Господару Ђорђе, гониш из Србије Турке, а у Тополи си оставио Маринка који је гори од сваког Турчина?"

Када је саслушао жену, ништа не говорећи, Ђорђе направи од конопца омчу и намаче је брату на врат, а потом нареди свом слуги Алекси Дукићу да му помогне и набади конопца око греде на кући. Дукић, "разумевши црну заповест", ипак се понадао милости па се правио невешт да не може да ухвати конопца, али када му Ђорђе запрети, Дукића обузе страх и послуша наредбу.

Несрећни Маринко издиже се од земље за једну пед, и узе да се праћа и да издише.

Ђорђе, после тога, оде у своју собу и затвори се. Два дана нити је што јео нити пио, нити је с ким речи проговорио! (Милићевић 1904:98-101).

Као страшни осветник

Убрзо по почетку буне дахије су покушале да преговарају са Карађорђем и убеди рају да одустане од устанка. Први такав разговор збио се у Дрлупи када су се у пољу сусреле српска чета на челу са Карађорђем, и турска ордија на челу са дахијом Аганлијом. Међутим, преговори пропаду, и међу војскама изби сукоб. Након тога стигну Карађорђу турски преговарачи. Карађорђева свита беше отмено обучена, док су Турци седели без оружја и у старом оделу, врло уплашени. Ови изасланици пренесу понуде дахија за мир, али Карађорђе одговори да дахијама не верује, те на крају поручи:

Догод ја гледам гробове нашије сербски кнезова, које су даије исекле, и догод ви не убијете мене као и друге кнезове што сте исекли, међу нама неће бити мира (*Казивања*, Јанићије: 53–54).

За Карађорђа песма каже да је био

српска мајка, а душманин турски

("Ударац Србаља на Ужицу", Врчевић, Е. зб.62/3:33);

да је био према њима крвожедан и радо се против њих тукао –

јер је Ђоко крви пожелио / Мило му се играти са Турци

("Бој Карађорђа са четири паше", Врчевић, Е. зб.62/3:13).

Он је Турке толико био престашио да су буле у својим кућама децу плашиле речима: Тути, бре, ето га Карађорђе! (Арсенијевић-Баталака 1979:536).

Турке је, кажу, обузимао страх од њега јер су веровали *да га неће пушка и да је победа са њим*: "Причало се да Вожда од пушача и пиштоља чува ваздух. Згусне се и одбије тане" (Лазич 1985:174). Нићифор Нинковић приповеда како је неким Бокелјима, које је у Цариграду у кафани срео, причао о Карађорђу како је велики јунак и колико га се Турци боје:

Гди су највеће силе турске, ту он мора бити за разбити је, и гди год Турци чују да он на њи' иде, ма он био са две стотине људи, ту веће код њи' глас дошао да Карађорђе са педесет и више 'иљада на њи' иде и Турци још пре страа узму, кад он дође спрема њи' они готови веће разбити се само ако мала чарка се заметне (Нинковић 1972:92).

Кад је букнуо устанак, провалила је била сва мржња Срба према Турцима, па је један савременик забележио да су

као курјаци на овце, насрнули Срби на Турке не правећи разлику кога ће прво убити (Страњаковић 1938:100).

У "Боју на Делиграду", вила упозорава пашу Бушатлију да на њега иде несвакидашња личност – Карађорђе са силном

војском, а са собом води и "попове и топове", па ако га ту затекне, каже му да жив неће остати:

Ако стигне господар Ђорђије
Те затече тебе на Морави,
Да ти имаш крила соколова
Не би перје изнијело меса:
Бијежаћеш, но побјећи нећеш;
Бранићеш се, одбранил се не мош'
Молићеш се, помоћи ти неће.

Када је паша то чуо, од страха пред Карађорђевог силином побегне.

У народним песмама Турци, стога, *куну* Карађорђа због своје погибелји и жалости њихових жена, мајки и сестара:

Црни Ђорђе, да те Бог убије!
Од како си ти закрајино,
Млогу ти си мајку уцвело,
А љубовцу у род отпремио,
И сестрицу у црно завио.
("Бој на Мишару", Вук, IV)

Замерају му да је *"цара за срце ујео и Србију му земљу освојио"*.

Неколико песама опева, у мрачним и тамним бојама, тешку битку за Београд. На почетку се одмах јављају гавранови, жедни јуначке крви и меса. Тад се приметне страшни бој између две силне војске око градских капија и бедема, који је трајао непрестано три дана и три ноћи -

Стаде цика танкијех пушака,
Стаде јека убојних топова,
Стаде звека оштријех сабаља,

Крем сијева, крв се пролијева.
Паде тама од неба до земље
Од пушчаног праха и олова
И граната великих топова.
Стоји треска, ломе се небеса,
Све крвави провреше студенци.
На гомиле панули јунаци,
Син до оца лежи у комаде,
Брат на брата наслонио главу
Да би лакше испустио душу.

Када су Турци на крају били приморани да предају дахије, Карађорђе их је страшном казном казнио:¹¹

А да видиш Петровића Ђока,
Удара их тешком топузином,
Па их вуче, топузином туче,
Док Турцима ребра испребија.
Па их коњма за репове веже,
Отискује низ поље широко,
Те их тржу коњи на репове.
("Заузимање Београда", Шаулић).

¹¹ Што се тиче смрти дахија, ниједна песма не опева овај догађај историјски тачно. Наиме, дахије су побегле низ Дунав на Ада Кале где их је једне ноћи, по заповести старешина, војвода Миленко Стојковић убио, одсекао им главе и послао у Београд. "Само је Циганин који је крваве главе прао у Дунаву, испустио Аганлину главу у воду, те је отишла низ Дунав и није се могла однети у Београд" (Милићевић 1959: 335-336). Због чега је то тако, може се претпоставити: Карађорђе и Миленко Стојковић били су у великој завади и епске песме уопште не опевају јунаштва војвода из источне Србије, па тако ни самог Миленка!

Мемоаристи о завршници борбе за Београд кажу:

И сутра дан на Св. Андрију до подне 1806. већ је сва варош била наша. Турци се затворе у град. Наша војка обколи град од Саве Калемегданом до у Дунав. Овако у муасели (опсади) држали смо град до беле недеље, а у белу недељу преда се и град. Карађорђе заповеди те наши убију јаничар-агу и 40 Турака (*Казивања*, Јокић:218).

Паша погине код Пашине чесме са свом свитом. Карађорђе врати се у Београд. У Београду чудеса од бедни Турака почињена и од они које је Карађорђе предао није могао спасавати (*Казивања*, Протић: 283).

Велико страдање Турака након освајања Београда почетком 1807. године бацило је ружну слику на Карађорђа и устанике. Најпре се велика победа Срба разгласила по Европи,¹² али ускоро са свих страна стигоше Карађорђу прекори и оптужбе да је његова војска београдског везира и његову пратњу на превару побила. Наиме, паша се договорио са Карађорђем око мирне предаје и безбедног изласка из града, али само што су мало одмакли, провали сва мржња Срба те они навале и побију пашу са целом пратњом не штедећи ни старо ни младо, ни мушко ни женско, осим оних који су пристали да се покрсте. После тога уђоше у Београд и тамо такође начинише покољ. "У београдској вароши наста језовит јаук какав се заиста није десио у другој којој вароши" (Страњаковић 1938:100; исто и Вукићевић

¹² "Освајањем Београда и Шапца, Срби су остварили своју давнашњу жељу да после толико стотина година постану господари Београда. У току те године српска војска је постигла такве успехе да је задивила сву Европу. За Србе, о којима пре устанка нико ништа није знао, сад се знало у сваком граду европском у који су стизале новине" (Вукићевић 1912:448).

1912:468).¹³ Неке Туркиње које су затекли у граду покрсти-ли су и узели за себе, а друге натоварили на два брода и послали низ Дунав као робље.

Зато се у песми "Лазар Мутап и Арапин" (Вук, IV, слично и у песми "Бој на Делиграду"), набрајају *тешки греси* које је Карађорђе починио:

Оборио мечет и мунаре,
Повисио цркве и олтаре;
Исјек'о си хоце и муфтије;
Још си већи зулум починио:
Исјек'о си паше и кадије;
Још си већи зулум починио:
Туркиње си многе покрстио,
Имена им Српска нађенуо,
За Србљина млогу удомио;
А ти знадеш, каурине Ђоко!
Да то Турска вјера не подноси.

На сличан начин пала је и Сјеница 1809. године, иако се говорило да ју је Карађорђе "на јуриш узео". Међутим, Турци су три пута покушавали, уз претходни договор, да мирно изађу из града и предају се, али је српска војска сваки пут на њих пуцала и пљачкала их, па се они враћали назад у

¹³ "Помамљени бећари у Београду учинили су толико нечовештва према Турцима, њиховим женама и деци, какво није учињено никада пре ни после тога и тиме нанели неизгладљиву срамоту српском оружју и окаљали светлу борбу за ослобођење, пуну јуначког сагоревања и витешке племенитости коју су показивали према заробљенима и у самим најкрвавијим биткама. Сви историци српског устанка као и сви мемоаристи онога времена осуђивали су овај поступак" (Вукићевић 1912:468).

шанац. На крају се, уз давање српског таоца, једва договорише са Карађорђем да их пропусте (Карацић 1898:79).¹⁴ Анта Протић, који је сведочио о нечасном понашању Срба спрам Сјеничких Турака, сликовито је описао колика је велика њихова погибија била:

Кад се завршио овај велики бој, Карађорђе нареди да се главе непријатеља донесу у Сјеницу. Но није било доста кочића да се све понабијају, већ су онако намештене у параду, а числом ако ће једна мање од 2500! (*Казивања*, Протић: 287–288).

Ипак, умео је Карађорђе да буде милостив према Турцима и њиховим породицама. После битке код Сјенице око 60 турских жена и девојака је дао да се преобуку у чисте хаљине и предао их оним Турцима који су били заостали у граду. *"Они су робље примили и Карађорђе њи је на честни начин одпустио"* (*Казивања*, Протић:288). О сличном поступку се пева и у песми "Ударац Србаља на Ужицу" (Врчевић, Е. зб. 62/3:33), када су Турци молили Карађорђа да се на веру предају да их не посече, да "не пршти робље по Ужицу" и "не пали куле и чардаке". Карађорђе је то *"За Бога примио / И Турцима живот опростио / Испод сабље Турке пропустио"*.

Године 1810. када су Карађорђевим великим залагањем Турци били протерани преко Дрине, Вожд позове турске старешине да се о миру договоре. На преговоре стигне Карађорђе скромно у гуњу одевен, а са њиме његове војводе у раскошном војводском оделу. Питају их Турци:

¹⁴ У "Правитељствујушћем Совјету" Вук каже да "на своју и свију нас срамоту мора казати истину" како је стварно Сјеница пала, иако је он лично Ранкеу рекао да је била узета "на јуриш".

"А који је између вас Црни Ђорђе?" А он им одговори: "Које-куде, ја сам Црни Ђорђе, но неком сам црн а неком бео". Турци, гледајући њега у гуњу, а гледајући војводе како су одевени, нису му поверовали да је то он. Када су се преговори завршили, и даље у неверици, Турци на расанку рекоше: Поздравите Црног Ђорђа (*Грађа*, Перовић Р., "Живот Павла Поповића" 1954:75).

Скадарски паша Ибрахим Бушатлија, бесан и понижен српским успесима, претио је да ће сву Србију казнити и попалити, а посебно ће се обрачунати са Карађорђем:

Уватићу Српска поглавара,
По имену Црнога Ђорђија,
Њега хоћу жива одерати,
Кожу ћу му цару оправити.
("Бој на Делиграду" Вук, IV)

Слом и катастрофа 1813. године

Пре него што ће Србија пропасти, на лето 1813. године Карађорђе, иначе увек прибран и присебан, сломије се душевно и разболи. Њега је претходне, 1812. године већ било поразило сазнање да се Руси, због Наполеоновог надирања, повлаче са Балкана и из Србије. Због тога су склопили примирје са Турцима, одредивши тачком 8. Букурешког уговора услове мирне предаје Срба. Упркос томе, Срби одбаце мир и одлуче да наставе борбу. Таквој одлуци је сам Карађорђе пресудно допринео. Вук је био изричит када је написао да је Карађорђе *забранио* изасланицима да по народу причају о условима мирне предаје из 8. тачке Букурешког уговора:

И Челеби-ефендија покаже им, шта су Руси за Србе уредили, него да пристану на то; и ови не имајући власти ништа свршити, врате се у Србију да кажу; и казавши Карађорђију о томе, шта Турци ишту, забрани им Карађорђије да не казују никоме (Караџић 1898: 209).

Година 1813. била је тешка као и 1809. али неке околности више нису биле исте. Пре свега, реформа из 1811. године није одговарала потребама земље која је још била у револуцији. Због те реформе, више није било ни неких војвода и јунака који су отишли из земље након свађе са Карађорђем. Неке друге војводе су биле постављене за министре, а главну команду над војском Карађорђе је дао у руке потпуно погрешном човеку – Младену Миловановићу. Осим тога, "народ није био спреман ни материјално ни морално за борбу. Осећала се усамљеност, малодушност и малаксалост" сматрао је Михаило Гавриловић (Гавриловић М., 1908:34).

Карађорђе је направио добар план за одбрану од Турака, али се том плану Младен успротивио.¹⁵ Око тога се они посвађаше у Јагодини. Младен пита Карађорђа зашто другачије раде када су њега у Совјету одредили. Вожд му одговори:

"Ја знам, но није вајде, удариће сила турска, па све војске у шанчевима позатварати, а ко ће онда овај народ по пољу бранити?" – "Нека се бију војводе", рече Младен. – "Ама ће ударити сила па затворити Вељка, затворити Гургусовац и све шанчеве, па народ као стока изгинуће." – "Па нека гине", рече Младен. "Свадба без меса не може бити. А Вељко нека се туче, доста му и певају Бугарчице."

Карађорђе тек леже па уздану: "Еј Младене, Младене, Бог те убио. Досад је овај свет на мом врату био, од сад на твом." Па онда поче самим једом бљувати, и од тога се разболе страшно. Мла-

¹⁵ Карађорђева идеја за одбрану земље састојала се у томе да се она концентрише у планинским пределима, а народ да се сакупи у унутрашњости земље. Младен је, пак, одбрану развукао дуж целе линије пограничних шанчева. Младенова стратегија, која је била сасвим погрешна, буде усвојена. Стога је бројно надмоћнија турска војска, која је навалила са свих страна, релативно лако разбијала развучену одбрану.

ден се уплаши да га не убије па побеже у Ћуприју (*Казивања*, Јокић: 226–227).

Скоро цело то лето Карађорђе је лежао тешко болестан у Тополи и није се појављивао ни у народу ни у војсци.¹⁶ Појавио се средином августа на Дрини, али се брзо вратио кући где су му стално стизали гласови о катастрофалном положају српске војске.

По Србији се пронесоше злослутни гласови и предсказања:

Пронесе се глас да нам је Вожд умро. И како се оваква реч разнела по народу, могао си сваком читати на лицу да имаде неку болу на срцу. Најпосле и тај се глас пронесе да сандук, тојест, кивот Светог Краља шкрипи, знак да ће Србија да пропадне (*Казивања*, Протић: 308).

И сам Карађорђе је о томе сведочио:

Народ у оваквој својој и Отечества опасности мене между собом невидећи, и ни на једном крају нечујући, говорили су: да је Господар наш жив он би между нама како и свагда пре био; начне народ уживати и храброст своју губити, држећи ме за мртва. Ово њиово мишљење поткрепио је митрополит Леонтије, који је својим пријатељима писао, да сам ја умро, и да сваки бежи куда зна, јербо другог спасенија нема (*Карађорђево причање* 1852:166).

После болести, "сасвим душевно и физички клонуо, постао је малодушан, очајан и без сваке наде на успех. Он је тада мислио да је једини спас да заједно са војском и народом напусти Србију" (Страњаковић 1938:141).

Вук о Карађорђевом спремању за бекство каже следеће:

¹⁶ Михаило Гавриловић је био мишљења да је Карађорђе био оболео од тифуса (Гавриловић М., 1908:39).

Кад се отворио рат с Турцима Ђорђије готово није био ни мукает: изнајпре сједио је код куће, и спремао своје ствари за бјегање у Њемачку; па кад је већ пропала Љешница и Лозница, отишао је мало на Дрину, па се опет вратио натраг, и неколике неђеље дана вукао своје ствари и новце на Саву и закопавао по Топчидеру: писма су га од Совјета тражила око Дрине и Делиграда, док се не дозна да се с неколико момака крије по Топчидеру и по виноградима (особито ноћу) с Недобом састаје и договара (Караџић 1898: 209–210).¹⁷

Пред саму пропаст, у логору на Дрини, Срби ухвате неколико Турака. Са једним од њих је разговарао Гаја Пантелић, Вождов блиски пријатељ. Стари Турчин му тада рече да је Србија пропала што јој се "*родио нови Вук Бранковић*":

"Оћу тебе казат право: немојте свога робља робити, немојте своје стоке пленити и немојте своји кућа палити, но ајдете предајте се везиру, зашто се не можете одржати да сте оковали и себе и коње...Не можете се одржати зашто вам се родио Вук Бранковић. Цару се подватио да ће истребити кукољ из пшенице. Издати сте." – "Кажи ко је тај Вук Бранковић, кажи који је". – "Не знам, турске ми вере, душа ваља, Петар ли је, Павле ли је, Никола ли је, Сулејман паша зна и цар зна, а ви ћете скоро знати ко је, и сви ће Турци знати и ви сви Срби знати" (*Казивања*, Гаја:104).¹⁸

¹⁷ "Пре своје болести Карађорђе је посумњао у победу српских војника, стога је од раније почео себи да припрема склониште. Молио је Русе, преко агента Недобе, да му дозволе да се пресели у Русију. Очајног и сломљеног, Недоби није било тешко да га убеди да напусти Србију, оде у Русију, а отуда, тобоже, окрепљен и са руском помоћи, да се врати поново натраг" (Страњаковић 1938:141).

¹⁸ На питање Исидора Стојановића, који је 40-их година 19. века разговарао с Гајом Пантелићем о Првом устанку, ко је тај Вук

После тог разговора, Гаја је причао и са Карађорђем и тада од њега сазнао *Вождово мишљење о томе зашто је Србија пропала, као и његов план да побегне из Србије и у њу се врати за пар година!*

Немој, Гајо, казати ником зашто ће наше главе одсећи и однети везиру, зашто, брате, пропадамо! Да не бесмо убили пашу на Емеклуку, да не бесмо крстили Турке, да не бесмо узимали њине жене и девојке за наше Србе и да не бесмо ишли на Сјеницу, не би пропали нити би тако раздражили Турке. Мени је цар давао власт и 200 Турака да примим у 4 града, и да виче оца на цамији, нек се, вели, моја земља зове, и да му дајем по 102 паре арача, и нас 4 кнеза да узимамо од сваке главе по грош пореза, и да се наша земља слави. И то је лепо нама цар давао и овако је писао: Ја вас четири кнеза молим да ви то примите. Не молим вас што вас се бојим, ја ћу вас лако унизамити (умирити), но молим вас да не грешим моју душу. Јер кад ја војску кренем, оће она старо погазити, оће младо заробити и велику несрећу народу и земљи нанети". – "Па зашто тако не урадите? Зашто, брате, нисте тако учинили?" – "Преварише нас други, преварише, брате, мајку му ј....Еј, нема ништа, пропадамо! Но ја ћу отићи. За две за три године ја ћу опет доћи. Али немој ти да кажеш ником док ми не одемо зашто ћемо изгинути. А ви не бојте се! Вама Турци неће ништа учинити." – Ја га онда упита: "Шта ћемо с Вуком Бранковићем?" А он рече: "Сад не можемо му ништа, јер не знамо који је. Но ти меркај, па кад ја дођем онда ћемо гледати шта ћемо с њим чинити. А ти све меркај који је мој и који ми је пријатељ. (*Казивања*, Гаја:104–105).

Бранковић, Гаја је спремно одговорио – Милош Обреновић! Не треба се томе чудити јер је Гаја био верни Карађорђевићевац и сигурно му владавина и личност Милошева ни најмање нису били по вољи.

"Утече Ђорђе"

Карађорђе је са породицом, руским агентом Недобом и митрополитом Леонтијем пребегао у Аустроугарску у зору 21. септембра (3.октобра по новом календару). Пре тога је покушао да народ заустави у бекству, али ништа му није вредело. Павле Поповић је причао да га је Карађорђе користио што спрема лађе и помаже народ да се пребаци у Аустроугарску. На Морави је два дана пред свој одлазак храбрио војнике да истрају; а у Београду је, вече пред своје бекство, дао да добошар огласи по граду

да сваки који год пушку може понети спреми се и сутра у недељу на Мораву иде. И војска је у граду само једну ноћ преноћила, пак сутрадан у недељу 21. септембра, кад је чула да је Карађорђе у Немачку побегао, а она остави град и побегне сваки во своја си (*Грађа*, Перовић, "Живот Павла Поповића" 1954: 82–83).

О свом бекству из Србије Карађорђе је рекао следеће:

Стигавши у Београд 20. септембра добијем глас о потпуној пропасти на Морави, и да су Турци ушли у срце Србије, те да се сва српска војска расула бежећи и настојећи да спаси своју породицу. Разумевши, каже, "овај ужасни глас и немајући више војске поћи против непријатеља, видећи последњу пропаст ово немило известије објавим војскама нашим окол Шпца, при том обнадежен од Росијског агента, да се чрез Австрију у Росију спасити могу, преправим 21. септемврија у Австрију, такожде народа и старешина мала част спасла се у Австрију, нека част преправљајући се пала Турком у плен и под мач, а нека утонула от страха турскога у воду, а нека част остала по шумама и пешћерама и потом подала се Турком у поданство. (*Карађорђево причање* 1852:171–172).

Глас о Карађорђевом бекству у Аустрију био је -

громовит удар за цео народ у Србији. Такав потрес није он осетио ни после пропасти на Косову. На речи "утече господар Ђорђе" рекао би човек да се све живо, дрвље и камење у стра' и забуну, у јаук и проклињање претворило (Стојановић 1844:122).

И народна песма је опевала овај догађај, мада некако блаже него што би се очекивало у односу на страхоте које је српски народ преживљавао те 1813. године. У песми "Растанак Кара-Ђорђија са Србијом" (Вук, IV), вила проклиње Карађорђа зашто га нема у одсудном тренутку:

Виче вила с Рудничке планине
Изнад воде танке Јасенице,
Она зове у Тополу равну,
А на име Петровића Ђока:
"О курвићу, Ђоко Петровићу!
Ђе си данас? Ниђе те не било!
Ако пијеш у механи вино,
Вино ти се на ране пролило!
Ако лежиш у ложници с љубом,
Удова ти љуба останула!
Зар не видиш, њима не виђео!
Ђе ти Турци земљу преотеше?"

Карађорђе јој одговара да се не боји Турака док је њему његових храбрих војвода, али му вила казује да му је сва војска разбијена, да је хајдук Вељко погинуо, да су Турци прешли Мораву, те да више нема у кога да се узда. *Онда вила саветује Карађорђа да бежи у "Сријем земљу равну". Ђорђе плаче, али је послуша, па када је прешао реку -*

На своју се земљу окреташе:
"Остан' с Богом, земљо Шумадијо!
Ако Бог да и срећа јуначка,

Проћи неће ни година дана,
Опет ћу те, земљо, поодити".
Оде Ђоко Сријем-земљи равној.
Таде Турци земљу одузеше,
И по земљи зулум починише,
Поробише танке Шумадинке,
Исјекоше младе Шумадинце.
Да је коме стати, те гледати,
И љута се јада наслушати,
Како вију по косама вуци,
А пјевају по селима Турци!

Прође неко време, али Карађорђа нема да се врати. Опет га вила дозива да дође и види како је све порушено, па и његови "двори у Тополи". Карађорђе, међутим, по вили шаље поздрав куму кнез Милошу да настави да гони Турке, а он иде да служи руског цара не би ли му дозволио повратак у земљу.

У комаду од песме "Утјеха Србији" (Вук, VIII), говори се о народном проклињању Карађорђа:

А Црни их изневери Ђорђе
Те утече у земљу Немачку,
Па га српска земља проклињаше,
Тугујући Ђорђа спомињаше:
Сине Ђорђе, да те Бог убије!
Што утече у земљу Немачку,
Изневери све твоје војводе.
И синове српске земље родне,
Те их кољу по Врачару Турци,
Као овце по планини вуци!
Српска земља тако туговаше,
И Црнога Ђорђа проклињаше.

Ужас због пораза и сазнање да су Вожд и скоро све старешине побегле, пренеразила је Србе. Настао је прави хаос:

једни су бежали кућама, други на Саву, трећи на Дунав; једни потрче да спасавају породице, други похиташе у планине. Нешто мало старешина, оних мање знатних које су остале, морале су се сакривати не само од Турака већ и од својих Срба јер је народ "*био разјарен, клео их је, оптуживао за све несреће и викао на издајство*" (Гавриловић М., 1908:43).

"Српски пораз је био потпун. Место народа, који је толико година наносио срамоту турскоме оружју, биле су распрскане гомиле бедних и подивљалих лица; место насеља пуштош и збегови; српско робље крчало је по турским логорима, продавано или измењивано као стока..." (исти, 1908:46)¹⁹.

Када је прва страхота прошла, народ је почео да ублажава Карађорђев поступак. Причало се "не да је Карађорђе, по наговору Недобе, драговољно прешао у Земун, већ да га је *овај преварио да пређе*, а после му аустријске власти нису дозволиле да се врати. Овако су после и многи други учесници Првог устанка објашњавали Карађорђев прелазак у Аустрију" (Страњаковић 1938:141).

О великом страдању Срба после пораза 1813. године, и о безизлазној ситуацији у којој се народ нашао, најдирљивије су сведочили Прота Матеја и Сима Милутиновић Сарајлија. Прота је ту ситуацију овако описао:

¹⁹ О страшној покори која је уследила у Србији речито говори податак да је само у једном дану, петог октобра, у Београд доведено на продају као робље хиљаду и осам стотина жена и деце! Овај податак Михаило Гавриловић наводи према Бечком архиву, из извештаја команданта Сигентала аустријском Дворском Ратном Већу (Гавриловић М., 1908:45).

У тако крајњем недоуменију помислим: небо високо, земља тврда, а од Цесарије Турци воду затворили, бегати се нема куда а бранити се не можемо. Неизбежно ропство и смрт пред очима видим...Од свију мисли ова ми се учини неопходимо најпреча и нај-нужнија: молити највећег врага, Турчина. Од два зла бирати мање (Прота Матеја 1928:246).

Сима је о томе кратко и драматично известио:

Грозније, грдније и срамотније паденије и поработење исте године постигне Србље, него је било негда Косово (Милутиновић Сарајлија 1888:7).

Кад је убрзо после тога Прота Матеја прешао у Аустрију, чуо је да је "Верховни Вожд" у манастиру Фенеку (где су биле и мошти светог краља студеничког). Сусрет са Вождом и његове горке сузе покајања описао је као "*плачевно позорије*".

На вечери напи један од калуђера: "У здравље Врховнога Вожда господара Ђорђа Петровића, команданта серпскога!" – а он сиромом бризну плакати и сузама лице му се обли. Сва се вечера у плачевно позорије обрати. Сиромом Верховни Вожд, све једнако јецајући и држећи руку на очима, на столици седи (Прота Матеја 1928:248).

Међутим, колико је огорчење наступило након бекства старешина, сведочи и једно писмо послато руском цару Александру 15. августа 1814. године. Мада је на том писму потписан и кнез Милош, Михаило Гавриловић поуздано тврди да га он није састављао, нити да је писмо настало у Србији, већ да га је написало "одбегло друштво у манастиру Фенеку". Акт представља тешку оптужбу Карађорђа и других старешина што су народ натерали у најжешћу борбу, што је Карађорђе наредио да се свако мора до издисаја борити, а сам је те ноћи побегао. У писму га оптужују и зато што

"зверообразни наш преводитељ никад нам није хтео саопштити истиниту турску понуду" због чега народ није могао да се измири са Турцима (Гавриловић М., 1908:116–117).

Бог напушта Карађорђа

*Када се изненада, у поноћ, зачује
како пролази невидљива поворка
са сјајном музиом и гласном песмом –
своју судбу што те издала, своја дела
што нису успела, своје животне планове
што су сви оманули – немој бескорисно оплакивати.*

*Као да си спреман годинама, као јунак,
упути јој поздрав, Александрији која одлази.*

Константин Кавафи, *Бог напушта Антонија*

Тешко оболео од носталгије и кајања Карађорђе је у избеглиштву у Хотину, где му је био одређен нови дом, стално размишљао о повратку. Карађорђе је радо сву кривицу за бекство сваљивао на друге, особито на митрополита Леонтија, руског агента Недобу, свог секретара Јанићија Ђурића и Младена Миловановића за које је тврдио да су га, наводно, на превару извели из земље. Ипак, није могао а да у дубини душе не осећа да је главна кривица била на њему, и да оптужбе на туђи рачун неће помоћи да се та чињеница избрише и заборави.

Тако разочараном и пољуљаног самопоуздања, пришло му је грчко тајно удружење Хетерија са намером да га заврбује за своје планове. Основни циљ Хетерије био је "да дигне све хришћане у Турској и да их у исто време стави под грчку хегемонију". За почетак им је било важно да Карађорђе оде у Србију и тамо преузме власт од Милоша, док би главна акција устанка уследила нешто касније, вероватно на јесен те године

(Гавриловић М., 1908:347–349). Зашто би Карађорђе преузимао власт од Милоша? Зато што са Милошем ништа нису могли да ураде јер он није желео нови рат, нити му је на памет падало да народ жртвује грчким интересима.

Карађорђе, из пуне жеље да се врати у земљу и, по могућству, поново преузме власт, направио је, по мишљењу Михаила Гавриловића, *две велике грешке*: прву – што је "озбиљно узео сва уображења и планове хетериста која су била још на климавим ногама"; и другу – што није схватао шта ће значити његов сусрет са новим господарем Србије. Завела су га и обећања кума Вујице Вулићевића да га српски народ жељно очекује да му поново повери своју судбину!" (исти, 349–350). Када је побегао из Хотина, Гавриловић пише да се "нико томе није изненадио, будући да је одавно претио да ће ићи у Србију да тамо поново рат заметне, па како испадне" (исти, 354).

Карађорђе се вратио крајем јуна 1817. године намеран да запали цео Балкан, од Дунава до Крита, те да се стави на чело те нове буне. Устанак на Балкану, међутим, није био по вољи ниједној од великих сила, иако су се Хетеристи трудили да докажу да имају тајну подршку високих руских званичника, ако не и самог руског цара. Како било, Карађорђев повратак у Србију пао је у зао час.

Земља је била изнурена након слома из 1813. године, а потом и после Хаџи-Проданове буне и Другог устанка који се завршио уговарањем примирја између Срба и Турака. Осим тога, много света је било страдало, а много их је било пребегло у Аустроугарску одакле још нису почели масовније да се враћају у домовину. Опустошена, изранављена, уморна од ратовања и изгинућа, Србија се једва опорављала.

У својим сећањима на детињство, српски историчар Панта Срећковић навео је речи свога учитеља који је при-

чао ђацима како је многим Србима дојадило вишегодишње трајање Првог српског устанка. Казивао је:

Рат био досадио свету. Девет година под Карађорђем из дана у дан. На саборима ниси могао видети ни једну жену која не би кога жалила. Било је несрећника и вајни Срба, који су молили: – Боже преврни, нека дођу Турци, само да се земља умири и стиша (Љубинковић 1999:172–173).

Без обзира на све ове околности које Карађорђе *или није схватао или није желео да уважи*, он се реши да не пропусти прилику која му се указала, те се кришом, прерушен, косе офарбане у црно, ноћу, чамцем преко реке вратио у земљу за којом је чезнуо и коју је срамотно био оставио.

Карађорђеви планови многима у Србији нису одговарали, а пре свега кнезу Милошу. Ипак, није било извесно како ће народ, који је само четири године раније проклињао Карађорђа, реаговати када чује да се вратио у земљу. Тадашњи везир у Србији, Марашли Али-паша, по једном сведочењу, учени кнеза Милоша и друге старешине:

Прота Матеја је казивао да је Марашли Али-паша, чувши да је Карађорђе дошао у Србију, позвао Милоша и друге старешине к себи, међу којима је и прота био. Паша их пита да ли су чули да је Карађорђе дошао, они одговоре да знају. Потом их пита шта они мисле. Старешине ћуте, а паша на то рекне: "Ако ћете с Карађорђем против цара, а ви идите, ја ћу се у граду затворити и бранити; цар ће мени помоћ послати. Ако ви оћете бити цару покорни, а оно треба глава Карађорђева да падне". Старешине приме ову последњу могућност која буде извршена од старешина, *дакле не од самог Милоша* (подвукао Гавриловић Ј., 1998:380).

Сретен Ј. Поповић је од свога оца, Лазара Поповића, слушао у детињству да су

сви ондашњи кнезови у Београду закључили да се Карађорђе погуби, што је дошао да на ново чини узбуну по народу који се мало био примирио и живети почео (Поповић С.: 80).

Карађорђе буде убијен лицем на летњег Св. Арханђела Гаврила, у зору 13. јула 1817. године. Тело му је било закопано испод дрвета у Радовањском лугу, на трлу Драгића Војкића код кога се био сакрио и чекао исход своје мисије. Глава му буде одсечена, препарирана и послата цару у Цариград.²⁰

По суду Алимпија Васиљевића, убиством Карађорђа било је "учињено једно политичко злочинство, да би се избегла једна политичка погрешка" (Љушић 1994:109).

Исидор Стојановић је написао да је *Карађорђева смрт била "исто тако необична и знатна као и његов живот"* (Стојановић 1844:121). Стојановић је написао да су Милошеви саветници говорили да убије Карађорђа –

каменом у главу, јербо је он звер, па ће за њим скочити сав народ. Крвави зној их је облио док нису смислили како да убију Карађорђа јер су се јавно од народа бојали, знајући како народ чезне за својим војводом, а тајно од Бога и његове казне која ће стићи оног који убије избавитеља Србије и њеног часног крста (Стојановић 1844:133–134).

Карађорђева смрт није прошла без небеских знамења и пророковања, као ни његово рођење! По једном запису, *Сунце се помрачило 1817. године* када је Ђорђе убијен (Јанковић Н., 1951:113; Казимировић 1986:293). Некој баба Ја-

²⁰ Карађорђева глава никада више није била пронађена. Сретен Л. Поповић је у својим сећањима написао да је као дете чуо да је каспин, који је Карађорђеву главу драо и памуком пунио, познавши чија је од страха добио грозницу и умро (Поповић С.:80).

ни из Јасенице се приписују пророчке речи, када је на пролеће те године пала у занос и казивала:

Ова година носи у својим мрачним недрима страховит злочин. Ове године десиће се најстрашније убиство под сунцем. Рођена деца одрубиће главу родитељу своме (Казимировић 1986:466–467).

Народ је око убиства стварао легенде. Пронело се веровање да је место на којем је пао Вожд посвећено и да помаже болесницима. Код бреста, испод кога је било сахрањено Карађорђево тело у Радовњском лугу, сваког младог петка је много народа долазило са својим болесницима и ту би заноћили (Стојановић 1844:138).

Причало се и да је *Карађорђев дух прогањао убице и саучеснике*. По народу се тајно приповедало да је кнез Милош доживљавао прави кошмар од кога се ноћу будио у дрхтавици. У сну би видео обезглављено Карађорђево тело, а из исечене и одране главе пушила се врела крв. Причало се и да се Милошу једне ноћи јавио Карађорђев дух, сав блистајући као у сунчаним зрацима, и рече му:

Грешни властољубче, ти се нећеш смирити, бићеш од Бога зло наказан ако ме из јаме не извадиш и не пренесеш у мој дом у Тополску задужбину, у цркву свете Мајке Богородице (Јазић 1985:187).

Потом је кнегиња Љубица тајно организовала ископавање Вождовог тела. Према легенди "када су га откопали, прича се да *Вождово тело није ни почело било да трули!*" (Илустрована Политика од 21.02.1984. "Куд се деде Црног Ђорђа глава"). Иако без главе, нису га могли сместити у сандук јер је био висок, па су морали да му пребију глежњеве. Тако су га ноћу, кришом од народа, пренели у Тополу где је 1819. године сахрањен пред Велике задушнице. "Међутим, убрзо се прочуло да је Карађорђево тело после две године, за дивно чудо, оста-

ло цело, није ни отрулило ни заударало. Народ то протумачи као *посвећење*" (Илустрована Политика, 1984.) Због тога је народ почео да долази *тражећи од Вождовог тела лек за болесне и ојађене*.

Када је Милош чуо за то, одлучи да још једном премести тело и тајно га сахрани у дну цркве. На том месту је Милош подигао Вожду спомен-плочу. Али, ни ова трећа сахрана није прошла без опомене. О томе је причао Ранко Матејић, државни саветник:

Када су Карађорђа премештали био је ведар и сунчан дан. Кад је Милош ушао у цркву на службу, дуне наједном тако страховита олуја, да је дебела дрва ломила и из земље из корена чупала, а после тога плусне јака киша. Као да је се облак провалио, и онда поче необично крупан град, севање муња и пуцање громава, да их је све у цркви престравило. Само што се све смирило и Милош зловољан сео да руча, дојуре татарин из Крагујевца и донесе писмо од Љубице да су му оба сина изненада добили фрас. Поражен вестима, стане се кајати зашто га је ископавао. Када је Љубица чула шта је урадио, наљутила се што не да мира његовим костима па хоће децу да упропасти. Сутрадан је са оба сина отишла у Тополу, помолила се Богу, искала милост и у цркви са децом заноћила. Свевишњи је услишио молитву и синови су се курталисали опасне бољке фраса. Милош је потом све имање у Тополи предао тополским сељацима да га обрађују, а приходе са њега убирају и чувају за Карађорђево потомство (Лазих 1985:188–189, Илустрована Политика, 1984).

По народу се касније причало да је убицу и налогодавце – Николу Новаковића, кнеза Милоша и Вујицу Вулићевића стигла заслужена казна за грех убиства Карађорђа!

Карађорђева личност

Карађорђе се издвајао *висином, снагом, вредноћом*. Од њега није било ни већег ни вишег човека, ни дужих руку ни

ногу. Био је снажан и такав рвач да се људи нису хтели са њим рвати јер чим он неког узме, одма га о земљу лупи. Имао је живе плаве очи, повисоко чело, дугуљаст нос, уста "дугим мучањем тврда". Мало је говорио, а када би проговорио глас му је био пискав и танак. Узречица му је била "коекуде", а псовка "по души те". То што би рекао тако је морало да буде, није дозвољавао да му се нико супротставља. Ћутљив и нервозан, грицкао је нокте.

Носио је мале брчиће и дугу косу сплетену у плетеницу коју је имао до 1810. године. Облачио се народски, просто и једноставно, а на ногама је носио опанке у којима је пешачио. Није волео раскош, био је шкрт и тврд на парама, а одело је носио докле год му се не подере. Па и када је његова кућа постала богата, Карађорђе је свакад спавао на тврдој постељи без меког узглавља. Прича се како је једном, док је радио око неке буради, искривио орден св. Ане који је добио на поклон од руског цара. Како према оделу тако и према своме телу, Карађорђе није био нарочито пажљив. Од оружја је носио увек за појасом два пиштоља, једну дугачку пушку "крцалинку" коју је носио о рамену или држао у руци; а за време борби и у свечаним приликама о бедрима је имао и дугачку сабљу.

Скроман у одевању такав је био и у храни. Волео је да попије, а многи његовом пијанству приписују раздражљивост због које је лако потезао оружје. Углавном озбиљан и намргођен, ретко кад се веселио. Није волео да пева, али је волео да игра и понекад би радо засвирао у гајде и повео коло.

Био је марљив и радан, толико да га у раду нико није могао сустићи ни претећи. "Одвећ штедљив у времену, никад није седео беспослен". Радо је ловио и пецао, па је и у току устанка приређивао један лов годишње. За време устанка, када би се борбе обуставиле, враћао се кући и радо живео као остали

шумадијски сељаци: орао, копао, крчио шуму, ограђивао башту, косио ливаду, млатио жито (*Казивања*, Гаја:111–112, 143; Арсенијевић-Баталака 1854:150–152; Хаџић1846: 147–153; Страњаковић 1938:77–82; Ранке 1864:155–156).

Био је познат као веома *строг, прек, жесток, нагао, свиреп* и *суров*, али *праведан* и *храбар* човек.

Руски изасланик Бантиш Каменски је дао један од првих описа Карађорђа, за кога је рекао "*да је од најранијег детињства гајио непомирљиву мржњу према Турцима*" те да му је "*дух ватрен, напрасит, али му је спољашњост натмурена и тиха*"; у животу га је, каже Каменски, "*гонила његова несрећна судбина*" (Пантелић, АСАНУ 13382:1,4).²¹

Имао је примитивно и сирово схватање дужности, части и поштења. Лазар Арсенијевић-Баталака сматра да је брата Маринка обесио због свог осећања праведности и жеље да сви буду једнаки пред законом.

Био је праводољубив, одвећ строг и неумољив, тако да је и самог оца жртвовао отечеству, а брата правди (Арсенијевић-Баталака 1854:150).

Озбиљност, строгост и поштење, скромност и пожртвованост, храброст и неустрашивост, жестина и суровост биле су, дакле, главне црте његовог карактера. Није био осветољубив, неки су га чак сматрали доброћудним, али се у бесу и љутњи није могао обуздати. Ретко када би праштао, мада је понекад знао да буде милостив и то само према јунацима.

²¹ Душан Пантелић у Избору докумената за историју Првог српског устанка, АСАНУ 13382 даје превод текста Бантиш Каменског који се у Москви појавио 1810. године под насловом "Путешествје в Молдавију, Влахију и Србију".

Био је брз да потегне пиштољ или батину ако би му се неко успротивио или нешто згрешио.

Није имао времена да момцима каже да убију неког. Сам је убијао свога противника и није штедео никог. Кад би се тако нешто завршило, Карађорђе је знао да заплаче и говорио би: "Бог убио оног ко је почео свађу" (Ранке, 156).

На души му је неколико десетина, а неки кажу и неколико стотина убијених и претучених људи. Димитрије Тирол је дао једну од најгорих карактеристика Карађорђеове личности, наводећи низ његових "*грозних и богомрских дела и безакоња*" које је починио "*у својој сили и бесноћи*" и док је био хајдук и касније, као "*неограничени господар народа србског*" (Тирол, АСАНУ 9979).²²

У својим намерама и одлукама био је "*брз као муња и оштар као бритка сабља*". Какав је био према другима, такав је био и према себи (Милићевић 1904:XIV).

Ипак, у одсудним тренуцима пред крај устанка показао је необичну малодушност, слом воље и губитак самопоуздања, а приликом свог злосрећног повратка у Србију – јаку сујету и нерасудност.

У Карађорђевом понашању можемо препознати оно што је Владимир Дворниковић видео као одлику "динарског

²² Тирол, као посебно грозна дела, наводи да је живог попа у земљу закопао, калуђера ушкопио, а неке жене убио под истрагом да су вештице (Паву, жену Павла Станковића из Жабара заповедио да се привеже за ражањ и међу две ватре окреће док није сасвим изгорела зато што није хтела да призна да је вештица; мајку свог буљубаше Петра Јокића дао да се на парчета исече зато што је мислио да је вештица која "живу децу ждере по сокаци"; у Жабарима неколико жена дао да се бацају у реку док не признају да су вештице; и сл.)

менталитета": недовршену концентрацију воље, неучвршћен и неискристалисан центар личности (Дворниковић 1990:651). Тип динарца, по Дворниковићу, увек је намрштен, строгог израза лица, мрк и затворен, утајене жестине, наклоњен љутњи, праскаве ћуди, осветољубив и злопамтило, јаке сујете, праведан али и жељан да по сваку цену буде у праву, у дубини душе крије мекост, болећивост и неистрајност прегнућа на дуге стазе.

Карађорђе је по свему типичан припадник динарске психе: "*доброћудно намрштен*" или "*злоћудно љубазан*" су синтагме које ми се посебно чине пригодним да се опише његова личност.

КАРАЂОРЂЕВА ДРАМА И ДРАМЕ О КАРАЂОРЂУ

Карађорђу се неколико пута живот претварао у драму. Тешка искушења пред којима се налазио решавао је сходно свом карактеру: силовито, нагло, одсеком, после чега више није било повратка сем његовог кајања и грижње савести. У те трагичне животне ситуације које су обележиле Вождову биографију спадају: *оцеубиство, братоубиство, бекство из Србије* пред њену пропаст и *изненадни повратак у Србију* после чега је уследило његово *убиство*.

Догађај који је садржавао све одлике драме, а који је Карађорђу свакако послужио на част и славу, била је храбра одлука да се стави на чело Првог устанка и на себе преузме одговорност за његов ток и исход. Али, управо та одговорност учинила је његов бег из земље понижавајућим, недостојним таквог јунака.

Драме о Карађорђу и Првом устанку на неједнак начин обрађују преломне моменте његовог живота. Написане с намером да глорификују вођу Првог српског устанка, оне пажљиво манипулишу чињеницама које Вожду не иду у прилог: игноришу их, оправдавају или чак искривљују. Будући да је реч о Јунаку Ослободиоцу и Избавитељу, већина драма се бави подизањем устанка и Карађорђевим избором за Војда, а потом 1817. годином када се он враћа са намером да

по други пут започне, односно, настави дело које је било прекинуто. Само неке драме површно, и више некако успут, помињу оцеубиство и братоубиство. Најзад, бекство из Србије представља тему која се у драмама најчешће заобилази или по сваку цену правда. Такав приступ теми привлачи позорност јер се тиме, очигледно, избегавају одговори на многа питања која су по својој бити била драматична. Питања и недоумице везане за бег из Србије 1813. године уједно праве везу са 1817. годином, и ту драмска обрада Карађорђа у великој мери подлеже преиначавањима и мистификовању.

Драме о Карађорђу су, у ствари, знатно допринеле митизацији његовог лика. Видећемо сада на који је начин то урађено у драмама, тј. које намере, изјаве и особине су му приписане, и како су обрађени драматични и трагични моменти његовог живота.

Подизање устанка и Карађорђев избор за Војда

Карађорђева појава у српском народу представљена је као изузетан догађај, као божије провиђење које се спустило на угњетени српски народ да га ослободи јада и патњи шаљући му *божијег изасланика и Спаситеља*.

Прва одиграна драма, и то још у току устанка, била је мађарског писца *Иштвана Балуга* (1809). Њу је на српски превео Јоаким Вујић и успео је, додуше много година касније, да је постави и игра у самој Србији. Прва верзија драме звала се "Црни Ђуро или освајање Београда од Турака". Карађорђе је приказан као *највећи јунак и главни организатор устанка*, особа од које све полази и којој се све враћа. Он је *фанатик ослободилачке борбе*, непоколебљив и тајанствен, сви му се покоравашу, а када нешто одлучи више ничије савете не прихвата. Тајна његовог успеха, по драми, лежи у његовој привржености борцима. Представа је игра-

на, иначе, са великим ансамблом и уз пратњу музике па се, осим Карађорђа, у драми велича и сам чин устанка.

"Апотеоза великом Карађорђу" *Ђорђа Малетића* (1847) показује да је процес митизације већ тада био у току. Драма се одвија тридесет година након Карађорђевог убиства и наменски је писана да се свиди Карађорђевој сину, тадашњем кнезу Србије Александру Карађорђевићу. На небу се одвија дијалог Карађорђа и анђела, и анђео показује Вожду како његова Србија напредује само што њега нема да "окупи плода", мада је ту његов син да настави очево дело!

На самом почетку и крају драме одвија се *апотеоза Карађорђу*. Карађорђе је приказан као *страшан осветник*, јунак јунака, кога су

од Бога испросили дуси, а горске виле напојиле *огњем гнева и освете, храниле страхом и ужасом, купале га у крви душманској, да освети свеколике јаде и да свакој сили одоли.*

Карађорђе, назван *славе наследником*, припада низу јуначких предака – повезан с Краљевићем Марком, Милошем Обилићем, царем Душаном и Страхинићем Баном! На крају се јавља сцена на којој доминира *Карађорђев споменик* – овеначани Вожд држи у левој руци над уснулим Србима Сунце, а у десној над оружаним Турцима мач, док народ око споменика пева хвалоспеве Вожду. У једном тренутку појављује се *Карађорђев дух који лебди над Србијом* –

Ево Ђорђа, врла децо србска – он вас гледа, он вас духом грли – он вас љуби као отац децу – и усхићен, благослов вам даје.

Драма *Михаила Сретеновића* "Први српски устанак" (1904), спевана у десетерцу, обрађује почетак устанка и избор Карађорђа за Војводу. Драма се углавном држи познатих историјских чињеница. Карађорђе позива народ да устане

против дахија, али не и турског цара. Народ одобрава Ђорђе-
ве речи и пристаје да ради оно што им он каже. Он их упозо-
рава да је "одвећ љут и зао", али народ истраје да хоће баш
таквог вођу! Карађорђе се потом заклиње следећим речима:

Заклињем се Богом свемогућим,
И свим оним што највише волим:
Свом народу да ћу веран бити.
Да ћу народ и земљу чувати.
Водити га у бој на Турчина.
Зло и добро с народом делити,
И свој живот за Србију дати.

На крају се јавља Вила која опомиње да је прошло чети-
ри столећа како је тама Србију обавила, али се сада "Сунце
Србину рађа". Она ставља венац на Карађорђеву главу на-
зивајући га *Избраником, Спаситељем српскога народа*:

Овај венац што га оплетосмо
Набрале смо по српским горама
Нек ти краси главу, избраниче,
Спаситељу Српскога Народа!

Милош Цветић у драми "Карађорђе" (1907) обрађује ак-
тивни Вождов период, од 1804. до 1817. године, па је то
драма на коју ћемо се вратити поново. Сада нас занима како
је описан Карађорђе као вођа устанка. Цветић се на почетку
пита: *Ко може бити вожд?* И даје следећи одговор кроз ре-
чи хајдук Вељка:

Може бити само онај *див кога је ова гора родила, а српска вила*
млеком одојила и својом вилинском руком одњихала; који још као
дечак голих руку уби Турчина насртљивца, до зуба наоружаног,
оте му оружје и *вину се, као змај,* мајци гори у наручје; који је
чист као сунчев зрак, а праведан као светац.

Народ ускликне да знају таквог и питају где је, што га нема, а Вељко занесено одговара:

Тај ево баш сад *као орао слеће* с горе на гору и *лети као змај* из планине у планину; диже, пали, руши, обара!

Народ виче –

Знамо га сви! То је Ђорђе! Ђорђе Петровић!

"Јесте", каже Вељко,

То је он, што *као муња* пролете сву Шумадију у накрст. Покрену листом све што се крсти и што воли златну слободу!" Он је *побратим виле загоркиње, изабраник Божији* који ће слетети међу људе!

Када се коначно Карађорђе појави, народ га моли да буде *осветник пропале наше славе на Косову*, а он им даје ратоборно упутство достојно правог осветника:

И чујте моју заповест: где видиш, где осетиш и где назреш Турчина убиј га, убиј! А убиј и свакога који буде сметао нашем светлом делу, убиј га, убиј! А сад, у име Бога, за мноме, па у свети бој, за крст часни и слободу златну!

У драми, Прота Матеја за Вожда каже да је *Спасилац и Отац Србије* који је *васкрснуо српство* кренувши у *свети бој*!

Владислав Ст. Каћански у драми "Карађорђе", написане 30-их година 20. века, служи се сличним сликама, мада иде даље у нешто отворенијој разради Вождових особина. Иако идеализује јунака, он сагледава и тамну страну његовог карактера.

Каћански варира *тему дива у Карађорђу* и његове *опсеције мачем, крвљу и осветом*! Драма почиње неком врстом Карађорђевог монолога у којем он открива унутрашњу покретачку силу:

То је онај цин што га осећам крај себе, мучи ме, гони, мира ми не да; гони ме дан и ноћ. *Страшна је његова моћ!* Кад њега осетим, узавре ми крв...Чим осетим његов невидљиви дах ја постајем силан, страховито јак... Нема тог на свету што ми вољу смеће. Тад не видим ништа. Тад не чујем ништа. *Мач!...Мач!...Видим само мач!* *Не верујем тада ни самоме Богу, осећам и слушам само своју снагу, свемоћан и силан, све што хоћу могу!*

Дићи се треба, крв треба лити, борити се мора. Шта ће после бити то ће се видети...Брегови лешева морају се дићи, крв, и само крв нас може уздићи!

После Мишарске битке, Каћански даје опис митизације Вожда од стране његових сабораца:

Ништа без њега! Око му огњено, ко муња сева, час је овде, а час је тамо! Сад је пред свима, сад је за свима. Кад загрми, гром-ки му глас, све за њим јурне и собом понесе!

Ипак, Каћански говори и о Вождовим особинама које су се на почетку чиниле идеалним за борбу, а касније постале терет и мука за његову породицу и сараднике. Јаков Ненадовић и Петар Николајевић Молер пребацују Карађорђу да их је потпуно завадио са Турцима, да није хтео нимало да попусти и да им остави да и они живе; да је хтео да буде над свима и да целим народом господари, а сад народ гине; да је хтео да згази турско царство и да је вечито био жедан крви.

Чак је и жена Јелена дошла на ивицу својих снага живећи поред тако олујног јунака:

То је *бесна звер*. Ја му знам ћуд, познам му смер. Крволук зверски то је међ људима. Ал' ће да чује што чуо није, што свет у страху и болу крије...

Карађорђе се правда. Хтео је, каже, да води битке и гледа турску крв у потоцима, јер оно што је испред себе видео био је

Нов, жив, снажан народ! – У крви сам видео ове земље спас,
из крви сам чекао слободу!

Оцеубиство и братоубиство

У драмама о Карађорђу ови догађаји су третирани као споредне епизоде о којима се говори у контексту оправдавања јунака и његових поступака. У оба случаја Карађорђе је личност која брани принцип правде као заштитник угрожених и невиних, па је у ту сврху спреман да поднесе и највеће жртве и пређе границу друштвенно дозвољеног понашања.

У драми *Иштвана Балоба* убачен је овај догађај који је, очигледно, оставио на савременике дубок утисак. Карађорђе у драми убија брата зато што се заљубио у лепу Туркињу и због ње напустио војнички логор. Иако је повод историјски нетачан, он је у метафоричном смислу сасвим адекватан јер доприноси главном утиску о Карађорђу – реч је о његовој бескрајној мржњи на Турке и строгој дисциплини којом влада устаничком војском.

Код *Милоша Цветића* повод братоубиству је веродостојно дат (напаствовање девојке), а Ђорђеов гнев се назива "*божански праведним*". Кроз речи Проте Матеје аутор оправдава чин:

Ђорђе се узнесе до Бога! Уклонимо се, браћо, и оставимо *вожда* сама са божанском правдом!

Код *Каћанског* у драми Карађорђе правда свој бес на брата Маринка који је "отимао туђ зној и муку":

Губа се чисти прво са свог тела. Милости нема! Ја ћу ти помоћи да опереш срам и да уђеш после смрти у поштења храм. Водите га! Конопац!

Убиство оца као мотив из Карађорђевог живота није довољно обрађен у драмама, тако да се једва или никако не помиње. Могући разлог би био тај што се убиство оца десило много пре устанка који представља главну окосницу ових драма. Други разлог је већ познат: то је довољно велики преступ да би био стављен у контекст који глорификује Карађорђа. Ипак, убиство оца по својој социо-психолошкој сложености, породичној несрећи и суровој огољености Карађорђевог карактера представља тему достојну сваке трагедије!

Догађај открива низ проблема: најпре, показује тужну повојеност Срба несигурних у свој положај – приклонити се вековним господарима или им се супротставити; прихватити цену опстанка у ропству или цену губитка живота у отпору; остати у својој земљи по било коју цену или се потуцати по туђини и неизвесности; како се заштитити у суровим околностима, како остати човек у условима где живот ништа не вреди. Ту је потом и питање поштовања оца као ауторитета у патријархалном друштву, поготово ако је отац слаба и неугледна личност као у Ђорђевог случају. Посебно је занимљив однос према доминантој мајци која господари породицом и досуђује смрт мужу руком сопственог сина –

"Ђорђе, арам ти млеко моје које си подојио из ове сисе ако онога пса не убијеш".

Најзад, питање саме одлуке – убиство као решење или је било могуће наћи другу солуцију? *Ово трагично питање сустићи ће Карађорђа 1817. године, као проклетство оцеубиства!*

Бекство из Србије 1813. године, боравак у Русији, повратак у Србију 1817. и Карађорђева смрт

Набројани догађаји могу се посматрати као целина која обележава прекретницу у Карађорђевој херојској биографи-

ји. Неке драме настоје да повежу ове догађаје, друге се усредсређују само на 1817. годину. Карађорђева најдубља лична драма исплетена је око ових догађаја. Али, оно што их чини још значајнијим јесте чињеница да се та Вождова трагедија прелила преко граница индивидуалног, поставши националном драмом и колективном траумом.

Драме које се баве 1817. годином проблем решавају поједностављено, истицањем и супротстављањем два антипода: Карађорђа и Милоша. Један је апсолутно исправан, а намере му се приказују као чисте, величанствене и достојне сваке жртве. Други, мада свестан тежине злочина, одлуку доноси под притиском турске уцене и властитог страха и властољубља. Тако су драме дале свој допринос једностраном тумачењу историјских чињеница, а самим тим и поларизацији династичких афинитета.

Први је овај проблем обрадио *Сима Милутиновић Сарајлија*, којег је и иначе у животу прогањало питање пораза из 1813. године. У драми "Трагедија српског господара и војда Карађорђа", написаној 1847. године, Сима покушава да разреши дилему пребацујући сву одговорност и кривицу на две разине стварности: на фантастичном плану – на нечисте и зле силе које су се обрушиле на Србију, а на реалном плану – на велике силе и кнеза Милоша. Тања Поповић, која је анализираола ову драму, истиче да се Сима ослањао на историјске чињенице које су му, као савременику догађаја, биле добро познате али их је, упркос томе, преиначавао па и изневеравао (Поповић Т., 1996:24).

Карађорђа мучи *грижња савести* – мотив који се јавља у свим драмама. Сима правда Карађорђа тиме да су га Руси најпре наговорили на бег, а потом непромишљено навели да се врати у Србију, па су тако главни кривци за његову смрт. Друге кривце је потражио у "миту о Вуку Бранковићу". Будући да су

Сима и Његош били блиски, не чуди што је Сарајлија Карађорђу доделио страну међу славним прецима почев од Немањића, а кнезу Милошу, Вујици и другима улогу Вука Бранковића.

На крају драме Сима беатификује Карађорђа – његова *одсечена глава проговара*, издаје заповести и уопште, *добија несвакидашњу моћ*. Карађорђе је, упркос историјској истини, код Сарајлије приказан као "оличење хришћанских врлина – кресе га смерност, дарезљивост, морална чистота, човекољубље, трпељивост, ревност у молитви и вери" (Поповић Т., 1996: 33).

Милош Цветић је један од главних драмских мистификатора у обради Вождовог лика. За пропаст из 1813. године Цветић оптужује Грке, тј. њихову намеру да српски устанак пропадне. Гледалац драме би могао да се упита зашто би то Грци желели, и добио би Цветићев одговор – зато што им смета да српски простаци и сељаци буду први хришћани који су се ослободили Турака! Да би остварили свој наум, Грци и Руси кују заверу и учествују у свађама и поделама српских старешина.

Цветић Карађорђа приказује као *косовског осветника*, *Ослободиоца целог српства* који на скупштини предлаже народу:

Је ли право да своју рођену браћу у осталим српским крајевима оставимо у ропству? Што нас је више у јединству, бићемо моћнији и силнији!

Народ му на то одговара:

Живео врховни и неограничени вожд народа српског! *Живео Отац Србије! У свети бој за српство!* Води нас ти куд хоћеш и на кога хоћеш!

Утисак је да драма много више кореспондира с догађајима у Србији у првој деценији 20. века и с подизањем родољубиве атмосфере, него са догађајима с почетка 19. века.

Када дође 1813. година, Карађорђе одлази на превару Недобе, практично – бива *отет!* Само отмицом Карађорђа српски устанак је могао да пропадне, сугерише аутор драме. Та сцена изгледа овако: Карађорђе у Београду лежи болестан, у врућици. Када чује да Турци надиру са свих страна, он се отргне и истрчи напоље да се, у својој халуцинацији, бије са Хуршид-пашом, али падне на земљу. Утом притрчи Недоба са помоћником, понесу га и утоваре у кајак, па преко реке! Курсула дотрчи и када види шта се десило, бесно узвикне:

Украдоше нам наше сунце! И мртав би нас спасао!

Колико је *ова сцена далеко од историјске истине* не треба посебно доказивати. Вожд који се у стварности данима припрема за бекство, закопава благо, оставља Гаји Пантелићу поруке и тајно се, по виноградима око Београда, договара с Недобом све је пре него болестан човек којег неко отима и против његове воље трпа у кајак! Већа је мука питање зашто је аутору драме било потребно толико извртање чињеница?

Сцена у Хотину за време Карађорђевог избеглиштва посвећена је објашњавању мотива његовог повратка. Карађорђа мучи носталгија. Стиже му кум Вујица који га моли да се врати и поручује му да га "сав народ с благословом чека", штавише, моли га и сам кнез Милош да дође у Србију! Околности су, каже Вујица, погодне да се сломије турска сила. Карађорђе жали што за његовог вакта прилике нису биле тако повољне и "њему поклоњене као Милошу". Вујици саопштава да ће сачекати повољнију прилику за повратак. За Вујицом убрзо стиже Грк Јоргаћ, члан Хетерије, и врбује Карађорђа да се врати и запали цео Балкан. Јоргаћ му каже да су сви Хелени и хришћани упрли очи у њега сматрајући да га је сам Бог послао не само Србима, већ свим хришћанима под Турцима.

Где год се његово име на Балкану помене, скочиће сав народ на оружје!

Ово је већ довољан мотив да Карађорђе сав успламти. Решава се да пошто-пото "доврши своје дело које је започео".

Аутор драме је недоследан у ставовима. Кад су пре Грци променили своје расположење према Србима и њиховом устанку?! Док је устанак био успешан, роварили су против њега и Вожда, када је Први устанак пропао, ето њих да убеђују Карађорђа како је нова буна неопходна на целом Балкану, и то баш са посусталим Вождем на челу!

Сада смо у 1817. години, у Милошевом конаку у Београду. Милош је сав срећан и поносан што је "он Господар ове лепе земље и овог дичног народа". Вујица га лукаво пита зашто га је онда слао по Карађорђа, а Милош, такође лукаво, одговара да је желео да умири народ и војводе које су му одане. Цветић обликује Милошев лик властољупца кроз реплику да га је страх ако се Вожд уистину врати, јер ће "сва његова власт и тековина тада прснути као мехур од сапунице" (!?). Вујица дражи Милоша речима да је Карађорђе велики јунак који ниједну битку није изгубио и "*који бејаше и остаде вечити победник*", а Милош му одговара да је он, Вујица, био Карађорђева десна рука у прогањању и убијању људи. Док се они тако надигравају речима, стиже Челеби-ефендија с вестима да је Карађорђе дошао у Србију, те да има кратак и јасан налог: *или Милошева или Карађорђева глава!*

Милош је ван себе и виче Вујици: "Убиј га, убиј!" А Вујица одговара:

Нема оног који ће подићи руку на оца свога, на оца свију нас, на Оца Србије!

Нема оног који ће подићи руку на оца свога?! А Карађорђево оцеубиство?

Милош се ломи у самоћи:

Да тешке и страшне заповести! Боже, смилуј ми се! Пролити крв? Кумову крв? А моја крв? Моја деца?...

Карађорђе стиже у Србију пун сумње и nelaгоде јер му се атмосфера не допада. Каже да од када је кренуо – пред собом је само видео лик Обилићев, а сада како год се окрене, чини му се да за њим иде сенка косовскога Вука. Критикује Милоша "који је опет пустио у земљу душмане".

Милош пустио душмане? А 1813. година?

Цветић завршава драму Карађорђевим речима да он само жели своје народу чисту и непомућену слободу. После је дошла смрт.

Милош Перовић је драму "Карађорђе" написао такође 1907. године, и потпуно ју је сместио у десет дана Вождовог боравка у Србији пред његово убиство. Највећу вредност драме представља измишљени сусрет Карађорђа и Милоша у Вујичиној кући. Перовићева драма, иако својевремено награђена, скоро је сасвим била заборављена,¹ а вероватни разлог томе, по мом мишљењу, била је идеолошка неприхватљивост драме у време Карађорђевића.

Аутор настоји да *објективно прикаже врлине и мане и Карађорђа и Милоша*, и не устеже се да, у крајњој инстанци, доведе у питање праве мотиве Вождовог повратка у Србију

¹ О Перовићевој драми као заборављеној писао је Душан Михаиловић: *Заборављена драма "Карађорђе" од др Милоша Перовића, у: Карађорђе у драми и на филму*, Велика Плана, 1996.

1817. године, као и сврсисходност и "херојство" таквог подухвата. Занимљиво је да ће исти тај мотив измишљеног сусрета и садржај разговора у потпуности преузети, скоро деведесет година касније, Жарко Команин у својој драми написаној 1992. године, када прилике у Србији буду поново изискивале размишљање о овом тренутку српске историје.

Сусрет је пун динамике и драматике, и прилично је веродостојан у историјској оцени мотива и карактера главних протагониста. Сукоб Господара је неминован и разлаз неизбежан. У Перовићевој драми оба јунака су, на неки начин, у праву и то чини драмски ефекат сусрета снажним, остављајући гледаоцу да се определи за један од два принципа. Сигурно је да је избором овакве позиције, еквидистанце према оба става, аутор драме настојао да преслика стварну ситуацију у династички подељеној Србији, не желећи да увреди, можда, ни једну страну.

Драма почиње разговором Срба косилаца који се вајкају тешким стањем, нижу се слике њихових недоумица, и даљег страдања под Турцима. Стижу неки наоружани Срби који се већ спремају за нови устанак под Карађорђем. Једни су одушевљени идејом, другима је доста проливања крви. Ипак, свима је јасно:

Где Ђорђе дође, не доноси мир.

Вујица, којег Наум, Карађорђевог слуга, извештава о скором Вождовом доласку, каже:

Ја не знам, шта нам Ђорђе доноси,
Зло или добро, радост или бол.
Ал' знадем, Вождов живот нам је драг
И знадем земљи треба мира сад.

Наум му одговара:

Чудноват човек? *Не, велики човек,
Каковог ретко роде векови.
Други је човек, него што смо ми,
Па како ћемо њега појмити!?*
К'о ор'о смеон, поносит к'о ждрал,
Ко може с њиме у исте висине?!
Ко да га појми, ко ли да га зна,
Кад прилике му нема међ нама?!

Сада се јавља и глас из народа, Обрад, који сасвим другачије види разлог Карађорђевог доласка:

Прљав је повод рада Вождовог
И прљав извор умишљаја тог.
Са крвљу људском напојен му пут,
Себичност људи зову извор тај,
Живот њини, средства су му, знај,
А циљ му крајњи господство и сјај.

Долази Карађорђе. Он иде по народу и подстиче га на нову буну, обећавајући овога пута сигуран успех на целом Балкану. Ови пасажии у драми су веома битни јер згуснуто дају сву ону драматику занесене идеје која не бира средства док пред собом види само циљ, макар и умишљен.

*Ђорђе је дошо у завичај свој
И опет рају подиже на крв.*

Вујица:

Не у крв, Ђорђе, не с Турчином крв!
Зар место мира доносиш рат.
Не у крв, Ђорђе, земљи треба мир,
Преривена је братском неслогом.

Глас из народа, Благоје, међутим, подстиче Карађорђа говорећи да је народ жељан слободе, и да ће се радо придружити новом рату с Турцима. Карађорђе потом одговара Вујици, ругајући се отворено свима онима којима је доста ратовања и смрти:

Карађорђе:

Не у крв, велиш. Зашто не у крв?
А зар без крви има слободе?
Чусте ли само разложити збор
И ову мудру и паметну реч:
Нећемо крв, мио нам је мир,
Нећемо у смрт живот нам је драг.
Чујете ме, браћо, чуј ме, Вујица,
Нек вам је знано, доносим вам рат,
Мач вам доносим и доносим крв,
Очајну борбу, мач и смрт и крв.

Конечно стиже и Милош на обећани сусрет. Карађорђе му саопштава да се вратио да запали цео Балкан и протера Турке, те да у томе има подршку моћних савезника. Милош му се чуди, велика је то мисао, каже, али неостварљива. Карађорђе га подстиче да прихвати идеју, да братски пруже један другом руку.

Милош се устеже, сумња, потом каже кључну ствар:

Реци ми,
Шта ће да буде, ко ће бити крив,
Кад се изметне цео умишљај.
Реци ми,
Шта ће да буде, ко ће бити крив
Пред вишњим Богом и пред народом,
Кад ово наше мало слободе
Згажено буде турским беснилом.

И кад се опет залуд проспе крв
По овој земљи много паћеној?

Карађорђе га уверава у сигуран успех подухвата, а Милош обећа да ће се радо придружити тој идеји када буде било згодно време за то. Утом стижу гласови да је буна почела пре времена и да је пала крв. Милош се зграние, каже да није схватио да ће то одмах бити. Карађорђе одговара:

Па зар ти нисам каз'о Милошу,
Такав је био у нас договор.
Ми ћемо овде устати
И намамити Турке за нама.
И док по нашим гину горама,
Дотле ће свуда ватра планути,
Те цео Балкан, мржњом загрејан,
Букнуће као пожар.

Схвативши да Вожд не види да је таквим договором српски народ намамљен да први гине за балканску слободу, Милош одриче сваку помоћ и саучесништво:

Ја нисам знао куда циљаш ти
Те дадох реч и дадох пристанак;
Ја мишљах, ти ћеш тамо са њима
Дизати буну, мишљах, тамо ћеш
Не овде код нас, не у Србији;
Ја нисам знао, па ти дадох реч,
Ал' сад ти велим: никада!

Карађорђе се руга Милошу да више воли да живи у ропству и "драговољно јарам тегли", а Милош каже да је то нужда. Горко открива да је узалуд веровао да се Ђорђе у туђини променио, да се

Угасио пламен пркоса
И срцем место беса ђудљивога
Завладала умна стрпљивост.

Сукоб је сад већ сасвим отворен. Милош каже да је спреман на сваки договор с Турцима – подлошћу, кесом, молбом, преваром, само не крвљу! Моли Карађорђа да иде где зна, да буде разуман и разборит: нека диже буну где хоће, само не у Србији. Ако остане, за њега више не јемчи. Карађорђе му одговара:

Мораћеш у крв,
Па било моју или твоју крв.
Ево ти, удри, или ја ил' ти.

Нећу, одговара Милош.
Карађорђе је ван себе, бесан и отворено прети:

Ал' слушај, кнеже, борићу се сам.
Дићи ћу на крв све што носи жиг
Ропства и стида, и на мој ће миг
Букнути Балкан као живи плам
А тебе вечни нека буде срам.

Милош се преломи:

Ха, какве речи и какови бес!
Шта смера само! На буну, у крв!
И шта ћеш сада? Бесан је и пуст
И самовољан, не помаже реч...
Ха, прости Боже, нек и ова крв
На моју главу иде. Нужно је
Рад добра ове раје злосрећне
И ради мога добра.

У Вујичину кућу стижу вести из Београда:

Сви су кнежеви
С Милошем били у Београду
И доконали, како дознадох,
Да пошто-пото спрече устанак.

Вујица, који већ зна пресуду, моли Карађорђа да побегне из земље јер га може страшно задесити, али овога пута се Карађорђе заинати: једном је побегао из земље, неће други пут!

Након Карађорђевог убиства, Вујица се горко каје и помиње "посвећено" Вождово тело, али и смрт без херојског краја:

Ох Боже! Мртав, мртав лежи ту,
Без даха живог и без подвига.
Без речи и без дела херојског.
Људи, браћо, носите
И сахраните свето тело то
По обичају нашем хришћанском.
Сахраните га, чувајте му гроб,
Из њега ће вам нићи слобода.

Владислав Каћански такође уноси измишљени дијалог Карађорђа и Милоша, али пред пропаст Србије. Настоји да понуди суштину Ђорђеове душевне драме пред којом је поклекнуо. Болестан је, сломљен, и стижу му црни гласови. Долазе и старешине, међу њима и Милош Обреновић који пред Карађорђем одбија да бежи из Србије. Вожд га слуша и диви му се у себи:

Има срца! Од друге је крви. Одваја се од свију, међ свима је први.

Милош се обраћа Карађорђу речима које су бит драме, *суштинско титање улоге хероја:*

Очи целе Србије гледају на тебе! Народ чека твоју последњу реч. Одлучи се! На ропски живот. Ил' славну смрт у боју!

Карађорђе одлаже одлуку, за то време народ безглаво бежи. Када и сам крене преко Саве, Каћански му дозвољава унутрашњу душевну борбу и сумњу: где је онај силни дух чију је власт над собом признавао, где је нестао, зашто га је оставио?

У Хотину се среће с Хетеристима.

У твојој руци је слобода Балкана, у твојој руци је зора новог дана!

Карађорђе се колеба, признаје да му је понуда Хетериста одавно на срцу:

Давнашњи, најлепши ми је сан да огњем засветли суморни Балкан.

Јоргаћ то једва дочека, па још више подстиче колебљивог Вожда:

Све у тебе гледа, на твојој глави сјај слободе сија.

Ти си изабраник – балкански Месија!

Роб на тебе чека! Раскини ропске ланце, подигни мач – па води!

У самоћи, Карађорђе испитује порекло овог новог искушења:

Ко си ти? Ко? Демон или Бог? Чујем твој глас, ал' вере немам, ни снаге, ни моћи, ни воље.

Када се ипак појави у Србији, већ је занесен идејом горућег Балкана. Каћански признаје право стање ствари кроз Вујичине речи:

Народ је омрзну борбу и бојшите, борио се па се уморио.

Вујица моли Карађорђа да се врати, објашњава му да је прерано дошао, да није згодан тренутак, али Вожд не хаје за његове речи и одлучно одбија предлог. Бесни страшно невреме и гледаоцу је јасно да је пала Вождова глава.

Последња сцена представља *апотеозу Карађорђа*: на сцену редом излазе тужбалице, виле, суђаје, цин, Хронос и Архангел Михаило.

Ђорђе ће једнога дана да се пробуди, и његово срце почеће да бије кроз срце Србије.

Архангел Михаило носи *пламени мач који српском народу у наследство даје, кад време дође да се на њега сети и испуни Вождов аманет!*

Последња слика изводи на сцену пирамиду на којој блистају слова – ЈУГОСЛАВИЈА! То је крајњи циљ и аманет Карађорђевић, и Каћански га недвосмислено приказује као *родоначелника југословенске идеје*.

* * *

Будући у функцији митизације Карађорђевићеве личности, мишљења сам да су драме више *прикривале суштину него што су је обелодањивале*. Иако се већина драма о Карађорђевићу у поднаслову зову "трагедије", оне то нису у потпуности! "Трагедија је увек делимично одгонетање митских мотива" каже Рене Жирар (Жирар 1990:74).

Да су биле праве трагедије омогућиле би катарзу, дозволиле истини да се назре и тако омогуће гледаоцима, заправо потомству, да *културолошки иживи чињеницу да Карађорђевић своју мисију и улогу митског ослободиоца није испунио*

до краја! Овако, све су, можда с изузетком Перовићеве драме, допринеле том прикривању и мистификовању, постајући на тај начин скоро *главни носиоци мита о Карађорђу*. Одговор је, чини се, прилично једноставан: то нису драме написане с високим уметничким циљем где би се истински трагична питања и тешке душевне драме јунака разрешиле, већ с *јасним идеолошким циљем*.

Њихов садржај и поруку треба тумачити у контексту времена у којем су настале и које је диктирало политичку и идеолошку употребу у сврху подизања родољубивих осећања, али и циља којем су генерације у Србији тежиле: ослобађању своје српске сабраће који су живели раусти у различитим државама Балканског полуострва и уједињењу у једну државу! Писане након династичких смена у 19. потом и у 20. веку, свој значај су посебно добиле у деценији пред Балканске ратове и Први светски рат када је изгледало да је стогодишња тежња на прагу свог испуњења под династијом Карађорђевића, окренутих руском утицају и плановима о свесрпском уједињењу! Када се чинило да је циљ постигнут стварањем најпре Краљевине СХС а потом и Југославије, више ништа друго није преостало до да се Карађорђе прогласи родоначелником југословенске идеје!

Ове драме као да су биле написане да подгреју страсти и одвуку пажњу потомства са историјске истине и политичке реалности на колосек историјске мистификације.

КНЕЗ МИЛОШ

Кнез Милош Обреновић био је једна од највећих личности модерне српске историје. Високу оцену књажевих способности изrekli су бројни историчари, публицисти, многи његови савременици и странци који су имали прилику да се упознају с Милошем Обреновићем.

Његова бујна личност и занимљив животни пут од неписменог слуге, преко трговца и устаника, до кнеза Ослободиоца и Творца васкрсле Србије, те једног од најбогатијих људи свога времена, никога нису остављали равнодушним. Једни су му се, због тога, дивили, други га мрзели. На свом путу успеха склањао је, без много скрупула, људе који су му сметали. Уз себе је, с друге стране, уздигао многе Србе, а нарочито чланове своје породице којима је био привржен, па ипак, неки од оних које је подигао постали су му касније најљући противници. Народ га је и волео и бунио се против њега, али га је ипак звао *Оцем* и поштовао његов напор да уреди земљу и донесе јој мир. Књаз је био добар демагог, умео је с народом да живи, разговара, грди га или хвали, да му осети расположења и потребе.

За свога живота дочекао је велику славу и страшне погрде, уздигао се и био принуђен да падне и повуче се, да би се, после скоро две деценије стрпљивог чекања, тријумфал-

но вратио у Србију која га је звала. Једно је сигурно, донео је Србима оно за чиме су вековима жудели. Иако полувазална, Кнежевина Србија за коју се Милош изборио имала је самосталну унутрашњу аутономију и кнежевско достојанство које су, као основа, омогућили земљи да се у каснијим годинама вине до независне краљевине. А да би то постигао, Милош је умео да стоји, ратоборан и усправан, у војводском оделу с подигнутом заставом и сабљом, али и да се савије и пољуби султану skut и папучу. Његов гибак дух говорио му је да је у оба случаја био – у праву!

Кнез Милош је ушао у историју као војвода у Првом устанку, али је његов пут дефинитивно био одређен оног тренутка када је 1813. године остао с ове стране Саве гледајући за Вождом и другим старешинама како беже из земље. Тог страшног дана судбина га је одредила за будућег вођу Србије.

Епска поезија Милоша слави као вожда Другог српског устанка, када је показао одлучност да поведе народ у нову борбу за ослобођење. То је разумљиво, јер је борба главна тема којом се епика бави. Али, Милош је био човек другачијег кова. Он никада није био хајдук, па иако способан ратник, боље се осећао у трговачким и дипломатским пословима где је његова вештина комуникације и преговарања могла да дође до изражаја. Зато се и није много премишљао да, након окончања устанка, титулу вожда замени титулом кнеза. Од тог момента он је постао прозни јунак. Релативно кратак епски период остао је за њим, а српска усмена традиција и историографија добиле су прегршт материјала за анегдоталну обраду необичне књажеве личности. А као прозни јунак, по законима жанра, био је подложен и хваљењу и оспоравању.

Милош је у животу морао да донесе неколико драматичних одлука. Једна је била останак у Србији 1813. године, друга подизање Другог устанка 1815. године, трећа да убију

Карађорђе 1817. године и четврта када је абдицирао 1839. Иако је најтежу одлуку о убиству Карађорђа донео за добробит народа, иако је није донео сам већ у договору с другим старешинама, одговорност за Вождову главу пала је на његову главу.

Кнез Милош се издвајао по још једној својој особини: био је велики *шалџивџија и еротоман!* О томе су испричани цели циклуси прича. Милош није био епски, далеки јунак, у њему нема ничега митског. Он је био *прави народни, фолклорни јунак* – близак, опипљив, животан, бујан каквим га је потомство запамтило у анегдотама и причама.

У поглављима која следе упознаћемо се са Књажевом епско-анегдоталном биографијом и драмама о њему. Како је на почетку речено, ја ћу се задржати на његовом лику Ослободиоца, стога ће остати по страни значајна грађа о Милошу као владару будући да то заслужује посебан рад, јер и тај део његове биографије несумњиво представља једно од најважнијих поглавља у нововековној српској историји.

КЊАЖЕВА ЕПСКО-АНЕГДОТАЛНА БИОГРАФИЈА

Трговина као судбина: детињство, младост, женидба

Ако се изузме чињеница да је Милош Теодоровић рођен на велики хришћански празник Тодорову суботу 1783. године, да је умро као Милош Т. Обреновић на други велики хришћански празник Крстовдан 1860. године, и да је његову смрт најавила комета¹, у животу Великог кнеза ништа друго није имало карактер мистичног.

Милош је рођен у сиромашној породици у селу Горња Добриња у Ужичкој нахији, од оца Теодора и мајке Вишње којима је то, обома, био други брак. Милош је имао млађу браћу Јеврема и Јована које је волео и уз себе касније уздигао до високог достојанства. Отац им је рано умро, а по мајци, коју су поштовали, звали су их Вишњичићима. Чим је стасао за службу, мајка је Милоша послала да као слуга зарађује за хлеб. Тиме му је била у значајној мери одређена даља судбина, јер је Милош кренуо с марвеним трговцима с који-

¹ Општеномодно је веровање да појава комете на небу предсказује смрт владара и, уопште, крупне догађаје у земљи, као што су рат, болест, глад. Пред смрт кнеза Милоша, као и кнеза Михаила, виђене су биле комете на небу по чему је народ судио да су им владари у великој опасности (Јанковић Н., 1951:126).

ма је много путовао – до Дубровника, Задра и Венеције, свашта видео и научио тргујући и боравећи у туђем свету. Када су га једном питали у Бечу да ли је истина да је у младости био слуга, Милош је одговорио:

Јес, ја, чиниш ’волко, служио сам као прави слуга. Терао сам трговачке волове у Дубровник по 10 пари надница. А опанци били 10 пара. Служио сам дан те се обуо. Ето тако је било. А после, хвала Богу. (Милићевић 1876 I:324)

Касније је отишао у Брусницу код полубрата Милана Обреновића и наставио да се бави трговином помажући брату у његовим успешним пословима. Из Миланове куће се, уз помоћ и подршку пријатеља и ортака Турчина Ћор-Зуке, 1805. године оженио лепом и достојанственом девојком Љубицом из угледне породице Вукомановића. На свадби му је кум био Карађорђе.

Династија туђег имена

Знатна је била улога Милана Обреновића у Милошевом животу. Од почетка свог боравка уз полубрата у Брусници, Милош се за њега везао, схвативши да и Милан према њему гаји топле и дубоке емоције. Не само што се уз брата научио трговачком послу, из његове куће оженио, већ је преко Милана постао и војвода у Првом устанку. Милош се овом међусобно приврженом односу одужио узевши за породично и, касније, династичко име – презиме свога полубрата!²

² Милош се брату Милану одужио и тако што му је 1813. године спасао сина Ристу пославши га с Јаковом Ненадовићем у Земун, а потом у Русију на официрске школе. Тада му је дао у аманет очеву војводску сабљу.

Видећи да ме исти брат много љуби, будем признателан, и за чест његове к мени љубави, узем и презиме његово на себе, поред мога презимена. И будући да је он син Обренов, тако се назвао Обреновић, за које и ја се назовем: Теодоров Обреновић. (*Милош прича о себи* 1893: 1).

Војвода у Првом устанку

Када је избио устанак, Милан Обреновић је био међу првима који се придружио буни као вођа и покретач, па је за кратко време постао војвода рудничке, а затим и пожешке и ужичке нахије. Уз брата је и Милош одмах приступио устанку и у биткама се показао бољи ратник од Милана.

По Милошевом казивању, Карађорђе му је дао војводски чин и диплому 1807. године у селу Равнима, под једним храстом, пред кућом кнеза Михаила Радовића (Милићевић 1876 I:325). Мада је и сам постао војвода, Милош је остао уз Милана да му помаже у судским и управним пословима.

Милош је учествовао у многим биткама, а посебно се истакао 1807. године приликом освајања Ужица. Тада је био тешко рањен па се сумњало хоће ли преживети, али Милош се после неколико недеља сасвим опоравио. О својој доброј срећи у ратовању и добијању војводског чина, Милош је говорио:

Ја сам у многим биткама хероически с народом нашим поступао и, Богу благодарност, свуд ме је добра срећа служила; у неким приликама допао сам и неких малих рана, но нешкољивих; само на Ужицу, узимајући шанце крепости ужичке, ту будем смртно рањен, од које ране останем мало и сакат у леву руку. Видећи и Карађорђе хероическу храброст у мени, даде ми чин и постави ме војводом од стране јужне која се граничи са Албанијом и Херцеговином. (*Милош прича о себи* 1893:3)

Постоји прича, коју наводи Казимировић, да је неки човек, у ноћи пред битку за Ужице, порекао Милошу да ће на

њему Србија остати. Старешине су седеле око ватре кад им тај непознат човек приступи и рече:

Биће много крви, много ће се добити, и опет: све ће се расути, и све ће остати – ено на ономе" и прстом упре у Милоша који је седео на клади код самог огња. Милош је тада био један од најмлађих војвода, без много значаја. "Не може бити" рече намргођено Јаков Ненадовић. "Истину ти велим" рече му човек. (Казимировић 1986: 466–467).

У међувремену, Милан је, попут још неких војвода, постао Карађорђевићев противник. Послат је био у специјалну мисију у руски стан у Букурешту, где је изненада умро 1810. године под неразјашњеним околностима. Причало се да је био отрован, и Милош је био уверен да су му брата убили Карађорђе и Младен Миловановић. Братовљева смрт је била повод њиховој свађи на скупштини у Београду почетком 1811. године. Касније се и Милош приближио опозицији, а једно писмо које је писао завереницима пало је у руке Карађорђу. "Ти си под кривицом и мораш ићи у совет да се правдаш" рече му Карађорђе и сам га спроведе у Београд. На суду је Милош признао своје учешће у завери. Карађорђе му је за казну одузео војводство над ужичком нахијом и сав приход што је с тим ишао и свео га на нижи ранг (*Казивање*, Јокић: 231–232; Караџић 1898:133–134; Куниберт 1901:48–49).

Сматра се да Милош никада Вожду није опростио братовљеву смрт и било је оних који су веровали да је та, потиснута мржња испливала на површину 1817. године дајући лични печат Милошевој одлуци о Карађорђевој уклањању.³

³ У необјављеном писму које је Сима Милутиновић Сарајлија упутио Милошу Обреновићу, Сима вели: "Ти уби кума мислећи да ти је он убио брата Милана. А Милан ти је умро од фаланге (сифилиса)". Колико је овај податак поуздан, просудиће историја. Сими-

Све до 1813. године Милош је био потиснут по чину и утицају, а када су почеле огорчене борбе с Турцима, Карађорђе му врати бившу управу и пошаље га најпре на Дрину, а потом на Саву да код места Засавица направи шанац. Тамо се храбро борио и дуго времена успешно носио с Турцима, па му је и песма признала то јунаштво:

Засавица показа јунака,
Таково га призна за таквога.

С ове стране Саве

О бекству Карађорђа, Милош је с протом Матејом сазнао у Шапцу. Прота је у својим "Мемоарима" описао тај догађај:

Пита их Никола Мариновић (земунски трговац) како са Турцима, а они рекоше да се бију и да их се не боје. А Мариновић кроз плач: "А јадно вам ваше бијење и небојање. А гди вам је Черни Георгије?" Кажемо: да је доле на Морави пред оном турском ордијом. Мариновић каже: "*Није истина, но ено га побегао у Земун, а Београд пуст остао*" (Прота Матеја 1928:241).

Буљубаша Петар Јокић, који је с војском похитао из Шапца ка Београду па од Јакова чуо да је град већ пао, био је непосредни сведок *чувеног разговора* који се на Сави, код Забрежја, водио између Милоша и Јакова Ненадовића. Јокић сведочи да је у том тренутку Милош Обреновић сам самцат стигао на обалу. Каже му Јаков да су Турци у Београду, него нека бежи на ону страну:

но писмо сам цитирала према наводу у *Вечерњим новостима* од 12.03.1995. Куниберт помиње да су многи Карађорђеу смрт приписивали размирицама из 1811. године, али он пориче да је то био Милошев мотив (Куниберт 1901:49).

Кад моју стару мајку, жену и децу разгазе Турци, што је вајде да и ја сам живим? Него идем у моју нацију, па куд остали онолики народ, туда ћу и ја: доста је народа изгинуло са мном, неће бити никаква неправда, ако и ја с народом погинем и пропадем. То те не могу, Господар Јакове, никако послушати. (Казивање, Јокић: 228; Карацић 1898:135; Милићевић 1959:262; Куниберт 1901: 50–51; Гавриловић М. 1908:54).

Мада је било оних који су овом Милошевом поступку покушали да, како каже Милан Ђ. Милићевић, "улију неки себичан смисао", грешили су, јер се у том тренутку "Милош јавља као најбољи син своје отаџбине и као највећи јунак међу ондашњим војводама" (Милићевић 1959:262).

У расулу које је наступило Милошу приђоше неки заостали бећари којима он подели оружје и одећу коју је имао:

Ако мени Бог да живот и здравље, ја ћу с вама оваки ствари и свашта другога доста добити и имати; ако ли не буде суђено више живети, не треба ми ни ово. (Карацић 1898: 136).

Глава у торби

У периоду 1813 -1815. године било је неколико значајних епизода које су обележиле Милошеву активност. Најпре, то је била Милошева предаја Турцима; потом Хаџи-Проданова буна која је избила у невреме и коју је Милош умирио; те злочинства Сулејман-паше и зверства Турака која су згрозила савременике и нагнала Милоша и српски народ да дигну нови устанак. Стање у Србији је било страшно и та се чињеница мора имати на уму када се размишља о времену између два устанка, о Милошевом осетљивом и незахвалном положају народног представника у ситуацији која Србима ништа добро није обећавала. О овим догађајима остале су анегдоте у којима је описана *Милошева довитљивост и спремност да се снађе и преживи у крајње несигурним и опасним временима.*

Када су Турци ушли у руднички округ, позваше народ на предају. На пољани пред таковском црквом Милош је, заједно с људима из целе нахије, предао своје оружје на реч и поверење Али-аги Серчесми. Турчин пиштоље одмах врати Милошу и призна га за кнеза рудничке нахије, а сабљу понесе везиру као доказ Милошеве покорности (*Кнез Милош прича о себи*, 6; Милићевић 1959:263).

Потом је Али-ага Серчесма повео Милоша у Београд. Успут их сретне босански везир Ибрахим-паша који је са својом војском покушао да преотме Милоша и сам га одведе везиру. Али, скоче Серчесмине делије и поврате Милоша натраг к себи. Тако су се, ето, две турске ордије потукле око Милоша који је, очито, био вредан плен (Карацић 1898:136–137).

У Београду је за великог везира био постављен Сулејман-паша Скопљак, пореклом Бошњак који је мрзео Србе због пораза који је претрпео у Првом устанку. Милош се у току устанка неколико пута борио са Сулејман-пашом, а на Равњу га је ранио у руку. Зарад политичке потребе да се Србија умири, паша прихвати Милоша и даде му бујрунџију да буде обор-кнез три нахије и право да у народу сакупља порез. У знак захвалности због мирне предаје, Сулејман-паша поклони Милошу сребром оковане и позлаћене пиштоље и коња, па га потом по обичају посини, мада га је у дубини душе мрзео! О томе постоји анегдота коју Вук наводи:

Једном је Сулејман-паша показивао Милоша многој господи Турској, говорећи: "Видите ли овога мога малог кнеза и посинка! Колико се сад чини миран и покоран, ја сам од њега неколико пута тако бежао, да нисам знао куда ћу ударити; па ми ево најпосле и руку преби на Равњу". А Милошу је говорио: "Ти си ме ово ујео (показујући рањену руку)"; а Милош му одговори: "Ја ћу је и позлатити, честити пашо!" (Карацић 1898:137).

Милош се након тога вратио кући, али се ни једног тренутка није осећао сигурним за свој живот и положај.

Сулејман-паша није био у стању да с народом благо поступа, како му је Порта била наложила. Носећи у срцу жељу за осветом, он је Србе излагао сваковрсном насиљу, понижавању и тешком кулуку. У току пролећа и лета 1814. године стање је постало несносно. Хајдучија је опет била узела маха, па су главе падале и с једне и с друге стране. Народу, који је десет година живео у миру без Турака, смучи се такво животовање у сталном страху и поче се разговарати о новом рату.⁴ Лажном оптимизму Срба доприносиле су и старешине које су народу говориле о Наполеоновом поразу у Русији и о томе како се Карађорђе с више хиљада избеглица налази на граници спреман да сваког часа упадне у Србију и поново дигне устанак. Ове нереалне наде народ је, међутим, "примао као свету истину" (Гавриловић М. 1908:76, 77).

На јесен 1814. године, без претходног договора и пажљиве припреме, изби тзв. Хаци-Проданова буна. Она је, заправо, почела као свађа српских и турских момака у манастиру Трнави, у који су се склонили од куге. Чим је избила буна, Хаци-Продан побегне у шуму да скупља чету, а Милошу пошаље гласника са поруком да се стави на чело устанка као некад Карађорђе. Милош је био противан тој буни која се збила у невреме, пред зиму, без договора, без муниције и залиха хране. Стога се одмах спреми да стиша устанак бојећи се да

⁴ Михаило Гавриловић истиче да ни Турци нису мислили да је њихов успех над Србима потпун, нити су Срби веровали да је њихов пораз дефинитиван. И значајнији људи и прост свет су се распитивали за догађаје у Европи, пратећи њихов могући утицај на прилике у земљи. На сваком већем скупу се о томе разговарало међу Србима (Гавриловић М. 1908:70).

Турци не учине неко још страшније зло над Србима. Милош је позвао устанике на предају, верујући Турцима на реч да ће бунтовницима све бити опроштено. Међутим, када се буна сасвим умирила и народ разишао кућама, Турци не одрже реч коју су Милошу дали! Сулејман-паша као да је само чекао такву прилику. Схвативши да је народу остало још много оружја и бојећи се нове буне он реши, као некада дахије, да похвата виђеније људе и главне кривце и убије их, за казну и опомену осталим Србима. У оковима доведоше преко стотину људи у Београд: неким су одсекли главе, друге пред београдском капијом набили на колац где су данима издисали у највећим мукама. Ти страшни догађаји пренеразили су свет, а Милоша озлоједили због преваре и потпуно уверили да са Сулејман-пашом нема ни мира ни погодбе. О опстанку народа после ове буне нико се није бринуо, нити је становништво уживало икакву заштиту. "Порта је тражила да се Срби потпуно осакате и скоро униште". Знајући за овакве гласове, "ужасан страх је овладао земљом где су сви веровали да је дошао час истребљења српског народа" (Гавриловић М. 1908:94–95, 103).

Због Хаци-Проданове буне, Турци су Милоша задржали у Београду као таоца. Једнога дана показаше му главу чувеног хајдука Станоја Главаша кога су убили из чисте обести. Милош тада схвати да је он следећи на реду. О том догађају је касније приповедао:

Кад, ал' други дан, видим ја главу Станоја Главаша на капији, на колац набијену. Овде ми један Турчин, но мој добар пријатељ, рече: "Видиш ли главу Станојеву? Онако ће и твоја скоро бити, ако се не узумеш чувати. Сад гледај што ћеш!"

На то му Милош одговори:

Вала, ја сам моју главу још одавно бацио у торбу и сад већ ту-ђу носим!

Ово ме весма опечали и у страх доведе. Видећи ја толико браће моје кнезова и прочих исечених, видим да ту добра није. Рад бих био како се измаћи; но ево зла: овај ме од себе не пушта, нити ме из Београда у народ пушта! И тако сам до половине зиме једнако у граду био. Најпосле, намислим да гледам преваром како да измакнем. (*Милош прича о себи* 1893:8; Карацић 1898:142–142; Гавриловић М. 1908: 134).

Други устанак: Ево мене, а ето вама рат с Турцима!

Више пута је Милош молио Сулејман-пашу да га пусти, али му је овај одговарао: "Дедер, посинче, стрпи се још мало..." Схвативши да ће само новцем успети да превари похлепног пашу, почео је с њим да преговара. Пошло му је за руком да убеди везира да ће само њему, Милошу, народ дати паре за откуп робова. Узјахавши коња, полети назад у Брусницу намеран да се у Београд више не враћа.

Милош је у својим успоменама казивао да је већ тада имао намеру да дигне народ на устанак, али се прво обратио, у тајности, својим најповерљивијим људима: Лазару Мутапу, Арсенију Ломи, Милићу Дринчићу, Јовану Добрачи, архимандриту Мелентију Павловићу и Сими Паштрмцу.

У ових шест брата прво сам повереније имао открити моје намереније, и њих сам на све стране разаслао да народ дижу.

У међувремену, сакупе се и народни прваци из београдске, рудничке и ваљевске нахије у селу Рудовцима, у кући попа Ранка Митровића, и усагласе се да замоле Милоша да се прихвати вођства у устанку који је већ био сасвим сазрео. Прву улогу у будућем устанку народни прваци су наменили Милошу јер се водило рачуна о томе *да је његов утицај у народу велики*, а његов пристанак јемство за успех подухвата, стога га, по повратку из Београда, обавесте о својој одлуци.

Из овога се види да је "народ Милоша схватао као свога пуномоћника коме је поклонио поверење да га води у борбу и да га заступа спрам неког трећег. Он је тако и сам схватао свој положај. Да је то тако види се из докумената где је капетане постављао не у своје име, већ у име 'свију старешина', а и из чувеног разговора са Молером у време устанка када му је рекао да ће се старешина бирати после" (Петровићи Вукашин и Никола 1882 I: 156).

Милош је поступао обазриво, сматрајући да је за успех важно знати циљ, правац и размере устанка. Реши се да договор о буни огласи у Такову, на Цвети, када се на сабору буде окупило пуно света.⁵

Скупим сабор на исто место, где сам се пре предао Турцима, у село Таково. Сад у овом сабору јавим народу моје намереније, и њих на дизање против Турака сад подстрекавам. Кад је народ речи моје саслушао, с радошћу су сви у глас викнули да хоће, ако им ја будем предводител и старешина.

– Ја хоћу старешина бити, но иштем од вас постојанство, послушаније, слогу, и љубав братску, без икакве пизме и освете један другом; а при том знајте и то, браћо, да ту мора бити и крволиптија, робљења, и прочих сваких неповољних догађаја, али за слободу нашу идемо да гинемо, и све да трпимо да се ослободимо овог тиранства. И за то велим да не би после мене окривили, и моју душу проклињали. Ја никога на моју душу не узимам, него за слободу рода дужни смо сви сад крв проливати.

⁵ Почетак Другог устанка је на изванредан начин био изнуђен и превремен у односу на Милошеве планове. Наиме, Милош је морао да убрза почетак устанка и огласи га на Цвети, јер је непосредно пре тога избио сукоб између Арсенија Ломе и аге Токатлића на Руднику. Сукоб се завршио погибљом и Ломе и Токатлића, али то је унело узнемирење и опрез међу Турке па се више није могло чекати.

На то они сви одговоре:

– Господару! Ти се прими старешинства и предводителства, а ми ћемо те следовати. Десница Божја тебе нек предводи, а ти нама управљај, ми ћемо те слушати и по заповести твојој у свем поступати. Ти видиш да гинемо и тако и тако, и да смо робови и тако сви. (Кнез Милош прича о себи 1893:9–10)

Народ је на сабору, одржаном на Цвети 11. априла 1815. године, једнодушно замолио Милоша да их не издаје и да им буде старешина. Када је дао свој пристанак, људи су му гологлави редом прилазили и љубили га у руку, честитајући му и благосиљајући нови заједнички подухват.

Михаило Гавриловић је суштину овог догађаја истакао на занимљив начин:

Од овога дана Милош Обреновић није више први старешина по Сулејман-пашиној милости, бурунџију његову заменио је народним избором: ту у Такову Милош се предао Турцима, ту је јавно с њима и раскрстио. Тада му је било 32 године. (Гавриловић М. 1908:151).

Када се вратио кући у Црнућу, Милош је ипак био поколебан одговорношћу и величином посла којег се примио. После дужег премишљања и саветовања, ушао је у вајат, а из њега изашао обучен у војводско одело, опасан сребрним оружјем и с војводском заставом. Стао је пред окупљене и рекао:

Ево мене, а ето вама рат с Турцима!

Заставу је предао Сими Паштрмцу да буде барјактар.

У свима који су ту били срце је заиграло, јер је сваки собом помислио: сад је заиста рат и он пристаје с нама! (Гавриловић М. 1908:151).

Застава коју је Милош тада подигао постала је касније светиња за Србе, и Куниберт каже да су је с дубоком побожношћу показивали странцима који би дошли у Србију (Куниберт 1901: fn.72).

Код Вука у IV књизи јуначких песама, под бројем 45. налази се песма "Устанак кнеза Милоша на Турке". Песма углавном прати историјске чињенице и завршава се првом битком Другог устанка – бојем на Чачку. Песма почиње познатом уводном формулом – разговором два гаврана и жене Ћаја-паше која пита птице да ли је њен муж коначно покорио Србију, и да ли је Милош са њиме у дослуху. Гаврани одговарају да је испрва тако изгледало, али да се Милош предомислио јер га је народ позвао да се стави на чело новог устанка:

Господару, славан кнез Милошу,
Буди Српству данас у помоћи,
Избави нас из душманске руке..
А сви ћемо тебе послушати
И за Српску вјеру умријети.

Саслушавши народну жељу, веле даље гаврани, Милош оде у планину где је у самоћи размислио, а потом послао општи позив на устанак:

Побацајте куке и мотике
Па удрите по селима Турке...
Дижите се скупа на оружје
Јали сада, ја више никада...

У песми се Милош назива *славни кнез Милош, српска поглавица, славни господар, сунце са Јелице*, итд. Крста Божовић је такође записао једну песму из Жупе Крушевачке,

"Устанак 1815. године" (Архив САНУ, Етн. зб.197).⁶ Песма почиње тужењем гуслара због три српске пропасти: на Косову, после Кочине крајине и после Првог устанка. Ипак, појавио се дични син – Милош Обреновић о којем песма пева од тренутка када је био заточен у Београду као талац и када је кренуо да диже Шумадију.

Милошево епско доба

Други устанак је трајао око пола године и имао је неколико значајних битака које су опевале епске песме, у целини или деловима, а такође је остало неколико занимљивих анегдота о Милошевом понашању у устанку. Милошева намера није била да исцрпљује народ у дугим и тешким борбама, већ да покуша што пре да успостави мир и направи погодбу за Србе. Стога, чим му се пружила таква прилика, он ју је искористио. Вештином доброг преговарача, успео је да издејствује релативно повољне услове. *Милошево епско доба је кратко трајало, али му је донело углед срчаног и храброг војвода Другог српског устанка.*

У почетку устанка Милош се није упуштао у велике битке с Турцима. Његова војска се састојала "од гомиле људи, оружаних моткама, секирама, косама" (Гавриловић М. 1908: 156). Прве чарке догађале су се у Чачку и око њега. Београдски везир је послао Ћаја-пашу са десет хиљада Турака да раз-

⁶ Интересантан је Божовићев коментар о песми и певачу Марку, који је негде око 1850. године песму прочитао из неке књиге коју је донео калуђер са Свете Горе. Књигу је изгубио, али је песму запамтио, а такође је памтио да је под Карађорђевићем песма била забрањена! Божовић је песму записао 1911. године када је Марку било 83 године, и каже да је лепо сложена, да прати историјске чињенице и да је он никада раније није био чуо.

бију устанички центар у рудничкој нахији и тако онемогући Милошу везу с осталим крајевима земље. Милошу је било јасно да је српски положај веома неповољан.

Дошавши према Чачку на једно брдо звано Љубић, ја дадем начинити овде два шанчића од прошћа, прућа и грања за заклони-ти се мало. Сад опет нове муке за мене, кад погледам спроћу толи-ке силе турске, једно то да нам је мало друштво, а друго оскудност велика и у оружју и у џебани: неки је имао пушку, а неки није. Ов-де сам морао располагати и пушке и барут делити: ко је имао два пиштоља, морао је један дати ономе који нема. Овде су и двојица из једне пушке пуцати морали. (*Кнез Милош прича о себи* 1893:12).

У међувремену, Милош је успешно окончао битке на Палежу и Ваљеу. Палеж је имао посебан значај за Србију, јер се ту, преко Саве, остваривала веза са сабраћом из Аустрије и с емигрантима спремним да новцем, храном, муницијом и оружјем помогну нови устанак. Бој на Палежу се завршио потпуним турским поразом, за који је сам Милош говорио: "*мало је који утекао да каже како је било*" (Гавриловић М., 1908:158). Ова победа је имала изузетно добар психолошки утицај како на устанике, тако и на друге Србе који испрва нису хтели да крену у устанак, заплашени горким искуством после Хаци-Проданове буне.

Милош је морао, као некада Карађорђе, да силом, прет-њама и лажним надама у скори долазак руске војске тера љу-де на борбу, да им враћа самопоуздање и подстиче храброст и оптимизам. Пред бој за Ваљево издао је претећи проглас:

Који не би ту нашу заповест послушао, тај старешина лишен би-ће живота свога...који не дође сва ће војска доћи на њега! (Гаврило-вић М., 1908: 161).

На брду Кличевцу изнад Ваљева улогорена српска војска није ступала у битку. Милош их тада прекори што не улазе у борбу:

Ви, браћо, може бити да сте чекали мене, али ја сад немам кога чекати: цар ми ни краљ неће доћи у помоћ. Ако се ја сад станем плашити од Турака и не смеднем се к њима прикучивати, шта ће други људи радити? (Караџић 1898:149).

После пада Ваљева дошло је до познатог разговора између Милоша, Петра Николајевића Молера и Павла Цукића о будућој подели власти. Цукић и Молер су предлагали поделу Србије на четири целине,⁷ истичући да нико више не сме као Карађорђе да "приграби сву власт за себе". Милош је одбио било какав разговор о томе док се устанак не заврши и никакав потпис на тај договор није хтео да стави као што је то Молер захтевао, предлажући Молеру да се он прихвати старешинства ако му је до тога толико стало (Караџић 1898:150). Овај разговор ће се показати значајним у годинама које су потом дошле и које су донеле отворену борбу за власт и Милошеву одлуку да уклони непосредне супарнике.

Бој на Љубићу, неравноправан у броју и наоружању, завршио се поразом Срба после тешке целодневне битке. Многи устаници били су побијени или поробљени, а већина се разбежала у збегове.

Милош, видећи расуло, врати се обесхрабрен са својим момцима и архимандритом Мелентијем Павловићем кући у Црнућу. Ту их дочека Милошева жена Љубица. Њене одлучне и храбре речи остале су потомству у памћењу:

⁷ Власт је, по Молеровој и Цукићевој замисли, требало да се подели између њих двојице, Милоша и проте Матеје Ненадовића!

– *О, зар сте већ ослободили земљу од Турака?* упита их Љубица.

Милош, малодушан, исприча јој жалосне догађаје, а Љубица ће на то:

– Па зашто да не помрете на бојном пољу! Идите на душмане, срећа је храбрости на руци: повративши се себи, народ ће следовати вашем примеру, а они што су вас напустили, вратиће се те вам се придружити пошто им већ породице буду у безбедности. Наша је ствар праведна, света Богородица је неће напустити! (Куниберт 1901:74).⁸

Анегдота каже и да је Љубица тада рекла мужу:

Кецеле женске пашите, а ми жене да идемо да се бијемо! (Милићевић 1959:250).

Ове речи тргну Милоша и његову пратњу. Пронађу некакав добош и почну да ударају у њега призивајући разбежану војску да се врати и поново крене у борбу. Тада се, одиста, срећа преокрену. Срби се некако поврате, наново окупе и крену у потеру за Турцима који су са бројним робљем полако ишли ка планини Јелици. У општем хаосу који је настао када их је српска потера сустигла, Турци буду потпуно разбијени. О том турском расулу и општој бежанији Вук је написао:

Који Србин нигда Турчина није убио, тај га је дан могао убити: Турци су се тако били забунили, да се већ нису ни бранили, него су бежали који је могао, а који нису могли бежати, они су падали по путу и око пута. Ту је по један Србин у стотине Турака улазио, те турско робље ватао и изводио. (Караџић 1898:154–155).

⁸ Љубица је била изванредно одлучна и смирена жена, притом велики патриота. Храбрећи Милоша да се врати натраг у борбу, рекла му је да је заклела његовог момка, Марка Штитарца да, уколико Турци однесу победу, закоље њу, њену децу и свекрву Вишњу да не би пале Турцима у руке као робље. Многи су се касније дивили овој њеној решености и речима којима је од мужа одагнала сваки страх да би Турци могли да их поробе.

Милош окупи преживеле Турке и њихове жене, које су Срби похватили по шумарцима и јаругама, опреми их и безбедно пошаље за Ужице. Овај милостиви чин Турци су Милошу примили с великом захвалношћу.

Још две велике битке које су Срби добили остале су потомству у памћењу: битка код Пожаревца и бој на Дубљу у Мачви.

Бој код Пожаревца добро показује *Милошев начин ратовања*: када се треба борити – ту нема узмицања, али када постоји могућност за договор и предају – онда се треба томе приклонити.

Пре него што ће одсудна битка за Пожаревац започети, Србе нападну неке делије, похватају и поубијају неколицину, одсекавши им главе. Видећи како су њихова браћа прошла, Срби се уплаше и стану измицати. Милош се тада расрди на војнике. Потегне пиштољ и изађе пред њих, претећи:

Куда ћете, несрећни синови? Куд мислите да утечете? Где вам је град да се у њега сакријете? Већ ако жене под кецељу да вас сакрију? Натраг, курво! Ту је кућа (показујући пиштољем турске шанчеве), ту је жена, ту су деца; то ако оставите, остало је све пропало. Који сад за мном не потрчи, ономе ћу ја главу одсећи, нећу чекати да га Турци секу!

Па онда метнувши пиштољ у кубуру, потегне сабљу и погна коња управо к делибаши, говорећи му:

Вала, делибаша! ти може бити да имаш куда и на другу страну, али ја заиста немам никуд, него ми ваља овде мрети!

(Караџић 1898:157).

Доносећи одлуку да ноћу нападне на турске шанчеве, Милош је окупио војску и понудио свима који се за свој живот плаше да одступе на време:

Него и то, браћо, да вам кажем: који старешина не мисли напред ударити пред својом војском, онај нека не мре од мене без невоље, већ слободно нека каже, да поставим другога старешину.

Поглавари сви повичу у глас да ће по његовој заповести драговољно помрети пред војском. По том заповеди, те се војска изведе у ред, па и њој каже:

Који удари на турски шанац, онај, истина може и умрети, а може и остати; али који уступи напруг, онај ће јамачно умрети од мене. А ево ја ћу пред вама напред ударити. Јуриш! (Караџић 1898: 157–158).

Милош је, причало се, тако јуришао да су га пријатељи молили да се заустави и не погине улудо да не би својом смрћу упропастио српски народ. У шанчевима су се обе војске жестоко и криво тукле. Срби су успели да уђу у град и освоје га. Турци су се потом предали на реч Милошу који их је испратио до Ћуприје.

Мало је епских песама које су опевале Други устанак, зато сам се ја на овом месту мало дуже задржала описујући дилеме које су сваку до тих битака пратиле. Код Вука Врчевића налази се једна повећа песма – "Бој Србијанаца и Ћаја паше" (Архив САНУ Е. зб.62/3:14). Песма почиње Милошевим избављењем из Београда и одмах се прелази на битку код Чачка. Помиње се српски пораз и Милош који је заплакао желећи своју браћу. Песма потом уводи фантастичан епски мотив – чудног сна који је Милош уснио на планини: сањао је да је муња погодила Ћаја пашу, а Дрина га прогутала, док су са Јелице полетела два врана гаврана. Пробудивши се из сна, Милош закључи да ће Ћаја паша сигурно погинути, па крене да поново окупља своју војску и да их храбри. Песма се завршава описом српске победе. Слична је и следећа песма код Врчевића "Бој Србијанаца и Паше Ибрахима", песма која опева бој на Дубљу (Е. зб. 62/3:15).

Код Вука Караџића налази се само комад од песме "Бој на Чачку" (књига IV, 46), али је вредна помена нешто дужа песма "Бој на Пожаревцу" (књига VIII, 48). Она почиње разговором немачке господе у Банату о томе шта се то тресе из Србије, а онда им стиже одговор: то се три дана већ туку српска и турска војска око Пожаревца. Песма опева "славног кнез Милоша" како се храбро бори и сабљом коси Турке пред собом, да би га на крају Турци молили за мир:

Молимо те, српски кнез Милошу
Опрости ни за погрешку нашу,
Да смо за те ми одавно чули
Ми би ти се ономад предали
Не би тако од сабље падали
Но ћемо се и сада предати.

Песма се завршава похвалним стиховима:

Весели се, српска земљо знана!
Ти си данас са Милоша славна.

Занимљива је Вукова песма из VIII књиге (бр.49) "Утје-ха Србији". Почиње описом страдања Срба 1813. године и Карађорђевићевим бекством из земље. Глас са планине опоми-ње Србе да није све изгубљено и да имају чему да се надају – ту је, наиме, Милош Обреновић:

Кад утече у Немачку Ђорђе
А у тебе турска сила дође,
Онда ти је Милош помогао,
И из турског ига извргао,
Те данашњу славу подигао.

Потом се ређају описи Милошевих битака, примирја с Марашли Али-пашом, опевају се Милошеви напори да се уз по-

моћ руског цара Србији врате њена права и да Милош буде изабрани кнез. Јасно је да је песма спевана као хвалоспев Милошу, дуго година након завршетка Другог устанка.

Милосрдни јунак

Суштина Милошеве политике према Турцима у устанку била је: борити се с Турцима и припремати пут за помирење! (Гавриловић М. 1908:169). Он није много марио када би се Турци без борбе, или са мало борбе разбежали. Говорио је:

Који год од мене бежи, срећан му пут! Ја му не сметам; него да се молимо Богу не би ли и ови остали Турци побегли између нас. (Караџић 1898:150).

Милош је свугде на реч и поверење прихватао турску предају и на миру их пуштао да се удаље из Србије. Овакво његово поступање показало је, пре свега, да је Милош нешто важно научио на грешкама Првог устанка – да не треба Турке гонити до истребљења ако се имају у виду преговори с њима. Такву политику – да што пре рашчисти с непријатељем, Милош је саветовао и другим старешинама:

Да нисте веру своју погазили за свој живот, зашто је то већа срамота, но што речете тако да буде и тврдо да остане – онда ће наш рад успевати (Гавриловић М., 1908:175).

Због Милошевог *милосрдног односа према пораженима и заробљенима*, Турци су га ценили и веровали му! Турско робље је хвалило Милошеву великодушност. О таквом Милошевом поступању постоји неколико прича. Навешћу три најпознатије.

После турског пораза код Чачка, гледајући како Срби немилосрдно гоне Турке, Милош је узвикнуо:

Прођите се, браћо, за Бога! Доста је већ; греота је од Бога!

Потом је наредио војсци да прикупе турско робље и доведу их пред његов шатор. Запретио је да ће својом главом платити онај који их буде дирао, па постави око њих страже да их чувају. Рањеним Турцима послао је видаре, а турске жене и децу ставио у кола и на коње и испратио их у Ужице (Карацић 1898:155, и други).

Друга прича говори о Турцима из Карановца које је мирно пустио с оружјем и свим њиховим имањем, и по њима послао писмо и дарове новопазарском Адем-паши којег је од раније познавао. Адем-паша му узврати писмом у којем му је благодарио на човечном поступању према Турцима Карановчанима, уверавајући га да га он лично неће напасти. Штавише, паша је писмо завршио речима које су касније постале пословичне:

Диж' се, бане, на јелове гране!
Коси, бане, како си почео,
Само гледај, да ти откосу не покисну (Карацић 1898:160).

Када је Ибрахим-паша, пак, био заробљен на Дубљу, Милош га доведе у свој шатор па га почасту кафом и дуваном. Тако га је, пише Вук, водио са собом неколико дана, одајући му почаст која му пристоји.

Пошто се тако Милош са пашом сит наразговара, онда му поклони ата и ћурак и пет стотина гроша, па га лепо испрати и, са свим осталим поватаним Турцима, пошаље Рушић-паши преко Дрине. (Карацић 1898:161–162).

Оваквим мудрим и човечним понашањем према непријатељу Милош је извукао велику корист за Србе. Задобивши најпре војну предност над Турцима у пашалуку, задобио је потом и њихово поверење, што му је отворило врата да лакше преговара о миру.

Крај Другог устанка

Милош најпре реши да преговара са босанским Куршид-пашом. Његова одлука да пређе преко Дрине и оде лично у турски логор била је опасна и ризична. Михаило Гавриловић каже да су то били најкритичнији тренуци у његовом животу, и да је та одлука била страшна колико за њега толико и за његове саборце (Гавриловић М., 1908:196). О томе се причала позната анегдота. Сима Паштрмац, у намери да га одврати, рече:

– Господару! Ако ти се мили мрети, попни се, ето, на који хошећ грм и скочи; а немој сам своје главе носити везиру у шаке! Одеш ли му, права си будала!

– Лепо, Амица – одговори Милош сасвим хладно: – ако ја одем, свршим народски посао и вратим се здрав читав, ко ће онда бити будала: ја, или ти?

– Ни ти, ни ја, господару, него везир који те пусти! (Милићевић 1900:14; и 1959:266).

У турски логор га је, на поверење, довео Али-ага Серче-сма, исти онај којем се Милош предао пред таковском црквом. Куршид-паша испрва прими Милоша са шалом, а Милош му одговори вештом досетком:

– Ти ли си Милош?

– Ја сам, честити везиру!

– А ја чујем: Милош, Милош, Милош; мислио сам да су ти рогови већи него моја катарка на шатору, а сад видим да нема четрдесет ока човека, као у печеном јарцу!

– Тако је, честити везиру, прихвати Милош. Једна коза ојари двоје јаради, и од једнога кожа иде на бубањ, а од другога на свето јеванђеље. Тако је и са мнош: бубњев глас ударио на мене, а Србија пуна људи и већих и јачих од мене! (Гавриловић М. 1908:197–198).

Преговори с Куршид-пашом потрајали су неколико дана. Паша је тражио потпуну и безусловну предају и полагање свог оружја. Милош, знајући да не може да прихвати такве услове, схвати да је у великој опасности. Поче да размишља како да се избави из пашиних руку, те реши да употреби сличну тактику као некад са београдским Сулејман-пашом. Рече Куршиду да мора лично отићи и Србима саопштити услове предаје, јер ако Срби виде да се он жив и здрав вратио – прихватиће, другачије не. Куршид-паша му поверује и тако се Милош, по други пут, на превару спасао скоро сигурне пропасти. Испало је да су у праву били и он и Сима Паштрмац: он – да ће се жив вратити, Паштрмац – да ће на крају будала бити везир који га је пустио!

Вративши се из Босне као из мртвих, Милош реши да оде у Ћуприју Марашли Али-паши, с којим су Срби већ започели преговоре. Марашлија је и сам звао Милоша уверавајући га у своје добре намере. Као доказ своје благонаклоности и поверења, послао му је бројанице завијене у убрус. Када се Милош одлучио да оде, том чину је ритуално приступио. Отишао је у цркву са свим старешинама и помолио се Богу за срећан исход народног посла. "Многи су плакали и са страхом у срцу молитву одстојали" (Гавриловић М. 1908:207).

Услови које је Марашлија нудио били су лакши за Србе јер паша није захтевао предају оружја:

Будите ви само цару покорни, па ако обете, не само пушке, него и топове за појасом носите; и ако Бог да, ја ћу вас на атове посадити, и у самур-ћуркове обући (Карацић 1898:163).

Милош је тражио да им се оружје не одузима и да у земљи више не буде "зулумћара под именом Турци – ту су Срби подразумевали босанске и арнаутске потурице – већ да само Османлије буду везири" (Гавриловић М. 1908:194). Када

му то буде обећано, Милош се реши да прихвати услове предаје.⁹ Та Милошева одлука имала је и за турског везира велики значај, јер се знало да ће Порта наградити онога пашу који буде успео да направи примирје. Због тога је Марашли Али-паша морао бити захвалан Милошу. "Међу њима се створила заједница интереса" написао је Гавриловић (исти, 226).

За датум када се завршио Други устанак узима се 25. октобар 1815. године. Тада је подељена власт над Србијом између Милоша и Марашли Али-паше без икаквог писаног документа, већ само на основу усменог договора кога су се они придржавали. Постигнути договор пропраћен је ритуалним чином. На првој градској капији *Милош је принео жртву за мир* – својом руком је заклао неколико овнова као курбан, "као жртву искреног помирења". Везир је преко њихове крви прешао у град, ушао у сараје и дефинитивно отпочео везирство у Србији (Гавриловић М. 1908:241).

Када је стигао царски ферман из Цариграда којим су били потврђени услови договорени између Милоша и Марашли Али-паше,¹⁰ остало је било да се Милош појави у Београду и

⁹ Значајно је уочити да је Милош, као жеље српског народа, навео услове примирја и оне привилегије које је Порта давала Србима 1806. године преко Петра Ичка, а које је Карађорђе са устаницима одбацио!

¹⁰ Милош и Марашлија су договорили следеће:

1. Турци се не мешају у купљење данка; њих српски кнезови купе и предају;

2. Код сваког муселима седи по један српски кнез; без овога кнеза, муселим Србима не може ништа да пресуди;

3. У Београду се уређује једна Српска народна канцеларија у којој ће седети 12 кнезова. Ови ће кнезови судити Србима који учине велике кривце. Ако кога осуде на смрт, предаће га паши да га погуби.

тима на свечани начин обзнани крај устанка. Милош се дуго двоумио да дође у Београд. С друге стране, Марашлија је постајао нестрпљив јер су Турци почели да му пребацују наивно поверење у Милоша који га је преварио:

"Тебе ђаур превари, те ти не даде нама да се бијемо и да арамо и робимо, него толико време лежасмо беспослени; а сад те опет превари, те те под саму зиму доведе у ове зидине, а он оде да купи војску".

Паша на ове речи није могао ништа управо одговорити, него навали на Вујицу и проту Ненадовића, и на остале кнезове српске који су били код њега:

"Камо Милош? Мене превари Милош!" и говорећи ово кашто је од муке и срамоте плакао као дете.

Кнезови су га уверавали да се не боји преваре и да ће Милош јамачно доћи, а Милошу навале писати и поручивати да гледа што брже да иде у Београд.

И тако један пут једва дође Милош у Београд.

Кад су Марашлијини Турци чули да је Милош у Београду, као да ји је сунце огрејало, свакоме си радост на лицу могао познати, и по целој војсци овај се глас чуо: "Фала Богу! дошао Милош". (Караџић 1898:166).

С нестрпљењем очекиван Милошев долазак у пашин конак у Београду такође се препричава као анегдота. Прошавши кроз двориште између стотине Турака који су га с напетом пажњом посматрали, он уђе у пашину собу. Тамо су седеле турске старешине у мртвој тишини, "да би човек могао чути муву како лети". Марашлија трипут упита Милоша да ли су Срби цару покорни, и овај трипут потврди.

"Тако Срби поделе власт и господство с Турцима. Паша остане господар у градовима над Турцима и муселимима, а

4. Ових 12 кнезова примају порез од нахијских кнезова и предају их везиру.

Милош у земљи над народом и над кнезовима" (Караџић 1898:167).

Мир и слатку тишину међ народ увести и утврдити

У тренутку када је склапао усмени договор с Марашлијом, Милош је веровао да је само повратио бољи мир него што је то био у годинама између два устанка. Видећи силну турску војску на границама земље, а знајући да спас неће доћи ниоткуда, Милош је само размишљао о томе како да што пре склопи примирје, сматрајући га неопходним злом у коме има и нечег доброг. Звао га је *мир за невољу*, имајући на уму да народ више не сме излагати турском мачу:

"Какав се мир и уговор сад учинити може?" питао се Милош. "Морао се мир правити, *мир за невољу*, толико само да Турци земљу не поробе, да се народ не роби и уништожава, да се оружје сачува и боље прилике дочекају." (Гавриловић М. 1908:245–246).

Милош је, такође, говорио да се на такав потез одлучио и зато "да сам не би оставио за собом проклето име као Карађорђе и Хаци-Продан". Својој погодби Милош није приписивао важност неког већег јемства за будућност. Тако су и савременици његови гледали на његов рад, верујући да је то најбоље што се могло урадити у датим приликама (исти, 246).

"*Милош тада није ни сањао да је земљу ослободио!*" закључио је Михаило Гавриловић (исти, 245).

Новооснована Српска народна канцеларија 9. новембра 1815. године прокламацијом је *свечано објавила мир народу*:

Време је дошло да се крв наше браће не пролива, време је већ да се стишамо, време је да матере у утробама с миром децу носе, време је да их с миром у домовима својим рађају и воспитају и по закону нашем жене и удају...

Потом је објављено да ће Милош

верховни кнез и правитељ народа сербскога, поћи у народ да *мир и слатку тишину међ народом уведе и утврди* (исти, 244).

Кнез Србије

Дајући своју *оцену о Милошу као вођи Другог устанка*, Михаило Гавриловић је исписао ретко лепе и тачне речи о овом човеку:

"Био је умерен и човечан у победама, показао је турским пашама поверење које нису заслужили, и по цену свог живота одлазио је у њихове таборе. Колико је показивао јунаштва у бојевима, толико је имао проницавости, умешности, храбрости и пожртвовања у преговорима. Није било ситуације у којој Милош није све покушао да на њу реагира и да из ње исплива" (Гавриловић М. 1908:247).

У току 1816. године Срби су улагали напор да побољшају стање у земљи; Турци, пак, да поврате своју стару власт, мада им то поред Милоша није лако полазило за руком. У току 1817. године почела је да се, мало по мало, осећа благодет мирног стања. Народ се из збегова вратио у своје домове и ранијим пословима, прионувши да обрађује земљу. "Кроз земљу је почео да струји живот, дошао је ред и народ је почео да се прибира после свих страхота" (исти, 256–257). Једна од првих борби које је Милош већ тада започео била је против хајдучије не би ли у земљу вратио ред и мир и то зло, које је Србима долазило од њихових сународника, уништио.

На Народној скупштини одржаној 6. новембра 1817. године на Митровдан, Скупштина је писмено потврдила Мило-

ша за *наследног врховног књаза* (још једном ће Народна скупштина прогласити Милоша за врховног наследног кнеза 1826, односно, 1827. године!)¹¹. Као потврђени "врховни књаз", Милош је имао права да уређује земљу по свом схватању, јер осим неколико опредељења у уговору о миру, није било других ограничења његовој власти. Скупштина му се заклела да ће га слушати и тиме му дала право да заповеда. Његове дужности су биле велике: био је одговоран Турцима за све што се у Србији дешавало; а према свом народу, пак, био је одговоран за све што Турци чине у земљи, као и за цео ток послова које су српске депутације обављале у Цариграду. Једном речју, *био је одговоран за народну слободу и независност!* (Караџић 1898:170; Новаковић 1898: 153–163; Петровићи В. и Н. 1882:160–161).

Година 1817.

Зар сам ја чувар брата својега?
Прва књига Мојсијева, 4:9

У осетљивом народном послу који је тек започео, у још увек нестабилној и несигурној ситуацији, појавио се изненада Карађорђе да поново диже устанак!

У писму које је Милош, почетком лета 1817. године, упутио Михаилу Герману, свом агенту у Букурешту, види се какво је било стање у земљи пред Карађорђев повратак:

¹¹ Стојан Новаковић каже да се о тим адресама Народних скупштина, до пред крај 19. века, знало само из Вукове књиге "Милош Обреновић, књаз Србије или грађа за српску историју нашега времена". Међутим, 1882. године краљ Милан Обреновић дао је та акта, односно, заклетве учињене Милошу, Стојану Новаковићу који их је тада, по први пут, у целости објавио осим оне из 1826. године која је изгубљена.

Од кнезова сад не осећам никаквога да што на страну тегли; сви су са мном у једном согласију. Противне партије све сам уништио. Народ је у свему задовољан. Зулума никака нема, само је потешка дација, а народ јошт није се окрепио од оне Сулејман-пашине глобе и гладан је много. (Гавриловић М. 1908:345).

Међутим, ситуација у земљи није свима одговарала. Српска емиграција у Русији је била незадовољна што није у Србији у тренутку када се стварао нови поредак, у којем је власт у своје руке узимао Милош Обреновић. Нарочито је Карађорђе трпео велико разочарење и морално посрнуће. Његово дело ослобођења преузео је Милош који је у том послу показао умешност и способност, али и мањак жеље да свој успех подели с њим и другим емигрантима.

Милош је знао да се нешто крупно спрема, али није знао тачно шта. Писма Михаила Германа, Петра Добрњца и митрополита Леонтија, у којима га упозоравају на Карађорђеве планове за повратак, стигла су након што је прича с Вождом већ била завршена. Леонтије је писао Милошу:

Немој да мислите да он или љуби свога народа или да је променио своју памет: он је курјак био и курјак оће да умре! Он само за то иде у Србију да се разрачуна с неким људима и да баци ватру тамо. (исти, 354).

Чак је и Сима Милутиновић Сарајлија, који ће касније у својим поемама и драмама уздизати овај Вождов чин, тада схватити шта то значи и из Видина писати да Хетеристи

хоће туђим челом зид да леме и да неће себе већ пријатеље да баце у чељуст крокодилу! (исти, 356).

На жалост, изгледа да само Вожд тога није био свестан!

Када је тајно ушао у Србију крајем јуна 1817. године, Карађорђе је отишао куму Вујици и наложио му да обавести Милоша о томе да је дошао да одмах диже устанак, да треба убити све муселиме по паланкама, да има усмену подршку руског двора и да ће руска војска ускоро стићи у помоћ (исти, 357).

Глас о Карађорђевој доласку пренеразио је Милоша. Прустимо га да нам сам исприча шта му је све тада прошло кроз главу и како је донео судбоносну одлуку:

Ја, ово чујући и писмо гледајући, пренеразим се, и одмах помислим: ево сад зла кому се ни надао нисам! Тек ја зачео лепити и правити, а сад сам гоњен да опет све кварим. А што вели да налог има? Ову реч узем на расуђивање, и знајући какво сношење и какво упутство с двором руским ја имам, не допусти ми ово његовим речма веровати. Но судим да се је из своје главе залетео и дошао да упропасти оно, које ја с великим трудом установити прилежавам. Видим да овим начином, како он зове и захтева никако добро испасти не може, но само то, даћу со тим позледити оне ране које сам с великим трудом једва мало залечило.

Три дана сам овде мислима главу лупао. Најпосле сам проклињао и онај час кад је он помислио поћи: да пођем по његовом захтевању, јасно видим да смо сви пропали, а да га прокажем, знам да мора он жртва бити, а народ се спасава. За то, најпосле ово и учиним...

Видим да друго бити не може, но мора сада: *или он један, или ми сви жртва бити. Боље је, велим, да се он један жртвује, не жели на његово саизволеније да се сав народ жртвује...*

За ово погубљење Карађорђа неки ме обожавају, а многи ме укоравају. За то ја овде све истинито народу представљам, па свак нека беспристрасно суди: или сам ја то за народно добро, или нагубу учинио, а Вишњи Творац најбоље зна и најправедније ће судити. (*Кнез Милош прича о себи* 1893:34–36).

Бартоломео Куниберт је тврдио да Милош у почетку није ни помишљао да се Карађорђе убије. Он је био послао заповест да га замоле да се врати одакле је дошао и

да никако не излаже опасностима свој живот и земљу. Али, Карађорђе се није дао уверити. Милош је, по Куниберту, пребацивао Вујици његову неразумност када је Карађорђа позвао да се врати и наредио му, стога, да овога одведе из Србије милом или силом (Куниберт 1901:125).

Пре него што ће дефинитивно донети одлуку, Милош је сазвао на саветовање кнезове који су се тада налазили у Београду. Треба рећи да су с тог састанка били одсутни они главари који би се можда успротивили одлуци да Карађорђе буде убијен. Овако, упознавши се са ситуацијом, скуп једногласно реши да се Карађорђе лиши живота. Марашли Али-паша је, такође, био јасан: нека Срби раде како хоће па шта им Бог да, али нека знају да су дужни да буду верни султану и да ће он позвати у помоћ сву војску из Румелије.

Милош је послао Тому Вучића Перишића 7. јула 1817. године да саопшти решење о Карађорђевој судбини коју ће Вујица Вулићевић, одговоран у великој мери за целу аферу, решити у зору 13. јула.

Епилог 1817. године: крај херојског доба

Много је савременика који никада јавно нису изrekli свој суд о Карађорђевој смрти! Чак је и Вук признао 1832. године да се "по времену и тадашњим приликама другачије није ни могло!" (Гавриловић М. 1908:368). Одлука коју је Милош морао да донесе била је, свакако, тешка и незахвална. Сви су на то гледали субјективно, каже Михаило Гавриловић. И једнострано.

Србија је о томе ћутала, емиграција навелико распредала, критикујући Милоша чији им је труд да уреди земљу, из далеке Русије, изгледао неубудљив и несигуран. Пуни мржње на Милоша, лако су га прозвали тиранином. Рђав глас о Милошу пролетео је као муња: "глас убице, крволока и турског слуге"

(исти, 368–369). Влашка је била главни центар лоших гласова о Милошу, јер су се ту стицали бројни српски емигранти и грчки фанариоти којима је Милош покварио рачун: првима о славном повратку, другима о устанку преко туђих леђа.

Како се Милош осећао после свега? Он, лично, смрт Карађорђеву није сматрао никаквим својим злоделом, дубоко уверен да је радио за добробит народа. Пред очима је имао само то како да смири Турке чији је притисак предобро осећао, а да народ спаси нове беде. Вероватно му је лакнуло и када се ослободио опасног супарника. Ипак, распитивао се потајно шта народ мисли о томе. *А народ је ћутао* и крио своје мишљење. Како каже Гавриловић, народ није у том тренутку размишљао политички, већ "хумано", гледајући у Карађорђу *мученика*.

Порта је била задовољна, руски двор је прешао преко инцидента. Емиграција је остала поражена, а Милош господар у Србији. Ниједном се Милош није јавно показао због Карађорђевог убиства. Његове заслуге признао је тек 1835. године. Ипак, покопавши Карађорђеове земне остатке у Тополску цркву, дао је да се 1820. године уреже плоча с натписом који је говорио о часним Вождовим делима.

О Карађорђевој убиству, које је деценијама после тога потресало Србију, много се писало и с различитих становишта. Михаило Гавриловић је о томе дао тачну и јасну оцену: *"Уске границе у којима се кретао политички живот у Србији условиле су и уско гледање на овај догађај"* (исти, 372). Оно што је после свега остало била је каснија омраза између династија, "Каинов жиг" на породици Обреновића и бројне расправе страна које су сасвим другачије гледале на цео догађај.

Дуги преговори и надмудривања са Портом

Изузетно значајни спољнополитички послови које је за Србију Милош водио на Порти нису остали упамћени у фолклорној грађи! О овом важном периоду српске политичке историје сазнајемо скоро искључиво на основу историографских података. Заправо, народно сећање и није могло да запамти нешто што се одвијало стотинама километара далеко од Србије, колико год је то за њу било питање од пресудне важности.

Уз помоћ руских посланика и српских депутација на Порти, Милош је настојао да издејствује испуњење оних услова које је Турска нудила Србији 1812. године, заправо, да се испуни 8. тачка Букурешког уговора! Милош је добро знао да је то основа за сваки даљи напредак Србије на путу њене слободе и постепеног осамостаљивања.

Почевши од 1815. па до 1835. године, када се може сматрати да је окончана Српска револуција, било је укупно осам депутација (девета депутација је ишла 1838. године по тзв. "Турски устав" против Милошеве воље). Тих осам депутација су боравиле у Цариграду краће или дуже време, радиле у различитим саставима, с променљивом срећом и неједнаким резултатима, али укупан њихов рад био је успешан за Србију.¹² Свих тих година татари су у оба правца јурили Царским друмом носећи важне поруке; посланици, депутати и тумачи, шпијунски и агенти, сви су радили на остварењу истог циља. Из Крагујевца, пак, Милош је руководио тим осетљивим операцијама, учећи се дипломатији и државништву. Слушајући савете

¹² Најлошије је прошла 5. депутација која је као талац, због грчке побуне која је избила 1821. године, остала заробљена у Цариграду од 1820. до 1826. године, једва извукавши живу главу у великим немирима који су потресли турску престоницу!

руског двора и онда када му нису одговарали,¹³ понашајући се, истовремено, према султану у Цариграду као понизан и привржен "син", одржавајући интензивне контакте са српским и другим становништвом у окружењу, с бојарима у Влашкој, турским и арнаутским пашама у суседству, *Милош је ишао у својој спољној политици путем који је, практично, само знао за успехе.*¹⁴

¹³ За Милоша и Србију посебно је осетљива ситуација настала по избијању руско-турског рата 1828-29. године. Руски цар Никола је од Милоша захтевао да Србија остане суздржана; Милош се, пак, питао да ли је за српски народ боље остати при ограниченим циљевима, како је то Русија захтевала, или се укључити некако у борбу и допринети коначном слому Турске. На крају је ипак послушао захтев руског двора, и помагао слабљењу турске војске како и колико је могао, а понајвише успоравајући им снабдевање храном на шта је био обавезан као турски вазал. Многи Срби су се пријавили као добровољци у том рату. Не разумевајући разлоге високе политике, па ни самога Милоша, они су га ружили и назвали "Турчином и тиранином". Ти гласови дођоше и до самог руског цара, који на то рече: "Нека је Милош и Турчин и тиранин, ја сам с њим задовољан, нек он слуша моје наредбе, ја другога кнеза не признајем, нити ћу признати!" (Гавриловић М. 1912:134-135).

¹⁴ Више од десет година дипломатског рада на испуњењу услова који ће Србији гарантовати полуаутономан положај пред Турском, као и положај руске штићенице, окончани су међународним протоколима и уговорима. Тачком 5. Акерманске конвенције, потписане 25.09. 1826. године између Русије и Турске, Турска се обавезала да ће испунити Букурешки уговор у свим његовим ставкама. Овом Конвенцијом Русија је потврдила своје право да штити српске интересе, док је Србија, пак, добила значајна политичка права. На Великој скупштини одржаној "лицем на св. Саву", 14. јануара 1827. године, Милош је народу обнародовао садржај Акерманске конвенције. Међутим, Турци су одлагали са испуњењем обавеза. Тек ће после

Историјска наука је детаљно реконструисала све те Милошеве напоре и дала на крају свој јасан и позитиван суд. Народ је знао то да цени, свестан значаја Милошевог политичког прегнућа, али – била је то превише сложена, често нејасна и далека грађа за његове приче, песме и анегдоте.

Односи с Турцима у Србији: ко је прави господар?

За то време, српско-турски односи у Србији мењали су се из корена. Зачудо, ни ови важни догађаји углавном нису остали упамћени у народној усменој традицији. Понека анегдота, и то је све. Разлог томе могао би бити тај што се Милош, колико год је могао, држао подаље од домаћих Турака. После 1820. године он уопште није одлазио у Београд. Један догађај је био пресудан за ту Милошеву одлуку. Наиме, догодило се да је неки спахија убио из чистог мира неког Србина. Решивши се да покаже Турцима да не могу више без икакве казне убијати Србе, Милош поступи на следећи начин:

Мени је то било врло криво, и желећи Турцима избити из главе мисао: да они нас могу убијати, дограбим тога спахију, и убијем га баш на гробу онога убијенога Србина! Тога ради престанем више долазити у Београд. (*Кнез Милош прича о себи* 1893:37).

Милош је послове са пашом завршавао преко Српске канцеларије и других представника које је слао у Београд. Он је највише боравио у Крагујевцу, прогласивши га на тај

новог руско-турског рата 1828-29. године Турска бити приморана да коначно приступи испуњењу обећаних услова. То се и догодило увече 2. септембра 1829. године када је закључен Једренски мир. Члан 6. тог протокола односио се на Србију. Порта се најсвечаније обавезала да ће тачно и без икаквог одлагања испунити одредбе Акерманске конвенције. То је отворило пут за добијање Хатишерифа.

начин српском престоницом, и у Пожаревцу. По потреби је путовао по унутрашњости настојећи да уреди земљу, брињући о њој као патријархални старешина задруге.

До грчке побуне 1821. године, односи Милоша и Марашли Али-паше били су задовољавајући. Гавриловић за тај период каже – "златно доба"! Обојица су водили рачуна да се један другом не замере и трудили се да се придржавају усменог договора који су склопили 1815. године. Турци су се често обраћали Милошу за помоћ, позајмицу и подршку. Међу њима је он уживао добар глас. Милош је, пак, знајући њихову подмитљивост, вешто користио новац и поклоне да би с успехом завршавао народне и своје послове. Међутим, после грчке побуне односи су се погоршали. Паша се више пута љутио на Милоша што не долази у Београд, а Милош је на то одговорио:

Ако ме је он окнежио, нека ме и раскнежи, и нек постави другога кнеза, да видим кога ће; а послове царске ја могу свршавати и одавде. И тако се са свим прекине Милошево и Али-пашино пријатељство и састајање. (Караџић 1898:174).

У унутрашњој политици према Турцима, Милош је вешто знао да искористи све гори положај Отоманског царства, које се љуљало под теретом нагомиланих унутрашњих проблема и сукоба са спољним непријатељима. Полако али сигурно отимао је од Турака власт, управу и економску основу њихове моћи да би их пребацивао у српске руке. Приходима који су се стално увећавали Милош је пажљиво руководио, стичући тако и за себе и за српски народ.

Озлојеђене турске спахије почели су с незадовољним Србима да праве интриге. Подбадали су их што слушају само Милоша – једнога господара, уместо да они Србију поделе између себе. Сазнавши за такве гласове, Милош ухвати једног од тих спахија и батинама га казни за пример другима:

Спахије овог казна је била да сам му добрих педесет на тур на-товарио (*Кнез Милош прича о себи* 1893:39).

Данас можда није лако разумети каква је то промена била и колико је то било важно Србима: да њихов кнез може батинама да казни неког Турчина! До тада је тако нешто било незамисливо!

Милош је све ове промене изводио лукаво и мудро, са смотреношћу и упорношћу, и *"на тај начин ослобађао постепено Србију и то на ширим основама него што су то биле оне које је углавио са Марашлијом"* (Куниберт 1901:132).

Положај Турака, који се свакодневно погоршавао, изазивао је њихову мржњу и завист према Србима који су очевидно напредовали на материјалном и политичком плану. Завист и бес нису крили ни од народа ни од Милоша. Милош је, са своје стране, *постепено стављао до знања Турцима ко је прави господар у земљи!* О тадашњем односу Милоша и Турака у Србији речито говори једна анегдота коју је забележио Милан Ђ. Милићевић:

Кад су, великом променом прилика, многи Турци у Србији већ били осиромашили, онда је међу њима било и таквих који нису имали хлеба да једу. Али и ти, тако оголели и осиромашили Турци, нису хтели понизити се да изусте реч: уделите! Него би такав одрпанко охоло стао на пут, и рекао:

– Има ли што и за мене?

Такав један оголели ага стане једном пред Кнеза и кад се овај приближи, рекне:

– Милошу! Има ли што и за мене?

Милош се окрене на своје пратиоце, и мигом покаже шта да раде. Они оборе Турчина, оцепе му неколико штапа, па га пусте, а Милош тада извади 50 гроша и удели му! (Милићевић 1900:46).

Ипак, једна од најлепших прича односи се на *подизање звона на београдској цркви*. Након доношења Хатишерифа, Србима је било дозвољено да граде цркве и да слободно служе своју литургију. Милош одмах нареди да се излије и подигне звоно на тадашњој Саборној цркви у Београду. Турци су били ван себе од беса. Београдски везир запрети да ће топовима порушити и цркву и звоно. Милош тада размени са њим неколико оштрих и ироничних реченица:

"Немој чинити то што си наумио, ни мира нашега нарушавати! Мени у ферману стоји: да ја по закону са сваком церемонијом моје богослуженије чинити могу. Тако и ово закон мој изискује, и бити има и мора!"

На то везир одговори:

"Ви да звоните а мој хоца да виче: то се сложити не може!"

На то ја њему одговорим:

"А ви немојте онда викати кад звоно звони, но мало после!"

И тако по мојој заповести, звона су на исти дан први пут ударила, па и данас непрекидно по хришћанском закону звоне. Турци пак и везир слушају па ћуте. (*Кнез Милош прича о себи* 1893:46).

"Тако су под Милошем звона зазвонила у Београду први пут на Беле Покладе 16. фебруара 1830. године. Радост Београђана била је неописива. Целе недеље се јело, пило и веселило уз игру и лупњаву звона. Коло се водило на варошку капију па на Саву, и испод Калемегдана опет пред цркву. Изнемогли старци, болесници на самрти и нејака деца доношена су да дотакну ужета од звона" (Гавриловић М. 1912:176).

Хатишерифи – тријумф Милоша и српског народа!

Србија је под кнезом Милошем добила три Хатишерифа који су потврђивали њена различита права, чиме је срећно и успешно окончана дугогодишња дипломатска и политичка борба с Турцима.

Први Хатишериф је стигао 29. новембра 1829. године. Њиме су се Турци обавезали на испуњење свих тачака Једренског мира. Србији је, као најважније, дата *унутрашња самоуправа независна од Порте, свођење разноврсних дажбина на једну своту, као и присаједињење отргнутих крајева* (заправо, шест нахија ослобођених у току Првог устанка). У том акту налазило се и низ других повластица као што су: слобода вероисповести, подизање и оправка цркава и манастира, оснивања школа, болница, штампарије, слобода трговине и путовања по свим областима царства, постављање поштанских станица, забрана Турцима да се настањују по унутрашњости Србије итд. Јавно читање првог Хатишерифа протекло је без Милошевог присуства. Био је децембар и хладно време, а кажу да су "Турцима излазиле грашке зноја од муке док се ферман читао" (Гавриловић М. 1912:149).

Други Хатишериф издат је 1830. године и он је стигао заједно са *Бератом* – царском дипломом којом се Милошу потврђује наследно кнежевско достојанство.¹⁵ Значај кнежевског достојанства за аутономност Србије била је од огромне важности.

Светковина читања другог Хатишерифа била је заказана за 30. новембар 1830. године, на дан св. Андрије, покровитеља Србије, и уједно на дан када је Карађорђе 1806.

¹⁵ Руски двор је био помало љут на Милоша који је успео да обезбеди важно наследно кнежевско достојанство, упркос руском неслагању и без њиховог посредовања. Милош је на томе апсолутно инсистирао, видећи у томе за себе и Србију велику корист. Ишао је дотле да је, како пише Гавриловић, предлагао да се Србији то обавезно да, па ако не њему онда некој другој угледној породици коју народ изабере. Наравно, знао је добро да ће Турци, ако икоме, дати достојанство само њему, с којим су однеговали какве-такве односе.

године ослободио Београд. После једне деценије Милош је поново дошао у престоницу.

То је био тренутак његовог тријумфа! Праћен бројном и сјајном пратњом, уз одушевљене покликe мноштва Срба, свечано је ушао у град. Народ је тада први пут имао прилике да види униформисану српску војску – "књажеву гарду" и да чује прву "српску банду" која је свирала маршеве од српских арија и песама. У сусрет му је на Врачар изашао Ђаја-паша, а пред двором га је дочекао везиrow син који му је придржао узенгије!

Кнез Милош је био изузетно добро расположен, срдечно се поздрављао с везиrow и спахијама, а Србима је био наложио да се лепо понашају, "да не жалосте Турке, који су и иначе ожалошћени!" (Гавриловић М. 1912:290–292). Свечана трибина је била подигнута на месту данашње порте цркве св. Марка, а поред трибине налазили су се шатори за везира и Милоша. Тога дана ујутру, Милош је са свитом прво отишао у цркву, а потом у шатор. Тамо је с везиrow попио кафу и пушио чибук – што је био турски знак уважавања.

После читања Хатишерифа, Хусејин-паша је огрнуо Милоша харванијом – огртачем плаветне боје богато извезеним златом и са дивном брилијантном копчом, као *знаком увођења у достојанство Кнеза Србије*. Милош се поклатио везиру, пољубио Хат и Берат, а онда се окренуо ка народу да га сви виде у предивном огртачу.

Овако нешто Срби нису ни у сну могли да сањају када су се дизали против Турака 1804. и 1815. године!

Ова одликовања која Турци ретко дају хришћанима, а нарочито једном рајетину, показују чаролију која праћаше име и моћ Милошеву и његов утицај на дух Турака, записао је Бартоломео Куниберт (Куниберт 1901:256).

Пошто се завршило читање Хатишерифа, Турци збуњени и покуњени оним што су чули, заправо – незамисливим правима која су Срби добили, вратише се у тврђаву, а Милош с пратњом оде у цркву да по обреду прими почаст од сународника. Том приликом је у цркви био *посвећен за кнеза*.

"Цела свечаност је била импозантна и дирљива, а свештеници су плакали читајући молитве. Уз брујање звона митрополит са свештеницима испрати Милоша до конака, где су овог дочекали војници клицањем "ура" и испаливањем метака. Док је свечаност у цркви трајала, неки мајстор Јован Ковач изнео је на конак грб Србије који је сковао од гвожђа: у средини је ставио бео крст са четири оцила на црвеном пољу!" (Гавриловић М. 1912:296).

Трећи Хатишериф, који су Срби звали "изјаснителни", "објаснителни" или "окончателни" стигао је у Србију 22. новембра 1833. године и гласио је на Милоша лично. Обрадован, он нареди да се вест објави пуцањем из пушака и топова. Увече је у Крагујевцу била илуминација, а сутрадан одржано свечано благодарење у цркви. На сличан начин стицање Хата је било прослављено и у другим варошима у Србији. Средином децембра Милош поново дође у Београд да прими царинарницу. Срби и други хришћани у граду дочекају га с великом радошћу и весељем. Паша га поздравил пуцањем из топова, као пашу првог реда, што је ражестило и онако већ сасвим изгубљене и пометене Турке.

Никада до тада муслимански топ из Београда није поздравио једног рајетина. (Гавриловић М. 1912:490–491).

Окончање свог успешног рада на добијању унутрашње независности и бројних права за Србију, Милош је обележио држањем свечане Велике скупштине у Крагујевцу 1.

фебруара 1834. године. На тој скупштини је званично *укинут сваки вид феудализма у Србији*.

У знак захвалности, скупштина је Милошу даровала златну сабљу украшену драгим камењем и златни пехар. На корицама сабље је писало: *Своме Књазу Милошу Обреновићу – Благодарна Србија. Уз хлеб и со, Милош прими поклоне и одржа дирљиву беседу. После овога, Кнез се, окружен народом који га је на рукама носио, у тријумфу вратио у свој двор.* (Куниберт 1901:405–409).

Милошев рад на унутрашњој изградњи Србије после 1833. године обухватио је уређење централне управе, законодавни рад, административне установе, судство, финансијске установе, привредне мере, уређење границе, војску, школство, здравство, културну делатност и цркву (Стојанчевић 1966:261).

Пут у Цариград и крај мисије Ослобођења

Порта је 1833. године позвала Милоша да дође у Цариград, али је он пут одлагао из бројних разлога, пре свега плашећи се атентата или буне у његовом одсуству. Септембра 1834. године видински Хусејин-паша је Милоша даровао *орденом са брилијантима*. Цела Србија, а посебно Крагујевац, прославили су добијање ордена благодарењима у црквама, баловима, народним весељем, илуминацијама и пуцањем из пушака. Након тога, Милош се ипак реши да крене на тај изазован пут, подржан у својој одлуци од стране руског двора и неких својих саветника. У Бечу је дао да се ураде богати поклони за султана и највише доглавнике. Потом је одржао Скупштину на којој је народу објаснио разлоге свог пута, пожелевши му здравље, срећу, благодостање и препоручујући да се у његовом одсуству одржи ред и мир у земљи.

Милош је кренуо у Цариград 19. јула 1835. године. Уз пут су га турски великодостојници дочекивали на најсвечанији

начин – у Неготину га је, на пример, сачекао Осман-паша и, противно турским обичајима, пољубио скут Милошеве хаљине – знак почаста коју примају једино паше са три туга од својих потчињених! (Куниберт 1901:445). Овакво понашање Турака било је одиста необично, јер они никада хришћанима, а посебно потчињеним поданицима нису указивали такве знаке поштовања и уважавања учињене Милошу у току пута. Делимично је то било наређење Порте, али у већој мери се радило о Турцима – старим Милошевим познаницима и дужницима. Хришћанско становништво је масовно излазило у сусрет да га види, поздрави и благосиља.

Султан му је приредио сјајну аудијенцију и предао му дивне поклоне – привезак са султановим ликом украшен дијамантима, богат пас искићен дијамантима и плашт извезен златом и брилијантским пуцетима. Милош је султану захвалио пољубивши га у колено (Куниберт, 452,453). Милошев пријем је изазвао општу сензацију у свим заинтересованим круговима. Извештај о том догађају, који је у међувремену стигао у Србију, запрепастио је Милошеве сународнике – нису могли да верују какве су све почасте биле учињене њиховом Књазу. (Гавриловић М. 1912:530). Милош је у Цариграду посетио патријарха, био радо виђен гост код различите цариградске господе, те обишао бројне знаменитости. Султана и друге великодостојнике даривао је богатим и отменим поклонима, показавши да Србија и он знају да цене учињене им повластице. О његовој широкој руци причало се још дуго у Цариграду. Опроштајна аудијенција код султана учињена је 6. октобра 1835. године, а 14. октобра Милош је кренуо назад у Србију.

Пут у Цариград представљао је тријумф како за Милоша тако и за Србију, чији је углед порастао преко свих тих почаста које су њеном Књазу биле учињене. Било је, наравно, и

негативних последица тог пута, јер је до тада загонетни Милош открио неке своје слабости. На Милоша лично овај пут је оставио снажан утисак, појачавши му свест о сопственој моћи, угледу и важности (Гавриловић М. 1912:541–542).

Одлазак из Србије...

*И рече да га не оплакују,
То уопште није долично.
Пре треба да га величају
што је био силан и моћан,
и што је стекао толика блага.
А сад ако је пао, не пада недостојно,
већ као Римљанин побеђен од Римљанина.*

Константин Кавафи, *Крај Антонијев*

Од 1837. године Милошеви противници су почели снажније да раде на ограничавању његове апсолутистичке владавине. Главне Милошеве противнике чинили су неки од његових најближих сарадника – несуђених "српских спахија", незадовољни свињарски трговци, брат Јеврем и кнегиња Љубица, а поврх свих љути Тома Вучић Перишић. Свако од њих је имао свој лични разлог да се уроти против Књаза, а да заверу прикажу као бригу за народна права. Ипак, своју акцију за уклањање Милоша с власти обављали су споро и опрезно, али достигну и ефикасно. Живан Живановић, приређивач мемоара Стевче Михаиловића, сматрао је да треба обратити пажњу на начин њиховог рада, јер су они постепено добијали народ за своју потајну акцију. "Само се тако може објаснити", каже Живановић, "та необична околност да је, услед ове акције, кнез Милош морао отићи из земље а ниједна му опора реч, ма од кога од његових непријатеља, није би-

ла речена. *Они га при одласку љубе у скут и у руку и кад га протерују!*" (Михаиловић С. 1928: fn.112).

Стевча Михаиловић је, такође, описао рад Милошеве опозиције, која се прозвала "уставобранитељима": по народу су шпијунирали ко шта мисли и говори; одвраћали људе од Књаза; о Милошу ружно говорили; поткупљивали људе новцем, а ко би ћутао и није се изјашњавао – "на њега би сву омразу чинили" (Михаиловић С. 1928:124). У потпуности свестан игре која се око њега испела, Милош је седео у Крагујевцу одбијајући да се појави у Београду. Када је на крају био принуђен да дође, стављен је био у неку врсту кућног притвора. Не знајући где им је Господар ни шта се с њим дешава, дигне се у народу буна у Милошеву корист, предвођена братом Јованом који му је остао веран. Тома Вучић убрзо угуши ту побуну. Окружен и чуван од стране својих непријатеља, Милош је био принуђен да абдицира у корист старијег сина Милана. То је било почетком јуна 1839. године.

Чувени опис Књажевог одласка из Србије оставио је управо Стевча Михаиловић, велики Обреновићевац. Стевчино сећање, иако историографског карактера, свакако је субјективно и представља прави пример фолклорног текста: пун је анегдоталних и живих слика виђених очима човека коме је било тешко на срцу док је гледао одлазак Господара. Чујмо шта Стевча о томе каже:

У дане који су предстојали Милошевом одласку узмували су се духови по Београду. "Мотаљаше се тамо амо. Нико ништа не зна, ни од кога шта зависи, јер се не види глава која је заповедала". Стевча је догађаје посматрао из школе код Саборне цркве, код учитеља Мише који је грдио старешине како заборавише када их је Милош од Сулејман-паше, ропства и сече избавио.

У један мах сазнаше да је Милош дао оставку митрополиту у руке! Рекао је: "Опрошћавајте, колико сам кадар био Отечеству и отечественицима, помогао сам, Бог нека ми је сведок. А да Бог да ви од сада више и боље. Ето вам мога сина". Онда сви навалише: једни га љубе у руку, други у скутове. Неки Београђанин је причао: "Ја видим свима је жао и мука, а сви на то пристајемо, па и он сам!"

Прича Стевча даље: "На дан одласка запретише *да нико не сме ни једну ружну реч против Књаза да каже!* Све се слегло да га испрате. Пуни сокаци до Саве, проћи се не може, сем средином уз Књаза што се проћи могло."

Оде Стевча пред конак и види: "Ето Књаза низ басамке, намрштен лицем, отворен му капут напред, беше му орден, само руски, висаше. Пита Аврама (Петронијевића): Гди ћемо, Авраме, казуј! Изволите, Господару – рече Аврам – овамо у авлију, чекају вас онде сви совјетници. Онда Књаз рече совјетницима: Сад останите збогом и прошћавајте. А они једногласно: И ми ћемо с тобом, Господару. А Књаз рече: До обале!"

И пође. Пита: Оћемо ли, Авраме, низ овај сокачић? Одговори Аврам: Овамо, Господару, великим сокаком, поред цркве. Чека вас овамо свештенство и народ да вас испрате. И он пође онамо. Само што је Књаз и они око њега ишли; а други су се, од света, као леса један другог носили.

Дође Књаз пред митрополитов стари конак. Обрнувши се к њима, рече: Збогом остајте, попе! Они одговоре: И ми ћемо с вама, Господару. Књаз рече: До воде!

И тако одма велико звоно на цркви зазвони и звонило је док је Књаз у лађу сео. Овај спровод дође до обале савске. И ту кад Књаз рече: Збогом! – приђе свештенство и поздрави се. Приђоше совјетници и изљубише га у руку. Приђе госп. Јеврем, њему руку не даде и мало одврати главу од њега. Вучић ту не прилази! Совјетницима, многима, завртише се сузе у очима, а неки су баш лепо плакала. А светина многа, само утрнула.

Кад Књаз уђе у лађу, Књагиња врисну кукати и ређати: То ли за служи, што Србију усрећи; и уђе у лађу плакајући, љубећи му руке.

И он јој рече: Тебе сам доста увредио, опрошћавај!

И два официра стадоше код Књаза и крену се лађа. Тек што возари са веслама повукоше сложено двапут, а Вучић од обале викну возарима: Стој, бре, не вози! Стра их је било, да Књаз не пресалдуми у Земун, те да им буде намера осујећена.

Сад Књаз оде низ Саву и Дунав, а ми остали сви уз брдо на Калемегдан. Али тако си могао на свакога видети жалост и тугу и сви тако отежали и клонули, да једва идемо. Па некоји Књаза жале, но и најгори непријатељ његов каже сам: Што сам клонуо, мајку му, као да сам оловом напуњен. И докле је се гођ лађа видела и барјачић на лађи вио, сви смо непрестано гледали, пуни жалости и туге.

И ту рече један сељак, неки Срећко из Трнавe: *Тешко нама, ако се онај врати, што га одгледасмо, биће нам скупа мишија рупа.* Само Јова Вељковић рече: *не бој се, неће ти се никад ни довека вратити.* Остали ћуте и разиђосмо се.

Казивали су ми, кад је Књаз дошао на влашку обалу, дочекали су Књаза влашке катане, с бандом, и старјешине влашке. Па кад је Књаз из лађе излазио, почела је банда свирати, топови пуцати: све га у паради очекује. И тако је Књаз отишао до Букурешта и на добра своја. Казивали су ми да су му многи интови са људством из Букурешта на пречек изашли, и путем гди је наступио, свуда су му по путу капије правили и цвећем и венцима китили (Михаиловић С. 1928: 133–137).

... и повратак

Скоро двадесет година трајало је Књажево избивање из Србије, лутање по околним земљама, пребивање у Влашкој и Аустрији, путовање по Европи. За то време, у Србији су владали уставобранитељи и кнез Александар Карађорђевић. О кнезу Милошу су се причале најружније приче које су, понекад, добијале монструозне размере. Када се ни под уставобранитељима право и правда не остварише како су обећавали, и када се нови владари у Србији посвађаше између себе, тада се зачуше гласови:

Е, брате, зар нам је мало Стари Господар добра учинио? Од ропства нас избавио и усређио. (Михаиловић С. 1928:138).

Ипак, многи су сматрали да се кнез Милош никада више неће вратити на власт. Тако је изгледало све до Светоандрејске скупштине, одржане 10. и 11. децембра 1858. године, када је већи део скупштинара, подржан од народа с улице, извикао повратак на власт династије Обреновић!

Милош је, у међувремену, покушавао да се врати у Србију, али му то није успевало. Прича каже да је негде око 1845–46. године изгледало да ће то бити могуће, па је Милош послао трговца Деспинића у Арад, код неке познате врачаре, да се распита шта ће с њим бити. Картара, како размете карте, рече да види необичног човека, као да је краљ: "Он мисли да се у своју земљу, из које је силом морао отићи, врати, и вратиће се, али не тако скоро, бар не пре 10–12 година". Враћајући се у Србију, Милош сврати код Деспинића и рече му:

Испуни се пророчанство, ово је дванаеста година! (Поповић С.: 185).

Слично предсказање о повратку Књаза на власт познато је и из чувеног Креманског пророчанства. Прота Захарије, пријатељ пророка Милоша Тарабића, причао је да га је Тарабић, пред своју смрт 1854. године, једанпут упитао је ли стари "коца Милош" жив, а прота му одговори да је читао у новинама да је умро у Румунији и тамо сахрањен. На то ће Тарабић:

Е, куме! И да је мртав, он ће поново доћи да влада! (Казимировић 1986: 508).

Милошев повратак у Србију на зиму 1859. године био је *тријумфалан*! Долазећи из Влашке, најпре се сусрео са сином, кнезом Михаилом, 19. јануара у Алексинцу где им је

приређен величанствен дочек. У граду се од тада после још деценијама препричавао тај догађај и славио као посебан празник града назван "Састанак Кнезова".¹⁶

Варош је била посебно украшена, улице очишћене, на дућанима истакнуте заставе. Иако је била зима, време је било лепо као усред лета. Народ је кнеза свуда уз пут дочекивао са одушевљењем.

Чим се Кнез појави захоре силни гласови: Живео, живео! Кнежев говор захвалности био је често прекидан виком народном. Кнезови су се сусрели код старог дуда. Дирљив је био њихов сусрет. Кнез Михаило пољуби Оца у руку, а Отац Њега у чело. Ниједан не могаше проговорити ни речи, већ се гушише у сузама. Само што Кнез Милош могаше кроз сузе рећи: Еј, синко, синко, даде Бог, те се видесмо и састадосмо у својој земљи! Кнез Михаило плакаше као мало дете.

Маса света, дирнута призором, заплака се као из једног грла. Кнез Милош остаде на колима, а Кнез Михаило иђаше пешице држећи се руком за кола у којима му се стари Родитељ возаше. Маса света иђаше лагано и тискаше се да види велике људе, којих толико жељна беше. Са торња црквеног разлегаше се глас звона, прангије с времена на време проламаху ваздух, а одушевљени усклици народни мешаху се са овим брујањем и грувањем.

Алексинач је изгледао као да се запалио од радости. Свуда весела лица, свуда песма, свуда свирка, свуда урнебес и лом. Људи скидају капе, лупају о земљу и благосиљају Господа што им је подарио толико среће. (Ђорђевић Т., 1900:8–11).

Милош је по други пут владао годину и по дана, и умро је од старости и болести у свом београдском конаку на Топчидеру на Крстовдан 1860. године.

¹⁶ На основу архиве и новинских извештаја, Тихомир Ђорђевић је дао исцрпан опис сусрета књажева и дочека који им је приређен (Ђорђевић Т. 1900).

Кнеза Милоша народ је назвао *Оцем Отечества, Ослободиоцем Србије и Милошем Великим* а добио их је, најкраће речено – због *стварања српске државе* (Љушић 1994:126).

Како је Милош видео Србију: Витез на белом коњу на врх брега

Књаз је пред очима имао слику Србије као успешне, привлачне земље која сија и мами људе ка себи, која се не поставља ратоборно спрам суседа већ их надкриљује својим угледом и лепотом. Ако се то не догоди, Милош је Србији предвиђао лошу будућност!

Србија треба да је, говорио је Кнез Милош, – као какав витез на белом коњу на врх каквога великога брега. Одело на витезу, његово оружје, и орма на коњу треба да сјаје на далеко, те да маме Србе са свих страна у раван око оног брега, на ком стоји витез. Он с тога места не треба да силази докле год сва равана под брегом не буде пуна народа тако да за туђине не остане ни мало места.

Сиђели витез пре времена, ми смо пропали! (Милићевић 1900:72).

Милошева личност

Милош Обреновић је "био средњег раста, јака састава, окрушасте снаге, округла лица, омањих бркова; јасна, громовита гласа; брза, кратка говора", и како Милићевић истиче – "памћења за причу јака".

Ото Дубислав-Пирх који се са њим срео у Пожаревцу 1829. године, назвао је кнеза Милоша "изврсним човеком" и описао га на следећи начин:

Књаз Милош има 48 година, прави је колос и веома јаке грађе. Плав је, црте су му отворене и веселе, а покрети пуни достојанства и одмерености. Он изгледа сасвим онако какав треба да буде јунак свога народа. Био је у богатом турском оделу, за појасом пиштољ (Пирх 1900:55).

Био је вредан и радан, штедљив, уредан и умерен у свему – осим у љубави према лепшем полу. Волео је да стиче знање и да стиче новац. По читаве сате морали су његови секретари да му читају стране књиге и новине. Он је памтио и схватао невероватном снагом. Људи који нису знали да је Милош неписмен, чудили су се томе. Имао је огромно познавање домаћих прилика, а исто тако му је европска политика, у којој се снашао и постао њен чинилац, била сасвим јасна.

О политичким питањима је имао тачан и правилан суд. Странце који су га посећивали увек је примео с наглашеном љубазношћу и предусретљивошћу, радознао да сазна какве су прилике у њиховој земљи, размењујући с њима утиске о европској политици. Све је то код њих остављало веома позитиван утисак. Врло похвално су се о њему изразили Ото Дубислав-Пирх, француски изасланици гроф Караман и Боа Ле-Конт, Феликс Каниц и други.

Француз гроф Боа ле-Конт оставио је занимљиво сведочанство о свом утиску који је стекао у сусрету с Милошем 1834. године. Истакао је да васпитање надокнађује изванредним памћењем, а недостатак у политичким појмовима о владању здравим суђењем и "врло јасним и разборитим поимањем":

Од природе има жесток, напрасит карактер, необичан такт за послове, оштроуман је, па чак и помало лукав. Кнежев начин опхођења је лак и добар, али има у њему момената јаче живости. Ова смеша доброте и жестине чини да га се уједно боје а и да га воле око њега. Његова вера је толерантна, мало учена, али дубоко у душу усађена: из ње је црпао поуздање и храброст у тешким приликама. Често се труди да побије дух нетрпељивости оних око њега. "На што такво непријатељство спрам човека који се клања папи или Мухамеду? Кад бих ја обукао кафтан или фрак, зар не бих опет био Милош?" Мора му се признати права вештина у начину којим је умео да води српске послове, права умет-

ност у окретности којом је извршио ослобођење земље (Новаковић 1894:33).

Рударски инжењер, Немац Вилхелм Рихтер, који је био међу многим странцима-професионалцима које је кнез звао као помоћ у изградњи земље, истиче да је судбина Србије постала Европи занимљива тек од устанака, а посебно од када је ступила у ред држава признањем Милоша за кнеза од стране Порте и Русије. Рихтер је дао релативно високу оцену Милошевих способности када је написао да - за своје именовање Милош има да захвали пре свега својој храбрости у рату и правилној политици према Порти. Он је мајсторски умео да учини да цар поверује у његова искрена осећања завистности; осталим државама он је дао довољно доказа како је његова рука умела да води мач...Па ипак, дуго година је, чак и у миру, морао да води рат са супротстављеним интересима појединих својих потчињених, дуго је морао да употребљава сву енергију да да земљи мир, сигурност, која раније једва да је и именом била позната. Наравно да је за сирове карактере ових ратом задивљалих људи била нужна строгост, која му се често пребацује. Кнез је по карактеру био напрасит и свиреп, тек касније године су га омиловили и научиле владарским врлинама које га сада красе и била би неправда порицати их. (Рихтер 1984:8–10).

Милош је знао да добро руководи увећањем својих, али и српских финансија. Био је један од најбогатијих људи свога времена. Кућа му је била скромна, тек је средином 30-их година, када је проглашен Кнезом Србије, почео из Европе да набавља нешто луксузније предмете. Ако је био штедљив, није био шкрт, и по потреби је новчано помагао породицу, пријатеље и обичан свет у невољи. Радо је давао за све оно што би Србији значило у њеном напретку и добром гласу.

Милићевић истиче да је био побожан. Свако јутро и подне молио се у својој кући у једној посебној соби коју је звао "Богомоља", а сваке недеље и за празнике ишао би у цркву на богослужење. За његово време обновљене су и подигнуте многобројне цркве и манастири.

Волео је да иде с породицом на црквене и народне саборе. Кад је био млађи понекад би се ухватио у коло, али никада није запевао, нити је у својој кући правио весеља и пијанке. За разлику од Карађорђа, није волео лов.

Био је окружен пријатељима и гостима којих је увек било код њега на ручку и вечери. Волео је шалу и разговор. У говору је често понављао "Чиниш 'волко", и имао је обичај онога времена да псује. Био је склон задиркивању, у чему је понекад знао и да претера. У сваком случају, остао је упамћен по својој духовитости која је била бритка и иронична.

Пријемчивог духа, изванредне способности запажања, радознао, концентрисан и енергичан, бистар и досетљив, одрешит и слободан, самопоуздан и доброг здравља, нагао и брз, љубазан и простосрдачан, прек и силовит, у љутњи је умео брзо да се обузда.

Милош је, каже историчар Владимир Стојанчевић, био спреман да жртвује себе за остварење основне политичке идеје ради које је и подигао Други устанак. Показао је много сналажљивости и вештине да нађе најбољи пут у решавању политичких проблема. Као ретко који Србин свога времена, добро је познавао људе, њихове ћуди и навике, слабости и моћи. Волео је да разговара с простим народом и обичним пролазницима, да "назива Бога", пита за мишљење, да се интересује за послове и здравље, да упути лепу реч, обећа заштиту или учини какав дар. Био је *кнез из народа*, а то се допадало српском сељаку. Оно што је било за похвалу јавно је и речито хвалио; што је било за покуду – кудио је и ружио.

Мајстор живе речи и добар говорник, његове речи су се памтиле и препричавале, допуњавале и улепшавале, и даље преносиле. Таквог га је народ запамтио, причао о њему, заиста волео, дивио му се, правио од њега свог великана и заштитника немоћних. Још за своје владавине, *Милош је постао пословичан и легендаран по многим својим речима и говорима* (Стојанчевић 1966:388).

Када се по други пут вратио у Србију да влада, народ је трчао да дочека и види Књаза, а за оне који су били рођени и одрасли у току Милошеве емиграције, он је био жива легенда! Тако и Стојанчевић каже: "*не само успомена већ живи политички појам*". Имао је срећу да у својим најбољим и најпродуктивнијим годинама влада Србијом и у њен развој унесе много своје радне енергије (исти, 385).

У најтежим часовима он се је, у тренут ока, једнаком брзином приклањао на добру или недобру одлуку. У њега никад није било дуге двоумице, нити дуга ломљења. Истина се је, понекад, горко кајао, па чак и плакао за ту своју брзину: али баш она му и јесте помогла да стече онаку власт над Србијом, да буде оно што је био, да буде *Коџа-Милош!* (Милићевић 1900:17–18; 1959:269).

У тежњи да диже Српство био је свакад један исти, непомерно сталан, вечито веран, никад забораван, свакад достижан и никад уморан! То му је заслуга изнад свих заслуга; то му искупљује многу ситну човечију ману или погрешку, написао је Милан Ђ. Милићевић (Милићевић 1959:269–270).

МИЛОШЕВА ДРАМА И ДРАМЕ О МИЛОШУ

Невелики број драма о кнезу Милошу и Другом устанку биле су написане са сличном намером као и оне о Карађорђу – да глорификују вођу Другог устанка, да изнесу све главне епизоде и критичне моменте тог подухвата, као и нека Милошева размишљања и душевне борбе. Ниједна се од тих драма не истиче својим уметничким квалитетима, то су напросто историјске драме писане за пригодне прилике које се доста верно држе историјских чињеница и познатих анегдота из Милошевог живота. За разлику од драма о Карађорђу, оне релативно *мало мистификују свог јунака*, трудећи се да што реалније прикажу Милоша и двострукост његовог политичког рада – борбу и преговоре.

Већина драма је усредсређена на доба пред подизање устанка и на сам устанак. Једино Милош Цветић (кога смо раније учили као главног драмског мистификатора о Карађорђу) у својој драми *Милош Велики* даје у основним цртама преглед целокупног Милошевог активног политичког живота, од 1804. до 1860. године.

Епизода о Карађорђевоу убиству не помиње се у драмама о Милошу. Очигледно су се писци устезали да о томе говоре,

бојећи се да не умање углед своме јунаку. Ипак, то је велика штета јер је о том догађају могло да се проговори и из друге перспективе, да се драмски уобличи Милошеве недоумице, размишљања о судбини Србије, његово виђење Карађорђевог доласка, разлози за одбијање Вождовог плана, те на крају и разлози због којих је донета трагична одлука. Могла је то да буде прилика да се кроз жанр драме искаже једно другачије схватање судбине Србије, која не мора сваки пут и по сваку цену да крвари за своју слободу.

Додуше, драме говоре о посебном квалитету Милошеве политике – о умећу да се истраје под неповољним околностима које се потом политички вешто преокрећу у народну корист. Међутим, оне то својство не доводе у везу с дилемом из 1817. године. Тако је српски народ у драмама добио једнострану слику Карађорђевог убиства, причу испричану из угла једног јунака, и то пораженог, без могућности да се чује глас и оног другог, а да тиме не буде већ унапред оптужен и оклеветан. Једино драма Милоша Перовића представља усамљен покушај да се кнезу Милошу пружи драмска прилика да каже шта мисли о Вождовим плановима за општебалкански устанак и његовим вероватно лошим последицама по српски народ.

Могло би се извући неколико илустративних примера – извесних реплика и сцена које показују митополитичке образце који се везују за Књаза. Скоро све драме обавезно уносе његово чувено одбијање да побегне у Аустроугарску 1813. године; његову тешко донету одлуку да се за добробит народа преда Турцима и постави се као народни заштитник суочен са страдањима оних чије је судбине преузео на своју душу и одговорност. Редовно се умеће анегдота о Милошевој "глави у торби", или пак разговор с Куршид-пашом у турском логору. Сцена подизања устанка на Цвети је обавезна и

свеприсутна. Приказује се, потом, Милошева срчаност у борбама, цитирају његове речи устаницима, великодушност према турским заробљеницима. Кроз пробране сцене описује се његово дипломатско умеће, духовитост и довитљивост.

Матеја Бан у драми "Цвети србске" (1866) показује склоност да мистификује Милоша, мада то ради одмерено и обазриво. У Бановој драми Милоша моле да буде косовски осветник:

Буди отац сирочади бедне до краја. Буди осветник свих мучених поколења од Косова до данашњег дана. Тад ће твоје име, господару, јездити кроз векове, а потомци и прашину твоју као свету љубиће на гробу.

Бан се, ипак, не устручава да прикаже извесно народно неповерење у Милоша после слома Хаци-Проданове буне и сумњичавост према њему као старешини у новом устанку. Судаћи према драми, страх од издаје био је снажно присутан у душама Срба. Посебно се апострофирају Вучић и Гарашанин као особе које не верују Милошу и које му, касније, признају да су били спремни да га убију на Цвети ако би показао недоумицу око прихватања устанка. Интересантна је Банова епизода с двосмисленим писмом које заточени Милош пише из Београда. Једни не прозиру лукавство и писмо схватају буквално, као његову издају народних жеља за новим устанком и због тога су бесни на Милоша. Други управо хвале његову довитљивост којом кроз шифроване речи, да га Турци не би разумели, поручује народу да се спрема за буну без обзира да ли ће он успети да се жив извуче из Београда или не. Овакве епизоде нуде, у ствари, реалистичан оквир лишен сувишних мистификација будући

да није тешко разумети све те људске дилеме, и Милошеве и народне, њихову међусобну сумњичавост и страхове.

Зато Милош по доласку у Таково каже да је дошао да чује да ли је народ решен

да изађе из гроба, и да као Христ на нов живот и ви ускрснете!

Када му сви сложено одговоре да хоће, он се заклиње:

Као вођа ратни заклињем се Богу и народу да заставу коју данас развих већ до смрти нећу оборити, или ћу под њом оставити главу, ил' слободу вама извојевати. А и ви се мени закуните да, ма каква на нас дошла сила, стајаћете уз њу поуздано, борећи се док једнога траје!

У драми Матије Бана, гуслар пева о Милошу као о *милошном јунаку обдареног срцем, јунаштвом и великодушношћу*. Драма се завршава Милошевом објавом да је склопио поштен мир захваљујући се свима на јунаштву и жртвама, док народ га бира за свог господара.

У завршним сценама Матеја Бан даје поенту Милошевог прегнућа и митополитичког обрасца који се везује за Књаза:

До сада је владала сабља, а од сада се сабља замењује пером!
Србија је са кнезом Лазарем пала, а са кнезом Милошем устала из гроба!

Драма *Миленка Р. Максимовића*, "Милош Обреновић, војвода руднички или Страдање Срба у Србији од 1813 до 1815 године" (1868) написана је, како сам аутор каже, на основама "народне епске традиције која је око лика кнеза Милоша направила замашан ореол". Написана у десетерцу, драма сведочи о још увек живој и популарној епској традицији у другој половини 19. века, сматра Рашко Јовановић

који је својим текстом подсетио на ову неправедно заборављену драму. Као приказ историјских догађаја она се "може сврстати међу успелија виђења српске прошлости између два устанка намењена позорници" (Јовановић Р., 1997:155). Максимовић је желео да прикаже не само страдање Срба, већ и личност кнеза Милоша, његову истрајност, одважност и доследност да са што мање жртава извојује слободу. По мишљењу Рашка Јовановића, аутор "не запада у глорификацију Књаза, већ се труди да га сагледа у светлости историјских догађаја што верније, без наглашавања колико су мудри били говото сви његови потези! Желео је да га оцрта као обичног човека који је био веома интелигентан и понашао се у драматичним ситуацијама проициљиво и предузимљиво". Максимовић је истакао Милошево добро разумевање и познавање понашања турских великодостојника, као и чињеницу да је био мање суров него што се то обично мисли: једноставно речено, *имао је одговарајуће понашање какво су захтевали време и средина* (исти, 156, 158). Представа је дуго времена играна, од 1875. до 1898. године.

Милош Цветић у драми "Милош Велики" (1901) приказује Књаза као мудрог и одмереног човека, храброг и одважног ратника, духовитог и дипломатски вештог политичара. Када га приказује као особу спремну да потегне сабљу, Милош у драми каже:

Браћо! До сада смо ударали на Турке ноћу јер смо желели само да их растерамо. Данас идемо на њих усред бела дана, јер смо ради да ни један не утече испод наше сабље!

али када реши да преговара да би заштитио народ, онда објашњава:

Сад је прилика да се измиримо и да од ове земље нешто направимо.

На крају треба поменути неодиграну и заборављену драму *Глише Зубана* "Бој на Љубићу" (1861) о којој је писала Марта Фрајнд. Драма је вишеструко занимљива и посве необична не само за оно време, већ и у контексту традиције писања наших историјских устаничких драма, будући да нуди *анти-херојско и анти-митско читање историје!*

Зубан се трудио да у први план истакне понашање главног јунака уочи и за време битке на Љубићу. Мада у посвети Милоша назива *великим и славним избавитељем и ослободитељем српским*, у приказивању главног јунака је реалан и суздржан. Оно што је занимљиво јесте "одсуство романтичарског, некритичког ореола око Милоша, за разлику од убичајених приказивања Карађорђа који увек има ореол мученика и народног витеза" (Фрајнд, 121). *Милошева личност и понашање су врло реални – историјски и људски, државнички су промишљени и лишени херојске реторике. У Зубановој драми Милошу није важно јуначење него победа – "Турцима треба разумно да доскочимо" каже Књаз; на ситуације реагује ефикасно и без ламантирања, а налази време и за шалу са својим чаушима.*

Речи које Зубан намењује Милошу када овај прагматично размишља о томе како би, можда, изгледала српска историја да су се кнез Лазар и Милош Обилић уочи Косовске битке понашали мање ватрено а с више смотрености и мудрости, "биле би са позорнице онога времена равне светогрђу!" каже Марта Фрајнд. У томе и јесте сва необичност ове Зубанове драме: *"антихерој Милош делује као промишљен и мудар државник, као права антитеза косовском моделу уочи тог новог Видовдана, битке на Љубићу 1815. године"* (Фрајнд 2000: 123).

Марта Фрајнд, на крају свог есеја, истиче да је та драма "далеко занимљивија као одступање од уобичајеног представљања српске историје на сцени у деветанестом веку него као позоришни комад. Тумачење историје са прагматичног и реалног полазишта, антихеројско виђење великих историјских сукоба, храброст да се главни јунак не идеализује и не митологизује у складу са захтевима жанра, то су квалитети који Зубанову драму о књазу Милошу чине изузетном и значајном за нашу драмску традицију" (Фрајнд 2000:126).

Штета је што немамо могућности да сазнамо какав би ефекат имала драма да је била изведена; као што се са жаљењем може констатовати да нам недостаје сазнање да ли је овакав Зубанов приступ био крајње личан и усамљен, или је, можда, био одраз ширег размишљања и расположења што је Зубану могло бити познато. Јер, оно што Милош говори у овој драми, како примећује Марта Фрајнд, "веома је неуобичајено за српску историјску драму деветнаестог века (могло би се рећи и храбро!), јер одступа од етичких и митских идеала народне песме и романтичарске историографије онога времена" (иста, 122). Међутим, једно је сигурно: не би Зубан кнезу Милошу приписао поменута реалистична размишљања, поступке и речи да за тако нешто није имао основа у самој Милошевој личности.

Завршно разматрање

*Свему има вријеме,
и сваком послу под небом има вријеме.*

Књига проповједникова, 3:1

Студија коју сте управо прочитали настојала је да нас проведе кроз време, околности и догађаје који су довели до остварења Српске револуције – преломног момента којим је отпочело ново доба за ондашњу и данашњу Србију.

Видели смо слику Србије у почетку 19. века: полупримитивно и запуштено друштво, везано чврстим породичним, сеоским и пријатељским односима, заједницу у којој је малтене свако сваког познавао. Видели смо шумовиту земљу, богату али празну у коју су се људи досељавали и исељавали под притиском различитих политичких догађаја. Па ипак, та заједница није била изолована – живећи на граници двају царстава кроз њу се пролазило, путовало због трговачких, војних или других послова, преносиле вести и шириле мисли о националном ослобођењу. Крајем 18. века српско друштво је почело да се буди. Различити историјски и друштвени услови, који су се множили на прелому векова, утицали су на национално буђење, али је пресудан момент било насиље које тадашња српска заједница није ви-

ше могла да трпи. Па ипак, видели смо и да је страх од Турака још увек владао у срцима многих и да подухват устанка није било лако спровести без чврсте, предане и одлучне воље – а њу је поседовао Карађорђе. Посвећен мисији ослобођења, својом храброшћу, строгошћу и непоколебљивошћу пружао је српском народу пример пожртвоване борбе. Једанпут гурнути у устанак, милом или силом, Срби су полако почели да стичу свест о својим могућностима и способностима, подстакнути успешним борбама с турском војском. Пробуђену наду у коначно ослобођење више није било могуће угушити.

Стварање самосталне српске националне државе, колико год било у духу сличних настојања других народа у Европи у току 19. века, није ишло лако ни брзо. Много пута је тражена помоћ и подршка од великих сила, много пута је она изостала или отворено била одбијена. Слом из 1813. године скоро да је уништио дух и наде Срба, доводећи их до граница биолошке издржљивости, али се тада јавила особа која је умела да, у изнимно тешким условима, поново покрене сународнике на нова прегнућа. Милош Обреновић је 1815. године започео борбу за коју ни сам, можда, у том тренутку није претпостављао да ће још годинама трајати али не са оружјем, није знао да ће у њу морати да уложи велику дипломатску вештину и стрпљење, да ће од њега и његових сарадника захтевати истанчан осећај за компликоване политичке игре, осећај да за сваку ствар постоји њено време, али ни да ће се с успехом окончати. Када је Српска револуција завршена 1835. године, испунила је снове оних који су је започели 1804. године. Од очева до синова, српско друштво 19. века променило је своје лице и обличје. Много њих је заслужно за тај велики подухват, али две су особе чиниле жижну тачку свих настојања.

Карађорђе и Милош. Две супротне личности, две комплементарне личности. Управо због тога, њихове различите особине допринеле су јединственом и успешном окончању Револуције која је тражила и оружану и дипломатску борбу, тражила спој њихових особина. Већ за њиховог живота, српско друштво је створило око њих легенде, песме, предања, анегдоте. Причајући и приповедајући о њима – причало је о себи самом. Историографске и фолклоризоване биографије вођа Српске револуције, у Карађорђевом случају епско-митске, у Милошевом епско-анегдоталне, представљају приповест о њима али и о развоју српског друштва у првој половини 19 века. Херојско доба дало је грађу за митове о ослобођењу и стварању државе, о *Очевима нације*, створило богату усмену историју и предања која се преносе потомству у сећање.

Упечатљиве и особите личности какве су били, Карађорђе и Милош дали су основу за стварање митских и политичких модела као узора српском народу у његовом будућем политичком и историјском делању. Да ли добро познајемо те узоре? Да ли их правилно разумемо? Шта смо заборавили и чега се још сећамо? Када се и зашто на њих позивамо, под каквим околностима призивамо њихове слике, име и сени да нам помогну и као "заслужни, мудри преци" осветле пут?

Наредна студија понудиће тумачење смисла и значаја миополитичких модела који су створени о Карађорђу, Милошу и Српској револуцији.

Извори

Арсенијевић-Баталака

- 1854 Арсенијевић-Баталака, Лазар: *Карактеристика Црног Борђа*, Гласник Друштва Србске словесности, VI
1979 Арсенијевић-Баталака, Лазар: *Историја српског устанка*, I-II, Београд: Слово љубве

Бан

- 1866 Бан, Матеја: *Цвети србске*, драма у пет разреда, Београд

Барбанти Бродано

- 1996 Барбанти Бродано, Ђузепе: *Гарибалдинци на Дрини (1876)*, у: *Србиа*, зборник преведених текстова, прир. Дамјановић Р., Томић Н., Ћосић С., Београд: Итака

Божовић

- Божовић, Крста: *Гусларске песме из жупе Крушевачке*, Архив САНУ, Етн. зб. 197; 226

Врчевић

- 1865 Врчевић, Вук: *Српске јуначке народне пјесме*, Архив САНУ, Етн. зб. 62/2,3

Вујић

- 1901 Вујић, Јоаким: *Путешествије по Србији*, I, Београд: СКЗ
1902 Вујић, Јоаким: *Путешествије по Србији*, II, Београд: СКЗ

Вукићевић

- 1907 Вукићевић, Миленко: *Карађорђе*, I, Београд: Државна штампарија, (1988) фототипско издање Слово љубве
1912 Вукићевић, Миленко: *Карађорђе*, II, Београд: Државна штампарија, (1988) фототипско издање Слово љубве

Вуловић

1878 Вуловић, Светислав: *Сима Милутиновић Сарајлија*, Годишњица Николе Чупића, књ. 12

Гавриловић, Ј.

1998 Гавриловић, Јован: *Пресуда*, Даница, српски народни календар за годину 1999, Београд: Вукова задужбина

Димитријевић

(б. г.) Димитријевић, Коста: *Кнез Милош*, Београд: Индустродакта

Ђоковић

1994 Ђоковић, Милан: *Вожд и дипломатија*, драма, Београд: Сцена 1–2, јануар–април

Ђорђевић, Ј.

1900 Ђорђевић, Јован: *Маркова сабља*, алегорија у два дела, Нови Сад: Зборник позоришних дела, св. 30

Ђорђевић, Т.

1900 Ђорђевић, Тихомир: *Састанак: један догађај из историје Алексинца*, Алексинац

1923 Ђорђевић, Тихомир: Село као друштвена заједница, у: *Наш народни живот*, Београд: СКЗ

1924 Ђорђевић, Тихомир: *Из Србије кнеза Милоша, становништво – насеља*, Београд: Геца Кон

1946 Ђорђевић, Тихомир: *Србија пре сто година*, Београд: Пролетар

Ђурић

1852 Ђурић, Јанићије: *Србска повестница Карађорђева времена*, Гласник Српског Ученог Друштва, IV

Зубан

1861 Зубан, Глиша: *Књаз Милош на Љубићу 1815 године*, историјска драма у дванаест дејствија, Београд: Књигопечатница Књажевства Српског

Иванић

1989 Иванић, Душан (прир.): *Мемоарска проза XVIII и XIX века*, I–II, Београд: Нолит

Ивић

- 1935 Ивић, Алекса: *Списи бечких архива о првом српском устанку, књ. I – год. 1804*, СКА, Зборник за историју, језик и књижевност, друго одељење, књ. VIII
- 1936 Ивић, Алекса: *Смрт Карађорђа*, прештампано из: *Летопис Матице српске за год. 1935*

Јанковић, Н.

- 1951 Јанковић, Ненад: *Астрономија у предањима, обичајима и умотворинама Срба*, СЕЗБ LXII, Живот и обичаји народни, књ. 28

Каћански

- (б. г.) Каћански, Владислав Ст.: *Карађорђе*, трагедија у пет чинова са предигром и апотеозом, Београд: Дом малолетника

Каниц

- 1985 Каниц, Феликс: *Србија, земља и становништво*, I-II, Београд: СКЗ – Рад

Караџић

- 1898 Караџић, Вук Ст.: *Грађа за српску историју нашега времена*, Београд: Државно издање
- 1900 Караџић, Вук Ст.: *Српске народне пјесме*, књ. VIII, Београд: Државно издање
- 1902 Караџић, Вук Ст.: *Српске народне пјесме*, књ. IX, Београд: Државно издање
- 1932 Караџић, Вук Ст.: *Српске народне пјесме*, књ. IV, Београд: Државно издање
- 1969 Караџић, Вук Ст.: *Историјски списи*, Београд: Просвета
- 1989 Караџић, Вук Ст.: *Описаније Србије*, Београд: БИГЗ

Карађорђево причање

- 1852 *Карађорђево причање: О Србији и последњим догађајима српског новијег доба као и о првима за тим слеђујућима: сачинио негдашњи почасни члан Друштва Србске Словесности К. С. Со-вјетник Лазар Теодоровић, Гласник Србског Ученог Друштва, IV*

Казимировић

- 1986 Казимировић, Радован Н.: *Тајанствене појаве у нашем на-роду*, III фототипско издање, Смедерево: Арион

Казивања о српском устанку

- 1980 *Казивања о српском устанку 1804.*: Јанићије Ђурић – Гаја Пантелић – Петар Јокић – Анта Протић: прир. Д. Самарцић, Београд: СКЗ

Команин

- 1994 Команин, Жарко: *Вожд Карађорђе и кнез Милош*, српска трагедија у 12 слика, Београд: СКЗ

Кордић

- 1996 Кордић Миле: *Злослутна времена – Дrame*, "Црни Ђорђије", Београд: Квит Подиум – Минерва

Ковачевић, Б.

- 1949 Божидар (прир.): *Први српски устанак, према казивањима устаника и савремених посматрача*, Београд

Куниберт

- 1901 Куниберт, Бартоломео: *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804–1850*, Београд: Штампарија Д. Димитријевића

Лазић

- 1985 Лазић, Живорад: *Карађорђе којекуде*, Београд

Магарашевић

- 1980 Магарашевић, Ђорђе: *Путовање по Србији у 1827. години*, Панчево: изд. Браће Јовановић

Максимовић

- 1868 Максимовић, Миленко Р.: *Милош Обреновић војвода руднички или Страдање Срба у Србији од 1813–1815 год.*, историјска драма у 5 разреда, Београд: Државна штампарија

Малетић

- 1850 Малетић, Ђорђе: *Апотеоза великом Карађорђу*, Београд: Књигопечатница Књажевства Србског

Михаиловић, С.

- 1928 Михаиловић, Стефан-Стевча: *Мемоари*, прир. Ж. Живановић, СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, XVIII

Милићевић

- 1876 Милићевић, Милан Ђ.: *Кнежевина Србија*, I-II, Београд: Државна штампарија
- 1891 Милићевић, Милан Ђ.: *Причање Петра Јокића о догађајима и људима из Првог српског устанка (1804–1813)*, записао и приредио Милан Ђ. Милићевић, Споменик, XIV
- 1892 Милићевић, Милан Ђ. (прир.): *Белешке о Србији које је оставио гроф Адолфо од Карамана у октобру 1829*, Споменик, XVII
- 1893 Милићевић, Милан Ђ.: *Кнез Милош прича о себи*, Споменик, XXI; (2001) репринт издање, Београд: Чигоја штампа
- 1894 Милићевић, Милан Ђ.: *Живот Срба сељака*, СЕЗБ, I
- 1900 Милићевић, Милан Ђ.: *Кнез Милош у причама*, нова збирка, Београд: Издање Чупићеве задужбине 43
- 1904 Милићевић, Милан Ђ.: *Карађорђе у говору и твору*, (1990) репринт издање, Београд: Хипнос
- 1959 Милићевић, Милан Ђ.: *Поменик знаменитих људи у српског народа*, Београд: СКЗ

Милутиновић Сарајлија

- 1888 Милутиновић Сарајлија, Сима: *Историја Србије од 1813 до 1815*, Београд: Штампарија Краљевине Србије

Ненадовић, К.

- 1883 Ненадовић, Константин Н.: *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа Врховног Војвода, ослободиоца и Владара Србије и живот његови Војвода и јунака: као градиво за Србску Историју од године 1804 до 1813 и на даље*, књ. I, Беч

Ненадовић, Прота Матеја

- 1928 Ненадовић, Прота Матеја: *Целокупна дела – Мемоари*, прир. В. Торовић, Београд: Народна просвета

Нинковић

- 1972 Нинковић, Нићифор: *Жизниописанија моја (1807–1842)*, Нови Сад: Матица српска

Новаковић

- 1893 Новаковић, Стојан (прир.): *Из мемоара Ибрахим-Манзур-ефендије о неким догађајима у Босни и Србији из 1813 и 1814 године*, Споменик, XXII
- 1894 Новаковић, Стојан (прир.): *Србија у години 1834; писма грофа Боа-ле-Конта грофу де Рињи*, Споменик, XXIV
- 1898 Новаковић, Стојан (прир.): *Адресе народних скупштина 1817 и 1827 кнезу Милошу*, Споменик, XXXI
- 1907 Новаковић, Стојан: *Јован Стерија Поповић*, Глас СКА, други разред, књ.45

Пантелић

- Пантелић, Душан: *Карађорђева карактеристика. Црни Ђорђе, први војсковођа Срба*, у: *Избор докумената за историју првог српског устанка*, Архив САНУ 13382
- 1949 Пантелић, Душан: *Београдски пашалук пред први српски устанак 1794–1804*, Посебна издања САНУ, Одељење друштвених наука, књ.57

Павковић

- 1992 Павковић, Никола Ф.: *Етнографски записи Јеврема Грујића*, СЕЗБ ХСVI, Расправе и грађа, 10

Перовић М.

- 1907 Перовић, Милош: *Карађорђе*, трагедија у 5 чинова, прештампано из "Босанске виле", Београд

Перовић Р.

- 1954 Перовић, Радослав (редактор): *Грађа за историју Првог српског устанка*, Библиотека Историског друштва, Београд
- 1978 Перовић, Радослав: *Први српски устанак. Акта и писма на српском језику, књ. 1, 1804–1808*, Београд: Народна књига

Петровићи Вукашин и Никола

- 1882 Петровићи, Вукашин и Никола (прир.): *Грађа за историју краљевине Србије. Време прве владе кнеза Милоша Обреновића, 1*, Београд: Државна штампарија

Петровић М.

- 1897 Петровић, Мита: *Финансије и установе обновљене Србије, 1*, Београд: Државна штампарија

Пирх

1900 Пирх, Ото Дубислав: *Путовање по Србији у години 1829*. Београд: Штампарија Д. Димитријевића

Поповић

(б. г.) Поповић, Сретен Л.: *Путовање по новој Србији*, Нови Сад: Српска књижара Браће М. Поповића

Протић

1892 Протић, Антоније: *Повестница од почетка времена војска српског Карађорђа Петровића*, Споменик, XIX

Ранке

1864 Ранке, Леополд: *Историја српске револуције*, Београд: Државна штампарија

Рихтер

1984 Рихтер, Вилхелм: *Прилике у Србији под Кнезом Милошем до 1839*, Крагујевац: Светлост

Савић

1990 Савић, Велибор Берко: *Карађорђевићи*, Ваљево: "Милић Ракић"

Скерлић-Ђоровић

1964 Скерлић-Ђоровић, Јелена: *О Скерлићевим родитељима*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 33, 1–2

Срећковић

1883 Срећковић, Панта: *Бој на Дубљу*, Историјски догађај из српског војевања за слободу у четири радње (1994), Београд: Музеј позоришне уметности

Сретенковић

1904 Сретенковић, Михаило: *Први српски устанак*, историјска слика у 2 чина, Београд: Дvorsка књижарница Мите Стајића

Стевановић

1955 Стевановић, Павле: *Савременици – књижевници о првом устанку у Карађорђу*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, 3

Стојановић

1844 Стојановић, Исидор: *Преодница свеобште историје света. Смрт Карађорђева*, Београд

1849 Стојановић, Исидор (прир.): *Причања Гаје Пантелића о србској новој историји*, Гласник Србског Ученог Друштва, II

Страњаковић

1938 Страњаковић, Драгослав: *Карађорђе*, Београд

Текелија

1989 Текелија, Сава: *Описаније живота мога*, Београд: Нолит

Тирол

1846 Тирол, Димитрије: *Карађорђе Петровић, вожд народа Србског*, Архив САНУ 9979

Ујес

1970 Ујес, Алојз: *Карађорђе у драми и позоришту*, Галерија САНУ, 8

Хацић

1846 Хацић, Јован: *Живот Кара-Ђорђа Петровића, врховног војда србског*, у: *Дела Димитрија Давидовића*, 1, Београд: Књажевско-србска књигопечатница

Цветић

1901 Цветић, Милош: *Милош Велики*, комад с песмом и свирком у пет чинова, Београд: Државна штампарија

1907 Цветић, Милош: *Кара-Ђорђе*, трагедија у пет чинова, Београд: Издање задужбине И. М. Коларца

Џонић

1956 Џонић, Урош: *Прва критика "Историје Србије" од Симе Милутиновића-Сарајлије*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. 22, св. 3–4

Шаулић

1954 Шаулић, Новица: *Први српски устанак, народне пјесме*, Београд: Народна књига

Шеварлић

1955 Шеварлић, Миладин: *Карађорђе*, драма, Ниш: Народно позориште у Нишу

Шурмин

1922 Шурмин, Ђуро: *Кнез Милош у Загребу 1848*, Споменик СКА, LIV, други разред

Литература

Ben-Amos

1971 Ben-Amos, Dan: *Toward a Definition of Folklore in Context*, Journal of American Folklore, Vol.84, No.331

Ber

2001 Ber, Vivijen: *Socijalni konstrukcionizam*, Beograd: Zeptr

Campbell

1973 Campbell, Joseph: *The Hero With a Thousand Faces*, Bollingen series XVII, Princeton: Princeton University Press

Castellan

1967 Castellan, Yvonne: *La culture serbe au seuil de L'Indépendance (1800–1840)*, Paris: P. U. F.

Coupe

1997 Coupe, Laurence: *Myth*, London: Routledge

Цвијић

1991 Цвијић, Јован: *Балканско полуострво*, друго издање, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Књижевне новине

Чубриловић

1954 Чубриловић, Васо: Предговор у: С. Новаковић, *Васкрс државе српске*, Београд: Просвета

1983 Чубриловић, Васо: Улога народних маса и личности у српској револуцији (1804–1830), у: *Историјски значај српске револуције 1804. године*, Научни скупови САНУ, XVIII, Одељење друштвених наука, књ. 5

Ђирковић

1982 Ђирковић, Сима: Предговор у: С. Новаковић, *Историја и традиција*, Београд: СКЗ

Дворниковић

1990 Дворниковић, Владимир: *Карактерологија Југословена*, фототипско издање, Београд: Просвета

Димић

2005 Димић, Љ., Стојановић, Д., Јовановић, М.: *Србија 1804-2004*, Београд: Удружење за друштвену историју

Дрндарски

1999 Дрндарски, Мирјана: Анегдота – осмишљена политичка порука, у: *Утемељење нове српске државности*, прир. Н. Љубинковић, Велика Плана

Ђорђевић Д.

1968 Ђорђевић, Димитрије: *Улога историцизма у формирању балканских држава XIX века*, Зборник Филозофског факултета, X-1

Екмечић

1989 Екмечић, Милорад: *Стварање Југославије 1790–1918*, 1, Београд: Просвета

Ерчић

1974 Ерчић, Властимир: *Историјска драма у Срба од 1736. до 1860.*, Институт за књижевност и уметност, књ. 12

Фрајнд

2000 Фрајнд, Марта: Књаз Милош на Љубићу 1815. године Глише Зубана, у: *185 годишњица Другог српског устанка*, прир. Н. Љубинковић, Велика Плана

From

1980 From, Erih: *Zdravo društvo*, Београд: Rad

1983 From, Erih: *Bekstvo od slobode*, Београд: Nolit

Гавриловић А.

1904 Гавриловић, Андра: *Најмлађи круг народних песама*, Годишњица Николе Чупића, XXIII

1907 Гавриловић, Андра: *Књижевно интересовање у Србији за време устанка*, Годишњица Николе Чупића, XXVI

Гавриловић М.

- 1908 Гавриловић, Михаило: *Милош Обреновић, I*, Београд: Задужбина И. М. Коларца
- 1909 Гавриловић, Михаило: *Милош Обреновић, II*, Београд: Задужбина И. М. Коларца
- 1912 Гавриловић, Михаило: *Милош Обреновић, III*, Београд: Задужбина И. М. Коларца

Гавриловић С.

- 1990 Гавриловић, Славко: Сеобе Срба у Хабсбуршку монархију у другој половини XVIII и почетку XIX века, у: *Сеобе српског народа од XIV до XX века*, Зборник радова посвећен тристагодишњици Велике сеобе Срба, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства
- 1996 Гавриловић, Славко: *Митрополит Стратимировић и српски устанак*, Даница, српски народни календар за годину 1997, Београд: Вукова задужбина

Грдинић

- 1997 Грдинић, Никола: Семантика грбова, застава и печата Карађорђевог доба, у: *Карађорђево војводе у историји, епу и драми*, прир. Н. Љубинковић, Велика Плана

Гузина

- 1983 Гузина, Ружица: Традиције и иновације првог српског устанка и њихови одјаци на револуционарне покрете у Србији XIX и XX века, у: *Историјски значај српске револуције 1804. године*, Научни скупови САНУ, XVIII, Одељење друштвених наука, књ. 5

Јамбрешић-Kirin

- 1995 Јамбрешић-Kirin, Renata: *Svjedočenje i povijesno pamćenje: o pripovjednom posredovanju osobnog iskustva*, Narodna umjetnost 32/2, Zagreb

Jameson

- 1982 Jameson, Fredric: *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*, Ithaca – New York: Cornell University Press

Јанковић Д.

- 1983 Јанковић, Драгослав: Процеси уједињавања и раздвајања друштвених група у Србији првог устанка, у: *Историјски значај српске револуције 1804. године*, Научни скупови САНУ, XVIII, Одељење друштвених наука, књ. 5

Jason

- 1977 Jason, Heda: Content Analysis of Oral Literature, u: *Patterns in Oral Literature*, Jason, H. and Segal, D. (eds), The Hague – Paris: Mouton Publishers

Јовановић Р.

- 1997 Јовановић, Рашко В.: Заборављена драма о Милошу Обреновићу, у: *Карађорђево војводе у историји, епу и драми*, прир. Н. Љубинковић, Велика Плана

Јовановић С.

- 1990 Јовановић, Слободан: *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)*, Сабрана дела Слободана Јовановића, том 3, Београд: БИГЗ – Југославијапублик – СКЗ
- 1991 Јовановић, Слободан (1991): *Из наше историје и књижевности*, књ. 1, Сабрана дела Слободана Јовановића, том 11, Београд: БИГЗ – Југославијапублик – СКЗ

Килибарда

- 1983 Килибарда, Новак: Вожд Карађорђе у пјесничкој пројекцији Његоша и Филипа Вишњића, у: *Историјски значај српске револуције 1804. године*, Научни скупови САНУ, XVIII, Одељење друштвених наука, књ. 5

Konerton

- 2002 Konerton, Pol: *Kako društva pamte*, Beograd: Samizdat B92

Ковачек

- 1983 Ковачек, Божидар: Драма Јоакима Вујића о Карађорђу и њен мађарски изворник, у: *Историјски значај српске револуције 1804. године*, Научни скупови САНУ, XVIII, Одељење друштвених наука, књ. 5

Ковачевић И.

- 2001 Ковачевић, Иван: *Семиологија мита и ритуала*, 1, Београд: Српски генеалогски центар – Етнолошка библиотека

Lotman

- 1976 Lotman, J. M.: *Struktura umetničkog teksta*, Beograd: Nolit

Љубинковић

- 1994 Љубинковић, Ненад: Од историје до "народне историје" – Карађорђево недовршено прелазак из живота у мит, у: *Карађорђе у епу и историји*, прир. Н. Љубинковић, Велика Плана
- 1997 Љубинковић, Ненад: Три биографије устаничког војводе Петра Николајевића Молера у контексту Српске револуције, у: *Карађорђево војводе у историји, епу и драми*, прир. Н. Љубинковић, Велика Плана
- 1999 Љубинковић, Ненад: Различно сагледавање и тумачење историјских превирања у зависности од карактера и друштвеног статуса појединца, у: *Утемељење нове српске државности*, прир. Н. Љубинковић, Велика Плана

Љубоја

- 2001 Љубоја, Гордана: *Етнички хумор XX века у хумористичкој итампти Србије*, Београд: Етнографски музеј – Посебно издање

Љушић

- 1990а Љушић, Радош: *Вук Караџић о Српској револуцији*, Београд – Горњи Милановац: Књижевне новине – Дечије новине
- 1990б Љушић, Радош: Досељавања, исељавања и губици становништва у нововековној Србији (1804–1918), у: *Сеобе српског народа од XIV до XX века*, Зборник радова посвећен тристагодишњици Велике сеобе Срба, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства
- 1992 Љушић, Радош: *Тумачења Српске револуције у историографији 19. и 20. века*, Београд: СКЗ
- 1993а Љушић, Радош: *Књига о Начертанију*, Београд: БИГЗ
- 1993б Љушић, Радош: *Вожд Карађорђе*, 1, Смедеревска Паланка: Инвест-Експорт
- 1994 Љушић, Радош: *Србија 19. века*, Београд: Војна књига
- 1995 Љушић, Радош: *Вожд Карађорђе*, 2, Београд – Горњи Милановац: Војна књига – Дечије новине

Manhajm

- 1968 Manhajm, Karl: *Ideologija i utopija*, Beograd: Nolit

Матицки

- 1994 Матицки, Миодраг: Карађорђе у усменој народној историји Првог српског устанка, у: *Карађорђе у епу и историји*, прир. Н. Љубинковић, Велика Плана

Matić

- 1998 Matić, Milan: *Mit i politika*, Beograd: Politeia

Meletinski

- (b. g.) Meletinski, E. M.: *Poetika mita*, Beograd: Nolit

Михаиловић Д.

- 1996 Михаиловић, Душан: Заборављена драма "Карађорђе" др Милоша Перовића, у: *Карађорђе у драми и на филму*, прир. Н. Љубинковић, Велика Плана

Микавица

- 1999 Микавица, Дејан: Србијанци и Србија (1804–1858) у мемоарским делима Срба из Хабзбуршке монархије, у: *Перо и повест: српско друштво у сећањима*, Зборник радова, Београд: Филозофски факултет

Милић

- 1956 Милић, Војин: *Социолошка концепција Јована Цвијића*, Књижевност бр.10

Милошевић-Ђорђевић

- 2000 Милошевић-Ђорђевић, Нада: *Од бајке до изреке: обликовање и облици српске усмене прозе*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност

Мисаиловић

- 1996 Мисаиловић, Миленко: Карађорђе као метафора трагике нашег тла и његове историјске судбине, у: *Карађорђе у драми и на филму*, прир. Н. Љубинковић, Велика Плана

Moskovisi

- 1997 Moskovisi, Serž: *Doba gomile*, 1, Beograd: XX vek

Mur

- 2000 Mur, Varington: *Društveni koreni diktature i demokratije*, Beograd: Filip Višnjić

Недић

- 1976 Недић, Владан: *О усменом песничтву*, Београд: СКЗ

Николић

- 1983 Николић, Милорад Т.: Први и други устанак на сцени Народног позоришта у Београду, у: *Историјски значај српске револуције 1804. године*, Научни скупови САНУ, XVIII, Одељење друштвених наука, књ. 5

Новаковић

- 1954 Новаковић, Стојан: *Васкрс државе српске*, Београд: Просвета
1982 Новаковић, Стојан: *Историја и традиција*, изабрани радови, прир. С. Ђирковић, Београд: СКЗ

Роповић М.

- 1998 Роповић, Мiodrag: *Vidovdan i časni krst*, треће издање, Београд: XX век

Поповић Р.

- 1999 Поповић, Радомир Ј.: Политичке борбе уставобранитељског доба у мемоарима савременика, у: *Перо и повест: српско друштво у сећањима*, Зборник радова, Београд: Филозофски факултет

Поповић Т.

- 1996 Поповић, Тања: Сижејни склоп и слика света у делу Симе Милутиновића "Трагедија српскога господара и војда Карађорђа", у: *Карађорђе у драми и на филму*, прир. Н. Љубинковић, Велика Плана

Rank

- 1990 Rank, Otto: The Myth of the Birth of the Hero, u: *In Quest of the Hero*, Dundes A. (ed.), Princeton – New Jersey: Princeton University Press

Rečnik književnih termina

- 1985 *Rečnik književnih termina*: Београд: Nolit

Rerih

- 1987 Rerih, Luc: *Šta sve može i treba da ostvari istraživanje predanja*, Polja, br. 340, Novi Sad

Самарцић Д.

- 1983 Самарцић, Драгана: *Војне заставе Срба до 1918*, Београд: Војни музеј, Посебна издања, књ. 6

Самарцић Р.

- 1978 Самарцић, Радован: *Усмена народна хроника*, Нови Сад: Матица српска
1989 Самарцић, Радован: *Идеје за српску историју*, Београд: Југославијапублик

Smit

- 1998 Smit Antoni D. *Nacionalni identitet*, Beograd: XX vek

Срејовић Д. и Цермановић-Кузмановић А.

- 1979 Срејовић, Д. и Цермановић-Кузмановић, А.: *Речник грчке и римске митологије*, Београд: СКЗ

Stahl

- 1977 Stahl, Sandra: *The Oral Personal Narrative in its Generic Context*, Fabula 18

Стојанчевић

- 1959 Стојанчевић, Владимир: *Политички погледи кнеза Милоша Обреновића на питање ослобођења балканских народа*, Историјски часопис, књ. IX-X
1966 Стојанчевић, Владимир: *Милош Обреновић и његово доба*, Београд: Просвета
1980 Стојанчевић, Владимир: *Србија у време првог устанка 1804–1813*, Лесковац: Библиотека Народног музеја у Лесковцу, књ. 28
1995 Стојанчевић, Владимир: *Из историје Србије Другог устанка и кнез Милошеве владе (1815–1839)*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства

Стојанчевић В., Милићевић Ј., Попов Ч., Јовановић Р., Екмечић М.

- 1981 Стојанчевић В., Милићевић Ј., Попов Ч., Јовановић Р., Екмечић М.: *Историја српског народа*, пета књига, први том, "Од Првог устанка до Берлинског конгреса 1804 -1878", Београд: СКЗ

Stokes

- 1989 Stokes, Gale: *The Social Origins of East European Politics*, u: *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*, Daniel Chirot (ed.), Los Angeles: University of California Press

Винавер

1954 Винавер, Вук: *Историска традиција у Првом српском устанку*, Историски гласник, 1–2

Вучковић

1957 Вучковић, Војислав: *Кнез Милош и основна политичка мисао садржана у Гараганиновом "Начертанију"*, Југословенска ревија за међународно право, св. 1

Warner

1994 Warner, Marina: *Managing Monsters: Six Myths of Our Time*, London: Vintage

Žirarde

2000 Žirarde, Raul: *Politički mitovi i mitologija*, Beograd: XX vek

Садржај

УВОД	7
------------	---

Први део

ИЗМЕЂУ ИСТОРИЈЕ И ПРЕДАЊА

СРПСКА РЕВОЛУЦИЈА: КАРАКТЕРИСТИКЕ И ДРУШТВЕНО-ИСТОРИЈСКИ ЗНАЧАЈ	19
---	----

Одређење појма "Српска револуција"	19
--	----

Карактер, циљеви и последице Српске револуције .	22
--	----

Национални карактер и циљеви	23
------------------------------------	----

Друштвена основа и социјална структура учесника	
---	--

Српске револуције	33
-------------------------	----

Антифеудални карактер Српске револуције	41
---	----

СЛИКА СРПСКОГ ДРУШТВА У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 19. ВЕКА	47
---	----

Демографске промене у првој половини 19. века	48
---	----

Друштвени карактер и менталитет становништва	55
--	----

О ОДНОСУ ИСТОРИЈЕ И УСМЕНЕ ИСТОРИЈЕ	73
---	----

Однос историје, друштва и усмене историје	74
---	----

Историјски садржај у различитим фолклорним жанровима	80
--	----

КОМЕНТАРИ ИСТОРИОГРАФСКИХ, ФОЛКЛОРНИХ И ДРАМСКИХ ИЗВОРА	87
Историографска грађа и литература	87
Историографско-наративни извори	93
Казивања и сећања савременика. Мемоари	93
Путописи	96
Фолклорни извори	98
Анегдоте и предања.....	98
Народна епска поезија	99
Литерарни и драмски извори	102
Уметничке песме	104
Историјске и родољубиве драме – позориште у Срба	105
Драме о Првом устанку и Карађорђу	108
Драме о Другом устанку и кнезу Милошу	111

Други део

ХЕРОЈИ И МИТОВИ

ВОЖД КАРАЂОРЂЕ	115
КАРАЂОРЂЕВА ЕПСКО-МИТСКА БИОГРАФИЈА ...	119

Најављен од пророка, 119. – Чудесно рођење, 120. – Необично детињство, 122. – Посебна мисија, 124. – Женидба и бекство из Србије пред Кочину крајину, 124. – Убиство оца, 125 – Односи са Турцима пре устанка, 126. – Као фрајкор и хајдук, 129. – Како је Ђорђе сазнао да га зову "Црни", 130. – Као сељак и трговац, 131. – Дахије покушавају да убију Карађорђа, 132. – Припреме за устанак, 134. – Зашто је Карађорђе изабран за старешину устанка, 137. – Као вожд, 140. – Као неприкосновени господар, 147. –

Страх од Карађорђа, 149. – Братоубиство, 149. – Као страшни осветник, 150. — Слом и пропаст 1813. године, 157. – "Утече Ђорђе", 162. – Бог напушта Карађорђа, 167. – Карађорђева личност, 172.

КАРАЂОРЂЕВА ДРАМА И ДРАМЕ О КАРАЂОРЂУ 177

КНЕЗ МИЛОШ 199

КЊАЖЕВА ЕПСКО-АНЕГДОТАЛНА БИОГРАФИЈА 203

Трговина као судбина: детињство, младост, женидба, 203. – Династија туђег имена, 204. – Војвода у Првом устанку, 205. – С ове стране Саве, 207. – Глава у торби, 208. – Други устанак: Ево мене, ето вама рат с Турцима! 212. – Милошево епско доба, 216. – Милосрдни јунак, 223. – Крај Другог устанка, 225. – "Мир и слатку тишину међ народ увести и утврдити", 229. – Кнез Србије, 230. – 12. Година 1817. 231. – Епилог 1817. године: крај херојског доба, 234. – Дуги преговори и надмудривања с Портом, 236. – Односи са Турцима у Србији: ко је прави господар? 238. – Хатишерифи – тријумф Милоша и српског народа! 241. – Пут у Цариград и крај мисије Ослобођења, 245. – Одлазак из Србије..., 247. – ...и повратак, 250. – Како је Милош видео Србију, 253. – Милошева личност, 253.

МИЛОШЕВА ДРАМА И ДРАМЕ О МИЛОШУ 259

ЗАВРШНО РАЗМАТРАЊЕ 267

Извори 271

Литература 279

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

355:929 Карађорђе
321.61:929 Обреновић М.
821.163.41.09

АНТОНИЈЕВИЋ, Драгана

Карађорђе и Милош : између историје и предања /
Драгана Антонијевић. – Београд : Српски генеалошки
центар : Одељење за етнологију и антропологију
Филозофског факултета, 2007 (Београд : СГЦ). – 291.
стр. 18 см. – (Етнoлошка библиотека ; књ. 32 /
[Српски генеалoшки центар])
Тираж 500. – Напомене и библиографске референце уз
текст. – Библиографија: стр. 271-287.

ISBN 978-86-83679-44-7

а) Карађорђе (1768-1817) б) Обреновић, Милош,
српски кнез (1780-1860) с) Српска књижевност –
Ликови - Карађорђе (1768-1817) д) Српска
књижевност – Ликови – Обреновић, Милош, српски
кнез (1780-1860)
COBISS.SR-ID 145344012

Издавачи: "Српски генеалoшки центар", Радничка 50, Београд и Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду, Чика Љубина 18-20, Београд. За издаваче: Филип Нишкановић и Иван Ковачевић. Уредник: Мирослав Нишкановић. Лектор и коректор: Слободанка Марковић. Ликовна реализација Душан Ђурица. Компјутерска обрада и штампа СГЦ, Београд. Тираж: 500 примерака. Београд 2007.